

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

HAMMÂD B. SELEME’NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Mehmet SALCAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK

Bingöl-2020

T.C.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HAMMÂD B. SELEME’NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Mehmet SALCAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK

Bingöl-2020

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	IV
TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI	V
ÖNSÖZ	VI
ÖZET	VIII
ABSTRACT	IX
KISALTMALAR	X
TABLolar LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi	1
2. Araştırmanın Amacı.....	1
3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME'NİN YAŞADIĞI ÇEVRE VE BASRADA HADİS

1.1. Basra Şehri'nin Kuruluşu	3
1.2. Sosyal Yapısı	5
1.3. Siyasi Yapısı ve Sosyal Olaylar	6
1.3.1. Cemel Savaşı (36/657)	8
1.3.2. İbnü'l-Eş'as İsyanı (81-85/701-704).....	9
1.3.3. Emevîler Devrinde Basra.....	11
1.3.4. Abbâsîler Devrinde Basra.....	13
1.4. Ekonomik Yapısı	14
1.5. İlmî Yapısı.....	15
2. Basrada Hadis ve Basralı Râviler	16
2.1. Tâbiîn Râviler	19
2.2. Tebeu't-Tâbiîn ve Diğer Râviler.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

1.1. Doğumu ve Yaşadığı Dönem:	24
1.2. İsmi, Nesebi ve Künyesi.....	24
1.3. Vefatı.....	25
1.4. Tabakası.....	26
1.5. Sünete Olan Bağlılığı ve Bid'ata Karşı Tutumu	27

1.6. Zühd ve Takvâsı.....	27
1.7. Ahlak ve Fazileti.....	29
1.8. İlmî Kişiliği ve Hakkında Kullanılan İfadeler.....	30
1.9. Fakihçi Kimliği.....	31
1.10. Nahivci Kimliği.....	32
1.11. Kıraatçı Kimliği.....	33
2. Hammâd b. Seleme'nin Hadis İlmindeki Yeri.....	33
2.1. Hocaları.....	33
Sâbit b. Eslem el-Bünânî el-Basrî (127/744).....	34
Humeyd et-Tavîl el-Basrî (ö. 143/760).....	35
Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (ö.145-146/762-763).....	36
Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735).....	37
Ali b. Zeyd b. Cud'an (ö. 131/749).....	39
Eyyûb es-Sahtiyânî el-Basrî (ö. 131/749).....	40
Simâk b. Harb (ö. 123/741).....	41
2.2. Öğrencileri.....	45
Abdurrahmân b. Mehdî el-Basrî (ö. 198/813).....	45
Affân b. Müslim (ö. 220/835).....	46
Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb (ö. 209/824).....	47
Behz b. Esed (ö. 200/815 ?).....	48
Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/813).....	49
Süleymân b. Harb el-Basrî (ö. 224/839).....	51
Yezîd b. Hârûn es-Sülemî el-Vâsitî (ö.206/821).....	52
2.3. Rihleleri.....	56
2.4. Çok Hadis Rivayet Etmesi (Kesîrû'l-Hadis).....	57
2.5. İsnad Kullanması.....	58
2.6. Rivayet Metodu.....	59
“عن” (Muan'an).....	60
“قال” Kâle.....	62
2.7. Âlî İsnad Kullanması ve Esahhu'l-Esânîd'deki Yeri.....	62
2.8. Cerh ve Ta'dîl Durumu.....	63
2.9. Münekkit Kimliği.....	65
3. Hammâd b. Seleme ve İhtilâta Uğrama Durumu.....	67
4. Hammâd b. Seleme'nin Eserleri.....	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME'NİN RİVAYETLERİ

1. Rivayetleri İle İlgili Âlimlerin Görüşleri	74
2. Buhârî ve Müslim'deki Rivayetleri	75
3. <i>Sünen-i Erbaa</i> ve <i>Sünen-i Dârimî</i> 'deki Rivayetleri	78
4. <i>Müsned-i Ahmed b. Hanbel</i> 'deki Rivayetleri	85
5. <i>Müsnedi İbn Ebû Şeybe</i> 'deki Rivayetleri	96
6. <i>Sahîh-i İbn Hibbân</i> 'daki Rivayetleri	96
7. <i>Sahîh-i İbn Huzeyme</i> 'deki Rivayetleri	96
SONUÇ	98
KAYNAKÇA	100
ÖZGEÇMİŞ	109

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım **HAMMÂD B. SELEME’NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ** isimli çalışmanın öneri aşamasından sonuç aşamasına kadar her adımda bilimsel etiğe ve akademik kurallara uyduğumu, araştırmanın içindeki bilgileri bilimsel ahlak çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım kitapların kaynakçada gösterilenlerden ibaret olduğunu beyan ederim.

..../.... / 2020

Mehmet SALCAN

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Mehmet SALCAN tarafından hazırlanan *HAMMÂD B. SELEME'NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ* başlıklı bu çalışma,/...../2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *[oybirliği/oy çokluğuyla]* başarılı bulunarak jürimiz tarafından Hadis Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Ünvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan : Murat KAYA İmza:

Danışman : Ali ÇELİK İmza:

Üye : Mustafa TAŞ İmza:

ONAY

Bu tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından/...../ 2020 tarih ve sayılı oturumda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Yaşar BAŞ

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İslâm Tarihinde Hz. Peygamber ile başlamış olan fetih hareketleri Hz. Ömer (ö. 23/644) döneminde hız kazanmış ve bu durum doğal olarak yeni ihtiyaçlar ortaya çıkarmıştır. Devletin idari merkezi ile fethedilen yerleşim yerleri arasındaki fiziki uzaklık zaman zaman yeni problemlere neden olmuş ve bu sorunların giderilmesi için değişik çözüm yollarına başvurulmuştur. Bu durumdan müzdarib olan ordu komutanı Utbe b. Gazvân, (ö. 17/638) askerlerin seferler dönüşü istirahat edeceği ve kışın rahat edebileceği ordugâh bir şehir kurma düşüncesini halifeye iletmişti. Hz. Ömer, (r.a.) Utbe b. Gazvân'ın Basra şehrini kurma teklifine bazı tavsiyeler/şartlar dâhilinde olumlu cevap vermişti. Bu tavsiyeleri dikkate alan Utbe b. Gazvân, stratejik öneme sahip askerlerin aileleri ile birlikte rahatça yaşayabilecekleri Basra şehrinin temellerini atmıştı.

Hz. Ömer, Utbe b. Gazvân'dan sonra Basra'ya idareci olarak atadığı Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662) ile birlikte birçok sahâbîyi şehre göndermişti. Basra'ya yerleşen sahâbe, buranın bir ilim merkezi olması yolunda ilk nüveleri atmışlardır. Hz. Peygamber'in tedrisatından geçen sahâbîler, burada kurmuş oldukları ilim meclisleriyle Hz. Peygamber'den aldıkları malumâtı insanlara aktarmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Sahâbenin Basra'da başlatmış olduğu bu ilmî gelenek zamanla gelişerek devam etmiştir. Sahâbenin rahle-i tedrisinden geçen tâbiîn nesli, onlardan öğrendikleri Kur'ân ve sünnetin sonraki nesillere intikal ettirilmesine yardımcı olmuşlardır. Tebe-i tâbiîn' nesli ise İslâm dininin gelecek nesillere sağlam bir şekilde aktarılması konusunda üstün çaba göstererek âdetâ sahâbe-tabiîn nesli ile kendisinden sonrakiler arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Özellikle tâbiîn neslinden elde ettikleri bilgileri geliştirerek günümüze ulaşmasına vesile olmuşlardır. Yine bu dönemde hadis ilmi alanında bir takım kural ve kaidelerin teşekkülüne öncülük edip bunları sistematize etmişlerdir.

İşte bu dönemde dünyaya gelen Hammâd b. Seleme, farklı alanlarda ilim tahsil etmiştir. Muhaddis kimliğiyle temeyyüz etmekle birlikte nahiv ve fıkıh alanlarında da söz sahibi olmuştur. O, Basra'da başlatmış olduğu ilmî gelenekte birçok hocadan ders almış, kendisi de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Tedvîn hareketinin Basra'daki öncülerinden olup aynı zamanda ilk musanniflerden kabul edilmiştir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; çalışmanın konusu, önemi, çalışmanın amacı, yöntemi ve çalışmamızda başlıca yararlandığımız kaynaklardan bahsettik. Birinci bölümde Hammâd b. Seleme'nin doğup büyüdüğü Basra'nın

kuruluşu, sosyal, siyasal, ekonomik ve ilmî yapısını genel hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde ise Hammâd b. Seleme'nin hayatı, ilmî yaşantısı, hadis ilmindeki yeri, ihtilât durumu ve musannif kimliğini ele aldık. Üçüncü bölümde ise *Kütüb-i Tis'a* ve diğer bazı muhtelif hadis kaynaklarında ona nispet edilen rivayetleri konularına göre tablolarda dağılımını yaptıktan sonra genel bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Hz. Peygamber'in mirasına en güzel şekilde sahip çıkan ve bu konuda her türlü fedakârlığı yapan sekin şahsiyetleri tanımak, bunların bu ilim dallarına yapmış olduğu katkıları araştırmak şüphesiz ki önem arz eder. Zira bu alanda yapılacak olan her bir çalışma hadis ilmini daha sağlam temeller üzerine oturtacaktır. Bu sebeple tebe-i tâbiînlerden olan Hammâd b. Seleme'nin hayatını ve hadis ilmindeki yerini çalışmaya karar verdik.

Çalışmamızın İslâmî ilimlere katkı sunmasını ümit ediyoruz. Bu uzun ve yorucu yolculukta gece gündüz demeden her aradığımda yanımda bulduğum değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali ÇELİK ve katkılarından dolayı Doç. Dr. Thamer HATAMLEH, Dr. Öğr. Üyesi Murat KAYA hocalarıma, aileme, çocuklarıma ve fikirlerinden istifade ettiğim değerli büyüklerime şükranlarımı sunarım.

Mehmet SALCAN

2020

ÖZET

Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Özeti.

Tezin Başlığı: Hammâd b. Seleme'nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri
Tezin Yazarı: Mehmet SALCAN
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi: Ali ÇELİK
Anabilim Dalı: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı: Hadis
Kabul Tarihi: 04.09.2020
Sayfa Sayısı: ... (ön kısım) + (tez) + (ekler)
<p>Hadis tarihinin şekillenmesi ve gelişimi, rivayet malzemesinin sistemli bir şekilde toplanıp tasnif edilmesi konusunda en önemli pay şüphesiz ki sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dediğimiz ilk üç nesle aittir. Bunun için özellikle ilk üç asırda yaşamış olan muhaddislerin hayatları ve bu alandaki çalışmaları araştırılarak sonraki süreci nasıl etkilediği iyi müşahade edilmelidir. Sahâbe, Hz. Peygamber'den almış olduğu uygulamaları tâbiîn nesli ile paylaşmış, tebe-i tâbiîn nesli de bu emaneti onlardan devralmıştır. Bu dönemde Basra'da doğan Hammâd b. Seleme, kendisinden önce sahâbe ve tâbiîn'in kurmuş olduğu ilim meclislerinde yetişmiş, bu yolculukta önemli şahsiyetler yetiştirmiş ve Basra'da hadisleri konularına göre tasnif eden ilk muhaddislerden kabul edilmiştir. Sika olarak kabul edilen Hammâd b. Seleme'nin, rivâyetleri <i>Kütüb-i-Sitte</i> başta olmak üzere temel hadis kaynaklarında yer almıştır. Ancak ömrünün sonlarına doğru bazı âlimler tarafından muhtelit bir râvi olmakla itham edilerek rivayetleri tartışılmıştır.</p> <p>Bu çalışmada etbâu't-tâbiîn dönemi muhaddislerinden Hammâd b. Seleme'nin hayatı ve hadis ilmindeki yeri ele alınmıştır. Bu sebeple öncelikle Hammâd b. Seleme'nin doğduğu ortam genel hatlarıyla resmedilerek ilmî kişiliğine değinilmiş, daha sonra hadis ilmindeki konumu ele alınarak rivayetleri irdelenmiştir. Amacımız genelde İslâm dinine, özelde ise hadis ilmine katkı sunan, bu alanda çaba gösteren şahsiyetleri daha iyi tanımak ve bu alanda yapılacak olan çalışmalara bir nebze de olsa katkı sağlamaktır.</p>
Anahtar Kelimeler: Hadis, Basra, Hammâd b. Seleme, İhtilât

ABSTRACT

Bingöl University Institute Social Sciences Abstract of Master Thesis

Title of Thesis: The life of Hammad b. Salama and his place in hadith
Author of Thesis: Mehmet SALCAN
Supervisor: Dr. Lecturer Member Ali ÇELİK
Department: Basic Islamic Sciences
Field: Hadith
Acceptance Date: 04.09.2020
Total Pages:(abstract)+(thesis)+.....(attachments)
<p>The most important part in the shaping and development of the history of hadith and the systematic collection and classification of the narration material undoubtedly belongs to the first three generations, which we call the Companions, the Tabiin, and the Tebe-i Tabiin. For this, especially the lives of the hadith scholars who lived in the first three centuries and their work in this field should be investigated and how they affect the next process should be well observed.</p> <p>The Companions shared the practices that they received from the Prophet with the generation of Tabiin, and the generation of Tebe-i Tabiin inherited this trust from them. Hammad bin Salama, who was born in Basra during this period, grew up in the scientific councils established by the companions and Tabiin before him, raised important personalities on this journey and was accepted as one of the first muhaddis in Basra who classified the hadiths according to their subjects. The narrations of Hammad bin Salama, accepted as Sika, are included in basic hadith sources, especially Kutub-i Sitte. However, towards the end of his life, some scholars accused him of being a various narrator and his narrations were discussed. In this study, the life of Hammad bin Salama, one of the scholars of Etbau't-Tabiin period, and his place in the science of hadith is discussed. For this reason, first of all, the environment in which Hammad bin Salama was born was depicted in general terms and his scientific personality was mentioned, and then his narrations were examined by considering his position in the science of hadith. Our aim is to get to know better the people who contribute to the religion of Islam in general and to the science of hadith in particular, and to contribute to the work to be done in this field to some extent.</p>
KEY WORDS: Hadith, Basra, Hammad b. Seleme, Complication

KISALTMALAR

AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.s.	: Aleyhi selam
bk.	: Bakınız.
b.	: Bin/İbn
bnt.	: Bint
DİBY.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hz.	: Hazreti
h.	: Hicrî
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallâhu anh
r. anhâ	: Radiyallâhu anhâ
s.a.s.	: Sallallahü aleyhi ve sellem
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik
ts.	: Tarihsiz.
trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzeri
v. dğr.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı bilinmiyor
Yay.	: Yayın evi, Yayınları, Yayıncılık

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Hammâd b. Seleme'nin Buhârî ve Müslim'deki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı	75
Tablo 2. Hammâd b. Seleme'nin Sünen-i Erbaa ve Sünen-i Dârimî'deki Rivayetlerinin Konularına Göre Dağılımı	78

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Hicrî I. ve II. Yüzyıl, hadis ilminin teşekkülü ve gelişimi açısından önemli zaman dilimi olarak kabul edilir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbe onun sözlerine yalan karışmaması için azami gayret göstermiş ve bu hassasiyetlerini kendilerinden sonrakilere aşılamaaya çalışmıştır. Bu dönemde yaşamış bir tebe-i tâbiî olan Hammâd b. Seleme de bu mirası devam ettirmiş ve bu kurallara sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. İslâm kültür ve medeniyetinin önemli ölçüde mesafe katettiği bu devirde Basra'da yaşamış olan Hammâd b. Seleme, burada hadisleri ilk tasnif eden kişilerden biri olarak kabul edilmiştir.

Şahıs çalışmalarını önemli kılan durum, gelişmelerin merkezinde insanların yer almasıdır. Çünkü hiçbir gelişme kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. Her ilim dalında olduğu gibi hadis ilmiyle ilgili ortaya çıkan ve bugün her biri ayrı bir disiplin olarak ele alınan gelişmelerin merkezinde yine insan vardır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in mirasını koruma, onu gelecek nesillere sağlam bir şekilde nakletme için çaba gösteren bu isimleri tanıma, onların eliyle ortaya konulmuş gelişmeleri öğrenme kadar önemlidir. Bu çerçevede Hammâd b. Seleme'nin hayatı, yaşadığı dönemdeki önemli olaylar ve hadis ilmindeki yeri konumuzun ana eksenini oluşturacaktır. Ayrıca İslâm ilim ve kültür merkezlerinden biri olan ve Hammâd b. Seleme'nin ilmî kişiliğini kazandığı Basra'nın şehir tarihi hakkında bilgi vermek önem arz etmektedir.

2. Araştırmanın Amacı

Rivâyet tarihinin sıhhatini doğru bir şekilde tespit edebilmek için ilk dönem âlimlerini doğru bir şekilde tanıyıp, daha sonra ortaya konan gelişmelerden haberdar olmak gerekir. Dolayısıyla hicrî ikinci yüzyılda yaşamış olan ve o dönemde hadis, fıkıh ve nahiv alanlarında önemli bir konuma sahip olan Hammâd b. Seleme'yi tanımak, hadis ilmine olan katkısını ortaya koymak yaşadığı dönemin hadis ilminin ulaştığı merhaleyi resmetmesi açısından önemlidir. Bu çalışmada amacımız Hammâd b. Seleme'nin hadis ilmine olan katkıları ve ondan gelen rivayetlerin ilmî bir perspektif çerçevesinde irdelenmesidir.

3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Öncelikle Hammâd b. Seleme'in yaşamış olduğu Basra'nın kuruluşu, siyasi, sosyal, ekonomik ve ilmî yapısı hakkında ilgili kaynaklardan bilgi edinmeye çalıştık. Ardından Hammâd'ın ilmî kişiliği, hadis ilmindeki konumu, ihtilât durumu, ilk musanniflerden olması vb. konularda temel klasik kaynaklardan yararlandık. Daha sonra çalışmamızın kapsamını

aşmama adına onun sadece *Kütüb-i Tis'a*'daki rivayetlerini değerlendirerek rivayet usulü açısından tespit edebildiğimiz durumları ortaya koymaya çalıştık.

Hicrî takvimi miladi takvimi dönüştürmede http://www.i-takvim.com/takvimler/hicri_takvim_cevir.php internet sitesinden faydalanılmıştır. Araştırmada isimleri zikredilen şahısların vefat tarihleri, ıstılah ve râvilerin isimlerinin yazımında ise TDV İslâm Ansiklopedisi esas alınmıştır. Gerekli durumlarda da Türk Tarih Kurumunun online çevirme kılavuzuna da başvurulmuştur. Konumuz bir biyografi çalışması olduğu için ana kaynaklar ricâl ve tabakât kaynaklarıdır. Ayrıca Basra ile ilgili malumâtları elde etmek için tarihi kaynaklardan istifade edilmiştir. Bu kaynakları klasik ve modern kaynaklar olarak ikiye ayırabiliriz.

A. Klasik Kaynaklar: Tabakât kitaplarının ilklerinden olup günümüze ulaşan en eski eserlerden kabul edilen İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-kebîr*, Halife Hayyât'ın nesep, tabaka ve şehir esasına göre tasnif ettiği eseri *Kitâbu't-tabakât*, Buhârî'nin sahâbe'den kendi dönemine kadar olan râvilerin biyografilerini konu edindiği *et-Târîhu'l-kebîr*, İbn Ebî Hâtim'in cerh ve ta'dil konusunda yazılan ilk eserlerden biri olan *el-Cerh ve't-ta'dil*, Mizzi'nin alfabetik olarak tasnif ettiği ve en muhtevalı ricâl kitaplarından biri olarak kabul edilen eseri *Tehzîbü'l-kemal*, Zehebî'nin muhaddisler başta olmak üzere diğer ünlü kişileri tabakalar halinde tanıttığı eseri *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* ve hadis hâfizlarına dair eseri olan *Tezkiretü'l-huffâz*'ı çalışmamızda yararlandığımız ana kaynaklardır. Ayrıca *Kütüb-i Tis'a* başta olmak üzere temel hadis kaynaklarından da yararlanılmıştır.

B. Modern Kaynaklar: Ahmet Yücel'in *Hadis Tarihi*, Talat Koçyiğit'in *Hadis Tarihi*, Mustafa Karataş'ın *Hadis Rivayet Tarihi*, İsmail Lütü Çakan'ın *Hadis Edebiyatı*, Selman Başaran ile M. Ali Sönmez'in tercüme ettiği Muhammed Ebû Zehv'in, *Hadis ve Hadisçiler*, Ömer Özpmar'ın *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, H. Musa Bağcı'nın *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ali Çelik'in "İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmî" isimli doktora tezi modern kaynaklar içinde yararlanılan eserlerin önde gelenleridir. Ayrıca Abdullah Aydın'ın *Hadis İstılahları Sözlüğü*, Ahmet Yücel'in *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* ve TDV İslâm Ansiklopedisinin ilgili maddelerinden yararlanılmış, Hammâd b. Seleme ile doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde katkı sunan kaynaklardan da istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME'NİN YAŞADIĞI ÇEVRE VE BASRADA HADİS

Bu bölümde Hammâd b. Seleme'nin yaşadığı Basra hakkında bilgi verilecek, ardından bu merkezde meydana gelen önemli birkaç olaydan bahsedilecektir. Çevre, yetişen şahsiyetleri, cereyan eden olayları doğru anlayabilme açısından son derece önem arz eden bir etmendir. Zira insanları yaşadığı çevreden soyutlayarak tanıyamadığımız gibi, içinde gerçekleşmiş olayları da çevre faktöründen ayırt ederek tam manasıyla anlayamayız. Bu şekilde yapılacak olan herhangi bir çalışma, sağlıklı sonuçlar ortaya koyamaz. Bunun içindir ki araştırma konumuz olan Hammâd b. Seleme'yi tanımaya geçmeden önce onun yaşamış olduğu çevre hakkında ana hatlarıyla bilgi vermek elzemdir.

Basra, hadis ilminin şekillenmesi ve gelişmesi açısından önemli bir merkezdir. Birçok sahâbî Basra'ya yerleşmiş, onların başlatıkları ilmî geleneği daha sonraki nesiller olan tâbiîn ve tebe-i tâbiîn âlimleri geliştirerek devam ettirmişlerdir. Bu âlimler hadislerin korunmasına ve hadis ilminin gelişmesine öncülük etmişlerdir. Bahse konu olan Hammâd b. Seleme de burada doğmuş, ilim tahsiline burada başlamış, birçok önemli isme hocalık etmiş ve burada vefat etmiştir. Dolayısıyla sağlıklı bir yorumlama ve çalışmanın doğru bir şekilde ilerlemesi için Basra'nın kuruluşu, sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî yapısı ile ilgili bilgi verilecektir.

1.1. Basra Şehri'nin Kuruluşu

Hiz. Ebû Bekir, (ö. 13/634) Hiz. Muhammed'den sonra İslâm devletinin ilk halifesi seçilmiştir. Onun döneminde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle fetih hareketleri bir duraklama süreci yaşamıştır. Hiz. Ebû Bekir'in vefatıyla birlikte İslâm devletinin ikinci halifesi seçilen Hiz. Ömer zamanında büyük fetih hareketleri gerçekleştirilmiştir. Bu fetih hareketleri sonucunda sınırların değişmesi ve değişik ihtiyaçların ortaya çıkmasıyla yeni yerleşim yerleri kurulmuştur.¹

İşte bu dönemdeki ihtiyaçlardan bir tanesi de askerlerin dinlenme amacıyla konaklayabileceği bir yer bulma isteği olmuştur.² Kısa sürede büyüyen İslâm devletinin hızlı ve etkili kararlar alabilmesi için yeni yerleşim yerleri belirlemesi ve inşa etmesi bir zorunluluk

¹ Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem Dergisi*, 6 (Konya 2005): 216.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî', *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 9: 6.

olmuştu. Bu nedenle siyasi ve askerî öngörüsü yüksek olan Hz. Ömer gibi bir yönetici, hilafetinin ilk yıllarında Basra ve Kûfe gibi İslâm düşünce, kültür ve siyaset tarihinde silinmez etkiler bırakan şehirler inşa etmiştir.³ Basra, askerlerin bu ihtiyacına cevap veren ve bu amaçla kurulan ilk ordugâh⁴ şehir ünvanını elde etmiştir.⁵

Basra'nın kuruluş tarihi ile ilgili çeşitli rivayetler olmakla birlikte, genellikle Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, 14-16/636-638 yılları arasında Utbe b. Gazvân tarafından kurulduğu iddiası benimsenmiştir.⁶ Utbe b. Gazvân, ordunun seferden dönerken istirahat edebileceği ve çetin kış şartlarında herhangi bir sıkıntı yaşamayacakları bir yerleşim yeri kurma konusunda halife Ömer'den izin istemiştir.⁷ Utbe b. Gazvân, Hureybe denilen mevkiye geldiğinde Hz. Ömer'e gönderdiği mektubunda, söz konusu yerin su kaynaklarına yakın olduğunu, ulaşım engel herhangi bir durumunun olmadığını ve askerlerin konaklanmasına elverişli bir yer olduğunu söylemiştir.⁸ Halife Ömer'den gerekli izni alan⁹ Utbe b. Gazvân, onun talebi doğrultusunda yerleşim yerini kamış malzemesinden inşa etmiştir.¹⁰ Bunun nedeni ise şehrin bir yerleşim yeri olarak değil, sadece askerî bir üs olarak kullanılacak olmasıdır.¹¹

Basra, ilk zamanlarda insanlar için bir cazibe merkezi olamamıştı. Daha sonraları Hz. Ömer'in kamış yerine kerpiç ve çamurdan evlerin yapımına izin vermesi, ganimetlerin bir kısmının buraya aktarılması, askerlere verilen ödemelerde iyileştirilmeye gidilmesi ve Basra halkına pozitif anlamda çeşitli haklar tanınması bu durumu olumlu yönde değiştirmiştir. Ayrıca şehrin ticaret güzergâhında bulunuşu, sulak ve verimli araziye sahip oluşu gibi sebepler de şehrin sivil ve modern bir yapıya kavuşmasında belirleyici olmuştur. Değişen

³ Abdulnasır Süt, *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), 28.

⁴ Ordugâh: Orduların, dinlenmek amacıyla konakladığı mekânlara verilen isimdir. Bk. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Bahar Yayınları, 1994), 615.

⁵ Can, "Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme", 216.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 6; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dârü'l-Me'arif, 1967), 3: 590.

⁷ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tubbâ-Ömer Enis et-Tubbâ, (Beyrut: Mevsu'atü'l-Me'arif, 1987), 483; Ali Çelik, *İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlmi*, (Doktora Tezi, KSÜ 2017), 11.

⁸ Ebü Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, (Beyrut: Dâru Sâdr, 1988), 1: 430-441.

⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 483; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 3: 590.

¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 5; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 1: 305; Ali Zarif Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, (Bağdâd: Matba'atü'l-Furât, 1927), 10.

¹¹ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 484.

şartlar, sağlanan olanaklar, insanları buraya yönlendirmiş ve Basra artık eskiye nazaran çok fazla rağbet gören bir şehir konumuna gelmiştir.¹²

İslâm devletinin üçüncü halifesi olan Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde Basra valiliğine atanan Abdullah b. Âmir, (ö. 59/679) başarılı çalışmalara imza atmış, şehrin refah seviyesini yukarıya taşımıştır. Sonraki süreçte Basra'da yükselen nüfusa mevcut çarşı ve pazarlar cevap veremez duruma gelmiş, idareciler Basra'nın şehir planını yeniden gözden geçirme ihtiyacını hissederek yeni çarşı pazar kurma arayışına girmiştir. Basra, birçok alanda önemli değişim ve gelişim göstererek askerî bir şehir hüviyetinden çıkmış, cazibe merkezi sivil bir şehir konumuna gelmiştir.¹³ Halife Osman'ın son dönemlerinde Basra, önemli siyasi çalkantılara sahne olmuştur. Benzer durumlar Hz. Ali'nin (ö. 40/661) halifeliği zamanında da devam etmiştir. Hz. Ali ile Talha, (r.a.) (ö. 36/656) Zübeyr (r.a.) (ö. 36/656) ve Hz. Âişe (r.anha) (ö. 58/678) üçlüsü arasında Cemâziyelâhir 36'da (Aralık 656) Cemel Vak'ası meydana gelmiştir.

Her ne kadar Emevîler devrinde önemli gelişmeler kat etse de Basra en parlak devrini Abbâsîler döneminde yaşamıştır. Ancak Abbâsî devlet yönetiminde merkezi otoritenin zayıflaması ile birlikte, şehir birçok açıdan hızlı bir çöküş sürecine girmiştir. Kurulduğu günden bu yana savaşlar ve siyasi çekişmeler neticesinde birçok tahribata uğrasa da sahip olduğu özellikler sayesinde İslâm medeniyetinin önemli şehirlerinden biri olma rolünü günümüze kadar sürdürmüştür.¹⁴

1.2. Sosyal Yapısı

İlk dönem Müslümanların sosyal yapısına baktığımızda, üç kesimin ön plana çıktığı görülür. Bunlardan ilki, Mekke'nin fethine kadar İslâmiyet'i kabul eden kesimdir. İkinci kesim, Mekke'nin fethinden sonra Arap Yarımadasında Müslümanların siyasal ve askerî bir güç olarak ortaya çıkmasıyla birlikte kitlesel bir şekilde Müslüman olan Arap kökenli insanlardı. Üçüncüsü ise askerî ve siyasi başarılar sonucunda Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm ile tanışan ve Arap olmayan (mevâlî) Müslümanlardı.¹⁵

Tarihi süreç içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı (göç, savaş vb.) farklı yer ve zamanlarda değişik sosyal yapılar ortaya çıkabilmiştir. Basra, kurulduğu günden itibaren hicrî ilk üç asır

¹² Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 11; Sâlih b. Ahmed b. Ali Bek b. Muhammed Bek b. Osmân el-Ali, *et-Tanzîmâtü'l-ictimâ'îyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra*, (Bağdât: Matba'atü'l-Me'arif, 1953), 26; Abdulhalık Bakır, "Basra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 109.

¹³ Bakır, "Basra", 5: 109.

¹⁴ Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 15.

¹⁵ Süt, *Basra ve Mutezilel-III. Asırlar*, 48.

boyunca Arapların yoğun olarak yaşadığı, idarenin Arapların elinde olduğu bir yerleşim birimi olmuştur. Geçici bir ordugâh için kurulmuş olması hasebiyle Basra, ilk zamanlarda askerlerin ve ailelerinin yaşadığı bir yerleşim birimiydi. Kuruluş aşamasında buraya gelip yerleşen nüfusun büyük bir bölümü Arap kökenliydi.¹⁶ Daha sonraki süreçte yaşam şartlarının iyileştirilmesi, refah seviyesinin yükselişiyle Basra rağbet edilen bir şehir konumuna gelmiştir. Cazibesi artan Basra'ya farklı ırklardan ve beldelerden yerleşim amacıyla akın akın göç başlamıştır.¹⁷ Nüfusun büyük bölümü Müslüman Araplar olmakla birlikte Mevâlîler,¹⁸ Zimmîler,¹⁹ köleler de Basra'da yaşayan sınıflardandı.²⁰ Kuruluş döneminde çoğunluk Araplarda olmasına karşın daha sonraki süreçte mevâlî nüfusu büyük bir artış göstermişti. Basra, sivil bir şehir hüviyetine bürünmüş; Mevâlîler, sahip oldukları değerleri, özellikleri Basra'da yaşatarak burayı modern bir şehir hüviyetine kavuşturmuşlardı.²¹

1.3. Siyasi Yapısı ve Sosyal Olaylar

Hiz. Ömer'in halifeliği döneminde Utbe b. Gazvân, halife tarafından Basra'ya vali olarak atanmış, onun ölümünden sonra da Mûsâ el-Eş'arî ve Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670) bu göreve getirilmişti.²² Hiz. Ömer'in vefatından sonra İslâm devletinin üçüncü halifesi olan Hiz. Osman döneminde de Mûsâ el-Eş'arî belli bir süre valilik görevine devam etmiştir.²³ Ancak ortaya çıkan bazı problemlerden sonra Hiz. Osman bir takım değişiklikler yapma gereği duymuş, görev başında olan vali Mûsâ el-Eş'arî'yi azlederek onun yerine halasının oğlu Abdullah b. Âmir b. Küreyz'i (ö. 59/679) vali olarak atamıştır. Yeni vali Hiz. Osman'ın vefatına kadar görevini sürdürmüş, bu dönemde birçok fetih hareketi gerçekleştirilmiş ve Basra birçok alanda önemli mesafeler katetmiştir.²⁴

Halife Osman'ın şehit edilmesinden sonra halife seçilen Hiz. Ali, Basra'da uzun yıllar bu görevi yerine getiren ve başarılı çalışmalar yapan Abdullah b. Âmir b. Küreyz'i görevinden azlederek onun yerine Basra'yı ve o bölgeyi iyi tanıyan Osman b. Huneyf el- Ensârî'yi

¹⁶ Sâlih, *Tanzîmâtü'l-Basra*, 26-29; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 16.

¹⁷ Bakır, "Basra", 5: 109.

¹⁸ Mevâlî: Fetihlerin ardından kendi istekleri ile İslâm'a giren Arap olmayan Müslümanlara verilen isim. Bk. İsmail Yiğit, "Mevalî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 424.

¹⁹ Zimmî: İslâm ülkesinde vatandaş olarak Müslümanlarla beraber yaşayan farklı din mensuplarına verilen bir isimdir. Bk. Mustafa Fayda, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 44: 428.

²⁰ Philip Khuri Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, Çev. Sâlih Tuğ, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 323-324; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 16-22.

²¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 324; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 20.

²² Sâlih, *Tanzîmâtü'l-Basra*, 27.

²³ Ali Muhammed Sallâbî, *İslâm Târîhi*, trc. Şerafettin Şenaslan-Faruk Aktaş, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2009), 5: 255.

²⁴ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Târihü İbn Haldûn*, thk. Halil Şuhâde-Süheyl Zekkâr, (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 2000), 2: 577; Sallâbî, *İslâm Târîhi*, 5: 256.

(41/661) bu göreve getirdi.²⁵ Ancak Osman b. Huneyf, Hz. Osman'ın katillerini bulma konusunu bahane eden bir grupla karşı karşıya gelmiş, görevini yapamaz bir duruma gelince şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler üzerine Basra'ya gelen Hz. Ali, orada bulunan halkın da onayını alarak valilik görevine amcası oğlu Abdullah b. Abbâs'ı (ö. 68/687) getirmiş ve Abdullah b. Abbâs Hz. Ali'nin halifeliği süresince bu görevi icra etmiştir.²⁶ Muâviye (60/680) döneminde valilik görevinde bulunan Himran b. Ebân, (ö. 75/694) biat etmeyince Muâviye ordusu Basra'yı kuşatarak şehri ele geçirmiştir.²⁷

Basralılar, 64/684 yılında Abdullah b. Zübeyr'e haber göndererek biat etmek istediler. Abdulah b. Zübeyr, Basralıların biatından sonra Hâris b. Ebî Rabi'yi (ö. ?) vali olarak atadı. Bu durum 72/692 yılına kadar devam etti. Fakat daha sonra Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) müdahalesinden sonra Basra'nın hâkimiyeti tekrar Emevîlerin eline geçti.²⁸ Haccâc b. Yûsuf'un ölümünden sonra Basra'da var olan sükûnet bozuldu.²⁹ Daha sonraki yıllarda halife Ömer b. Abdulazîz, (ö. 101/720) Adî b. Ertât'ı (ö. 102/720) vali olarak atadı. İki yıl bu görevi ifa eden Adî b. Ertât, bozulan düzeni tekrar oturtmaya çalıştı. Ancak ondan sonra Abbâsîler dönemine kadar bozulan düzen bir daha tam olarak sağlanamadı. Basra Abbâsîlerin egemenliğine girmeden önce 131/749 yılında Emevîlerin son valisi olarak Müslim b. Kuteybe (ö. ?) görev yapmıştır.³⁰

Hz. Hasan'ın halifelikten feragat etmesinden sonra Basralılar, Muâviye'nin baskısıyla ona biat etmişlerdi. Ancak resmiyette durum böyle olsa da halk ile yönetim arasında gönül bağı kurulamamıştı.³¹ Nitekim Basralılar, fırsat bulduklarında Emevî hilafetine karşı isyan etmiş, ya da çıkan isyanları dışarıdan desteklemişlerdir. Emevîlerin son valisi Müslim b. Kuteybe zamanında Basra'da halkın büyük çoğunluğu Abbâsîleri desteklemişlerdi. Bu esnada Basra'da bulunan Emevîlerin son valisi bu durumu kabul etmeyerek Abbâsî güçleriyle savaşmış, ancak bu savaşı kaybederek şehri teslim etmek zorunda kalmıştı. Bu savaş esnasında 11.000 Basralı'nın öldürüldüğü rivayet edilmiştir.³² Şehri ele geçirdikten sonra Abbâsîlerin ilk halifesi Ebu'l-Abbâs es-Saffâh (ö. 136-754) tarafından Süfyân b. Muâviye b. Yezîd b. Muhelleb (ö. ?) Basra'ya vali olarak atanmıştı. Basra, Abbâsîlerin egemenliğine girmiş, cuma

²⁵ Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 14; Sallâbî, *İslâm Târihi*, 6: 456; Cengiz Eroğlu v.dğr. , *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, (Ankara: Orsam, 2012), 33.

²⁶ Sallâbî, *İslâm Târihi*, 6: 456.

²⁷ İbn Haldûn, *Târih*, 3: 10; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 35.

²⁸ Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 37-44.

²⁹ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 37; Bakır, "Basra", 5: 110.

³⁰ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 38-39.

³¹ İbn Haldûn, *Târih*, 3: 10-54; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 28.

³² Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 59-60; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 39.

hutbeleri artık Abbâsî halifeleri adına okunmaya başlanmıştı. Daha önce vali olarak atanan Süfyân b. Muâviye, Abbâsîlerin Basra'daki ilk valisi olmuştur.³³ Süfyân b. Muâviye 133/751 yılında azledilerek yerine Süleyman b. Ali (ö. ?) vali olarak atandı. Bu dönemde Dicle, Bahreyn ve Umman gibi yerleşim yerleri Basra'ya bağlandı.³⁴ Basra hicrî üçüncü yüzyılın sonlarına kadar kısa aralıklarla el değıştirirse de Abbâsîlerin egemenliğinde kalmıştır.

Basra, Hz. Osman'ın hilâfetinin son zamanlarından itibaren tarih boyunca pek çok olaya tanıklık etmiştir. Bu olaylardan Cemel Savaşı, hem meydana geldiği yerin Basra olması, hem de savaşı iki tarafın Müslüman olması nedeniyle; İbnü'l-Eş'as isyanı ise âlimlerin isyana destek vermesi hasebiyle önem arz eder. Bunun için bu iki olaydan az da olsa bahsetmek istiyoruz.

1.3.1. Cemel Savaşı (36/657)

Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle İslâm devletinin yeni halifesi olan Hz. Ali kendisini büyük bir kargaşa ortamının merkezinde buldu. Çünkü Hz. Osman'ın kanının yerde kaldığını iddia edenler katillerin bir an önce bulunmasını talep ediyordu. Bunun neticesinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, Hz. Ali bütün çabalarına rağmen karşı taraf ile bir anlaşma zemini kuramamıştı.³⁵ Medine'deki Talha ve Zübeyr Mekke'de bulunan Hz. Âişe'nin yanına gelip konuyu istişare etmiş, daha sonra yanlarındaki askerlerle Basra'ya doğru yola çıkarak halkın bir kısmının desteğini almışlardır.³⁶ Bu haberi duyan Hz. Ali, yaptıkları işin doğru olmadığını, bu durumun bir an önce sonlandırılması gerektiğini onlara bildirmiş ve meseleyi konuşarak halletmeyi teklif etmiştir.³⁷ İki grup arasında yapılan görüşmeler sonucunda Hz. Âişe ile taraftarları, amaçlarının zaten savaş olmadığını, amaçlarının sadece şehit edilen Hz. Osman'ın kanı olduğunu, katillerin bir an önce bulunup cezalandırılması gerektiğini söyleyerek savaştan vazgeçmişlerdir. Hz. Ali ise bu konunun kendi sorumluluk alanında olduğunu ve bu işin takipçisi olacağını onlara iletmiştir.³⁸

İki taraf anlaşınca hem Hz. Ali hem de Hz. Âişe tarafında bulunan Hz. Osman'ın katilleri başlarına gelecek akıbeti tahmin ettiklerinden kendi aralarında plan yaparak gizlice anlaşmış

³³ Azamî, *Muhtasarı 't-tarihi 'l-Basra*, 59; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 39.

³⁴ Azamî, *Muhtasarı 't-tarihi 'l-Basra*, 62; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 40.

³⁵ İbn Haldûn, *Târih*, 2: 603-604; Sallâbî, *İslâm Târihi*, 4: 515.

³⁶ Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Târih 'u Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya Ömeri, (Riyad: Dâru't-Tayyube, 1985), 108-112.

³⁷ Hayyât, *Târih*, 184.

³⁸ Azamî, *Muhtasarı 't-tarihi 'l-Basra*, 19-20; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 33-34; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 30.

ve her iki gruba saldırarak savaşı başlatmışlardır.³⁹ Savaş, Hz. Âişe'nin devesi etrafında gerçekleştiği için "Cemel Savaşı" (36/657) ismiyle meşhur olmuştur.⁴⁰ Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'in liderlik ettiği ve bazı valilerin de destek verdiği grup ile Hz. Ali kuvvetleri arasında Basra yakınlarında meydana gelen ve her iki taraftan da binlerce insanın öldüğü-Müslümanlar arasındaki bu ilk- iç savaş, Hz. Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanmıştır.⁴¹ Cemel Savaşı, farklı rivayetler olmakla birlikte Talha b. Ubeydullâh ve Zübeyr b. Avvâm'ın da içinde bulunduğu 13.000 ile 20.000 arasında Müslümanın ölümüyle neticelenmiştir.⁴² Cemel Savaşında, binlerce Basralının ölmesinden ötürü Basralılar ile Hz. Ali arasında bir kırgınlık girmiş, Basralılar halifeliği boyunca ona fazla destek vermemişlerdir. Basra Hz. Ali taraftarlığını yapan Kûfe'nin aksine Sünniliği savunanların merkezi konumuna gelmiştir.⁴³

1.3.2 İbnü'l-Eş'as İsyanı (81-85/701-704)

Halifeliğini ilan eden Emevî kumandanı Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as tarafından Emevî hükümetine karşı başlatılan bir isyandır.⁴⁴ Bu isyan bir Emevî komutanının Emevîlere karşı ayaklandığı; dışlanan halkın ve âlimlerin destek verdiği bir başkaldırı olarak tarihe geçmiştir.⁴⁵ İbnü'l-Eş'as önceleri Emevîlerin safında yer alırken daha sonra bir süre Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer almış, yenilginin ardından Abdülmelik b. Mervân'a itaat ederek tekrar Emevî safına geçmiştir. Burada pek çok savaşta komutanlık yapmış, Hâricîlerle olan mücadelelerden başarılı bir şekilde ayrılmıştır.⁴⁶ Emevî valisi Haccâc ile Kâbülistan seferi konusunda yaşadığı görüş ayrılığından sonra askerlerinin de biatını alarak isyan etti.⁴⁷ İsyanı başlatan askerlerin amaçları Haccâc'ı Irak bölgesinden çıkarmaktı.⁴⁸

Zamanla bu isyana katılanların sayısında ciddi artışlar olunca bundan cesaretlenen İbnü'l-Eş'as, Haccâc'a karşı başlatmış olduğu isyanına Halife Abdülmelik b. Mervan'ı da dahil

³⁹ Azamî, *Muhtasarı't-tarihi'l-Basra*, 20; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 34; Ali Muhammed Sallâbî, *Müminlerin Emiri Hz. Ali Hayatı Şahsiyeti ve Yaşadığı Dönem*, trc. Şerafettin Şenaslan, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 540; Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*, (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 28; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 30.

⁴⁰ Azamî, *Muhtasarı't-tarihi'l-Basra*, 23; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 30-31.

⁴¹ Erol Yaprakdal, "Cemel Vak'ası", (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016), 255.

⁴² Hayyât, *Târih*, 181-186; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, 34; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 31.

⁴³ Musa Erkaya, "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *FÜİFD* 13/1 (2008): 177-195; Bakır, "Basra", 5: 109; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 31.

⁴⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l-Eş'as Abdurrahman b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 32.

⁴⁵ Mustafa Özkan, *Emeviler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu, 2008), 113; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 36.

⁴⁶ Hayyât, *Târih*, 282; Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", 32-33.

⁴⁷ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 4: 198-199.

⁴⁸ Hayyât, *Târih*, 280.

etti.⁴⁹ İbnü'l-Eş'as, karşılaştığı Haccâc'ın öncü birliklerini yenerek onun komutasındaki orduyla karşılaştı. Yapılan çarpışmada Haccâc yenilip birçok adamını kaybetti. İbnü'l-Eş'as ise 81/700 yılında hiçbir zorlukla karşılaşmadan Basra'ya girdi.⁵⁰ İbnü'l-Eş'as, Haccâc ile Zaviye bölgesinde yaptığı savaşta yenildi.⁵¹ Deyrû'l-Cemâcim'deki çarpışmalarda yenilen İbnü'l-Eş'as,⁵² ordusunu Meskîn'de topladı.⁵³ Meskîn'de yapılan savaşı da kaybeden İbnü'l-Eş'as'ın birçok adamı da burada öldürüldü.⁵⁴ Ayrıca bu savaşta İbnü'l-Eş'as safında yer alan birçok âlim hayatını kaybetti.⁵⁵ Mağlubiyet sonrası İbnü'l-Eş'as, kaçarak daha önce anlaştığı Türk komutan Rütbil'e sığındı. Ancak Rütbil, Haccâc'la karşı karşıya gelmemek için İbnü'l-Eş'as'ı Haccâc'a teslim etmeye karar verdi. Farklı rivâyetler olmakla birlikte İbnü'l-Eş'as'ın intihar ettiği görüşü tercih edilendir. İbnü'l-Eş'as'ın başı vücudundan ayrılarak Haccâc'a gönderildi.⁵⁶

Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanı Emevîler döneminde 81-85/701-704 yılları arasında meydana gelmiştir. Emevîler döneminin en zorlu isyan hareketlerinden biri olan bu isyan devleti derinden sarsmıştır. Başarısızlıkla sonuçlanan bu isyan neticesinde Haccâc'ın Emevîler ve Halife Abdülmelik nezdinde itibarı artmıştır.⁵⁷ İbnü'l-Eş'as isyanını diğerlerinden ayıran ve onu ilginç kılan nokta, ulemanın bu isyana sempati duyması ve bunu fiili olarak desteklemesidir. İslâm tarihinde çok sık karşılaşmadığımız bu durum, Emevî hükümdarlarının politikalarını göstermesi bakımından önemlidir.

Şimdi kuruluş süreci ve yapısından ana hatlarıyla bahsettiğimiz Basra'da araştırma konumuz olan Hammâd b. Seleme'nin yaşamış olduğu hicrî 90 ile 167 yılları arasında Basra'daki idarecilerin isimlerini ve bu dönem içerisinde yaşanmış önemli olayları zikretmek istiyoruz. Hammâd b. Seleme hem Emevîler hem de Abbâsîler zamanında yaşadığı için bunu iki başlık altında ortaya koymaya çalışacağız.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 199; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdülkadir el-Arnaût-Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2010), 9: 179.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 180.

⁵¹ Hayyât, *Târih*, 281-282; Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 52.

⁵² Hayyât, *Târih*, 282; Yıldız, "İbnü'l-Eş'as, Abdurrahman b. Muhammed", 21: 33

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 213.

⁵⁴ Hayyât, *Târih*, 283.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 213; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 185.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4: 226; İbn Haldûn, *Târih*, 3: 66; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 39.

⁵⁷ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019), 76, 96, 97.

1.3.3. Emevîler Devrinde Basra

86/705 yılında Abdülmelik'in (ö. 86/705) vefat etmesiyle onun yerine Velîd b. Abdülmelik (ö. 96/715) geçti. Bu dönemde İslâm devleti fetihlerle birlikte en geniş sınırlara ulaştı. Ülke refah yönünden ulaşabileceği en yüksek noktaya geldi.⁵⁸ Hammâd b. Seleme böyle bir ortamda dünyaya geldi. 93/712 yılında Sait b. el-Cebir, Abdurrahman b. el-Eş'as'ı desteklediği için öldürülmüş ve Vasit yakınlarında defnedilmiştir. 95/714 yılında vefat eden Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin (ö.95/714) yerine Yezîd b. Mühelleb (ö. 102/720) vali tayin edildi.⁵⁹ 96/715 yılında Velîd'in vefat etmesiyle yerine Süleymân b. Abdülmelik (ö. 99/717) halife seçilmiştir. Süleymân b. Abdülmelik de başa gelen birçok yönetici gibi kendinden önceki dönemin birçok görevlisini azletmiş, bu dönemde İstanbulu'un fethi için çalışmalar yapılmış, ancak bu teşebbüs başarılı bir şekilde neticelenmemiştir.⁶⁰ 97/716 yılında Abdullah b. Hilâl el-Kelayî Basra'ya vali olarak tayin edildi. 98/717 yılında Abdullah b. Hilâl azledilerek yerine, Süfyân b. Abdullah el-Kindî vali olarak atandı.⁶¹

99/718 yılında Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği döneminde Adî b. Ertât el-Fezarî Basra'ya vali olarak tayin edildi. Zülüm ve haksızlığın kol gezdiği kaosun hakim olduğu Basra'nın cadde ve sokaklarına yeniden adalet ve huzur egemen oldu. Ancak bu parlak devir fazla sürmemiş, adaletiyle meşhur Ömer b. Abdülazîz'in halifeliği sadece iki buçuk yıl devam etti. 101/720 yılında onun yerine Yezîd b. Abdülmelik (ö. 105/724) tahta geçti. Şam'da hapis olan Yezîd b. Mühelleb buradan kaçarak asker topladı, kısa bir kuşatmadan sonra Basra'yı kontrol altına aldı. Yezîd b. Mühelleb, Âdî b. Ertât'ı hapsederek şehri kuşattı. 102/721 yılında Müsellime b. Abdülmelik komutasındaki askerî birlik Basra'ya gelerek, Yezîd b. Mühelleb ile savaştı ancak bu savaşta mağlup oldu. Rivayetlere göre, bu savaşta Basra'da ölen insan sayısı 28.000, bazı tarihçilere göre de 18.000'dir. Çünkü savaş sonrasında Basra'da acı ve kederin yaşanmadığı ev adeta yok denecek kadar azdı. Daha sonra Müsellime b. Abdülmelik (ö. 121/739) Basra'ya Abdurrahman b. Selman el-Kelb'i vali olarak atadı.⁶² Yezîd b. Abdülmelik'in vefatıyla 105/724 yılında kardeşi Hişâm b. Abdülmelik onun yerine geçti.⁶³

105/724 yılında Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/743) hilafeti döneminde, Mûsâ Âmil Basra'ya vali olarak tayin edilmiştir. 106/725 yılında Akabe b. Abdulâlâ Âmil Basra valiliğine tayin olundu. 109/728 yılında Akabe azledildikten sonra Basra valiliğine, Amaye b.

⁵⁸ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri", *A. Ü. İ. F. Dergisi* 39/1 (1999): 165.

⁵⁹ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 37.

⁶⁰ Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri*, 165-166.

⁶¹ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 37.

⁶² Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 38.

⁶³ Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri*, 169.

Sabara el-Yesribî tayin edildi ve daha sonra o da azledilerek yerine 110/729 yılında Bilâl b. Ebûbekir tayin edildi ve Bilâl b. Ebûbekir aynı zamanda şehrin kadılığı görevini de yerine getirdi. 110/729 yılında Basra'da büyük bir sel felaketi yaşanmış ve 1.500 ev bu sebeple kullanılamaz hale gelmiştir. Ayrıca yine bu yılda Hasan el-Basrî (ö. 110/728) 87 yaşında iken vefat etmiştir. 116/735 yılında Basra'da bir taun salgını baş göstermiş ve bu salgın iki ay gibi kısa bir süre devam etmesine karşın, tarih kitaplarında bu salgın sırasında 150.000 insanın öldüğü belirtilir. 120/738 yılında Kesîr b. Abdullah el-Selemî Basra'ya vali olarak tayin edilmiştir.⁶⁴

125/743 yılında Hişâm'ın vefatıyla II. Velîd (ö. 126/744) devlet başkanı oldu. Zevk ve sefasına düşkün olan Velîd'in devlet başkanlığı ile bağdaşmayan ciddiyetsiz ve sorumsuz davranışları nedeniyle Emevî ailesi onu azletmiş ve yerine III. Yezîd b. Velîd b. Abdülmelik'i (ö. 126/744) tahta geçirmiştir. Ancak onun da vefatıyla yerine 126/744 yılında İbrâhim b. Velîd (ö. 132/750) geçmiştir.⁶⁵ 126/744 yılında Me'sur b. Ömer b. İbat Basra'ya vali olarak tayin olunmuştur. Bu vali döneminde Basra'da Abbâsîlerin etkileri artık yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. Basra'ya gizlice gelen birtakım ajanlar Emevî Devlet'ini içten çökertmeye çalışmış, durumdan haberdar olan vali, bunu önlemek için birtakım çalışmalar yapmış ancak başarılı olamamıştır. Çünkü halk zaten Emevî Devleti'nin yönetiminden bıkmış ve devletten nefret eder bir konuma gelmiştir.⁶⁶ 127/745 yılında Mervân b. Muhammed (ö. 132/750) Emevî halifesi olarak başa geçti ve yaklaşık beş yıl bu makamda kaldı.⁶⁷

128/746 senesinde Irak'ta el-Zahik b. Kays adında bir adam isyan ederek Abdullah b. Ömer ile mücadeleye girişti ve sekiz günlük bir kuşatmadan sonra el-Mesur b. Ömer b. İbat Basra'yı teslim etti. 129/747 yılında halife Mervân tarafından Yezîd b. Hubeyre (ö. 133/750) Irak'a vali olarak atandı, bu vali çok sayıda asker ile Irak'a gelerek Kûfe'yi Hâricîlerden kurtardı ve Basra'ya yöneldi. Burada meydana gelen ve şiddetli geçen on bir günlük bir çarpışmadan sonra Hâricîler yenildi, Basra Yezîd b. Hubeyre tarafından geri alındı. 130/748 yılında vali Yezîd b. Hubeyre döneminde, Basra'da yine bir taun salgını ortaya çıktı. Bu salgın sırasında 60.000'den fazla insan öldü, sağ kalanların çoğu ise şehri terk edip başka yerlere kaçmak zorunda kaldı.⁶⁸

⁶⁴ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 38.

⁶⁵ Aycan, *Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri*, 170.

⁶⁶ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 39.

⁶⁷ Aycan, *Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri*, 171.

⁶⁸ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 39.

1.3.4. Abbâsîler Devrinde Basra

131/749 yılında son Emevî halifesi olan Mervân b. Muhammed Basra valiliği görevini Müslim b. Kuteybe'ye teslim etmişti. Müslim b. Kuteybe Emevî'lerin son Basra valisidir. Kurulmuş olan Abbâsîlerin birinci halifesi olan Ebu'l-Abbâs Abdullah es-Seffâh (ö. 136/754) ise Basra valiliği görevine, Süfyân b. Muâviye b. Yezîd b. Mühelleb'i getirmişti. İki taraf arasındaki mücadeleden sonra, Basra Abbâsî devletinin eline geçmişti. Bundan sonra Basra'da artık hutbeler Abbâsî halifesi adına okunmaya başlanmıştı.⁶⁹ Süfyân b. Muâviye hicrî 133 yılında azledilerek yerine Seffâh'ın amcası Süleymân b. Ali vali olarak atandı.⁷⁰

139/757 yılında Süfyân b. Muâviye tekrar Basra valisi olarak görevlendirilmiş, Süleymân b. Ali görevden alınmıştır. 142/760 yılında Basra'da Ayniye b. Mûsâ b. Ke'b isyanı başlamış, Ebu'l-Abbâs Abdullah es-Seffâh'ın yerine tahta geçen halife Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) büyük bir ordu ile Basra'ya gelerek düzeni sağlamış ve şehrin imarına katkıda bulunmuştu. 145/763 yılında Basra valiliğine Selem b. Kuteybe b. el-Bâhilî atanmıştı. 146/764 yılında vali Selem b. Kuteybe b. el-Bâhilî gelen emirleri ağırdan aldığı için görevden alınmış, onun yerine Muhammed b. Selmân tayin edilmişti. 147/765 yılında Basra valiliği, Muhammed b. Abdullah es-Seffâh'a verilmiş, ancak vali kısa bir süre sonra istifa ettiğini açıklamıştı. Onun yerine de Nuhbe b. Sâlim tayin edilmişti. 150/768 yılında Basra valiliğine Akabe b. Sâlim tayin olunmuş, bu vali zamanında Basra'da bilimsel çalışmalara ağırlık verilmişti. 154/771 yılında Akabe b. Sâlim, Bahreyn'de meydana gelen isyanı bastırmak için görevlendirilmiş ve yerine Abdülmelik b. Zıbyan et-Temirî vali tayin edilmişti.⁷¹

155/772 yılında Basra'da hırsızlık çok ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Öyle ki gündüz saatlerinde bile evler yağmalanmaya başlanmış, insanlar artık kendilerini güvende hissedemez bir duruma gelmişti. Bunun üzerine Abdülmelik görevden alınarak onun yerine Heysem b. Muâviye tayin edildi. 158/775 yılında Muhammed Mehdî babası vefat edince Abbâsî halifesi olarak tahta geçti. 160/777 yılında Muhammed b. Selmân, Basra valisi olmuş. 166/783 yılında Basra'ya Ruh b. Haşim vali tayin edilmiş, 167/784 yılında Bahreyn ile Basra arasındaki bedevi aşiretlerinin isyanı başlamış ve bu isyanda pek çok insan öldürülmüştü. Burada çok sayıda mal mülk yağmalanmış ve yollar kapanmıştır. Bunun üzere Basra'dan asker toplanıp üzerlerine sevk edilmiş ise de bedevilerin kalabalık olması nedeniyle askerler geri dönmek

⁶⁹ Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 59-60; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 39.

⁷⁰ Azamî, *Muhtasarü't-tarihi'l-Basra*, 62; Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 40.

⁷¹ Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 40.

zorunda kalmışlardır. Daha sonra Bağdat'tan çok sayıda asker gönderilerek isyan bastırılmıştır.⁷²

1.4. Ekonomik Yapısı

Basra, ordugâh amaçlı inşa edilen bir şehir olması hasebiyle ilk yerleşenler askerler olmuş, doğal olarak gelirlerinin büyük bir bölümünü savaşlardan elde edilen ganimetler oluşturmuştur.⁷³ Öte yandan devlet tarafından dağıtılan atiyyeler de önemli bir gelir kaynağıdır. Basra ekonomisini ayakta tutan diğer bir gelir kaynağı da haraç, cizye ve vergilerdir.⁷⁴ Ayrıca tarım, ticaret, bağ ve bahçe ürünleri Basra'nın başka gelir kaynakları arasında sayılabilir.⁷⁵ Askerî amaçlar için bir ordugâh şehri olarak kurulan Basra, yapılan çalışmalar, verilen teşviklerle ve mimari yapısının ıslah edilmesiyle kısa süre içinde ekonomik açıdan kendinden söz eder bir duruma gelmiştir.

Basra'nın idari bir merkez ve stratejik bir konuma sahip olması onun ticari ve ekonomik bakımdan gelişmesine imkân vermiştir. Basra'nın sunduğu bu olanaklar kent nüfusunun artmasında birinci derecede etkili olmuştur. Ekonomisi tarım ürünleri, kara ve deniz ticaretine dayanan Basra, idari ve coğrafi konumu nedeniyle Irak bölgesinin önemli ticaret portalı olmayı tarih boyunca sürdürmüştür.⁷⁶

⁷² Eroğlu v.dğr. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*, 41.

⁷³ Sâlih, *Tanzîmâtü'l-Basra*, 120-190; Bakır, "Basra", 5: 110; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 39.

⁷⁴ Sâlih, *Tanzîmâtü'l-Basra*, 112-114; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 23.

⁷⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, 490; Bakır, "Basra", 5: 110; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 23.

⁷⁶ Süt, *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*, 54-55.

1.5. İlmî Yapısı

Medeniyet, sadece askerî ve ekonomik başarılar sonucu elde edilecek bir olgu olmayıp bir milletin ilim ve kültür alanında elde ettiği başarılar ile ölçülen bir durumdur. İlk dönem Müslüman toplumun fetihlerle elde ettiği siyasi, askerî ve ekonomik gelişme ve ilerleme ilim ve kültür alanında da devam etmiştir.⁷⁷ Hz. Peygamber (s.a.s) ve dört halife dönemleri İslâm medeniyetinin temellerinin atıldığı dönemlerdir. Bu dönemler genellikle fetih hareketleriyle geçmiş, Müslümanlar, İslâm'ın doğuşu kabul edilen bu dönemlerde Kur'ân, hadis, fıkıh gibi dinî konuları içeren ilimlerle uğraşmış, tabiat ilimleriyle çok fazla ilgilenmemiştir.⁷⁸

Emevîler döneminde Müslümanlar arasındaki iç çekişmeler ve enerjinin daha çok fetih hareketlerine harcanması sebebiyle ilim ve fikir hayatı arzulanan gelişim seviyesini yakalayamamıştır. Abbâsîler döneminde İslâm medeniyeti meyve vermeye başlamış ve bu medeniyet en parlak günlerini yaşamaya başlamıştır.⁷⁹ Kurulan merkezlerde yapılan tercüme hareketleriyle birçok alanda araştırmalar ortaya konulmuştur. Aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti ilim ve bilim alanında ilerlemiş, Kurtuba, Sevilla, Gırnata gibi şehirler, İslâm medeniyetinin önemli ilim ve kültür merkezleri haline gelmiştir.⁸⁰ Zamanla askerî olma özelliğinden uzaklaşarak İslâm kültür ve medeniyetinin önemli merkezlerinden olan Basra'da; Kur'ân ilimleri, kıraat, tefsir, hadis, Arap dili ve belagatı, fıkıh, kelâm gibi ilim dalları ortaya çıkmış ve bu ilim dallarında da önemli temsilciler boy göstermiştir.⁸¹ Basra'ya birçok sahâbî'nin gelip yerleşmesi ve burada kurulan ders halkaları ile ilmî hayat ilerlemiş, Basra'da birçok muhaddisin yetişmesi bu sahâbîlerin öncü çalışmalarıyla olmuştur.

Basra'nın önemi; erken dönem İslam tarihinde İslam düşünce, kültür, siyaset ve edebiyat gibi alanlardaki etkinliğinden ve üretkenliğinden kaynaklanmaktadır. Bir şehri medeniyet tarihi açısından önemli kılan, şehrin sadece coğrafî ve mimari özelliği değildir. Aksine şehrin ilim, kültür ve medeniyet sahasında oynadığı rol daha önemlidir. Basra, erken dönem İslam siyaset tarihinde önemli olaylara sahne olmuş ve Müslümanların siyasi hayatını doğrudan etkilemiştir. Yetiştirdiği düşünürler ve oynadığı roller ile İslam tarihinde kalıcı bir etki bırakmıştır.⁸²

⁷⁷ Süt, *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*, 61.

⁷⁸ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, (Kahire: Kelimât, 1933), 171; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 47.

⁷⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 335; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 47.

⁸⁰ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2009), 32, 33; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 47.

⁸¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, 336; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 48.

⁸² Süt, *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*, 27.

2. Basrada Hadis ve Basralı Râviler

Bu bölümde Basra'daki hadis çalışmalarının tarihi seyri hakkında genel bilgi verilecek ardından Hammâd b. Seleme'nin de aralarında olduğu Basralı râviler zikredilecektir.

Tebliğ görevi ile birlikte tebyin görevini de eksiksiz bir biçimde yerine getiren Hz. Peygamber, kendisinden öğrenilen bilgilerin başkalarına da anlatılmasını istiyordu. Nitekim “Burada bulunanlar sözlerimi bulunmayanlara nakletsin”⁸³ hadisi bu durumu açık bir şekilde göstermektedir. Hz. Peygamberin sünnetini daha sonraki nesillere aktarma gibi ağır ve bir o kadar da değerli bir görev üstlenen sahâbe, İslâm dininin eşsiz nizamını insanlara öğretmek için Hz. Peygamber tarafından görevlendirilmiştir. Bu görevi devam ettiren tâbiîn âlimler seleflerinden öğrendikleri dinî bilgilerin daha sonraki nesillere ulaşmalarını sağlamış ve hadis ilminin gelişmesine önemli katkılar sunmuştur.⁸⁴ Hadis ilmiyle ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı merkezlerden biri olan Basra'da sahâbe ile başlayan ilim ve irşad vazifesi tâbiîn ve tebe-i tâbiîn nesli ile devam etmiştir. Böylece Basra, İslam dünyasının önemli ilim merkezleri arasına girmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanların temel referans kaynağı Kur'ân'dı. Ancak karşılaşılan yeni problemlere yeni çözüm önerileri getirmek için Hz. Peygamber'in sünnetine başvurmak gerekliydi. Bunu en iyi anlayan ise elbette onunla beraber yaşamış, uygulamalarına birebir şahit olmuş ashâbıydı. Onlar özellikle yeni Müslüman olan insanlara bu dini gereği gibi aktaran kişilerdi ve bu durum sahâbe yaşadığı sürece devam etti.⁸⁵

Sahâbe⁸⁶ nesli, Hz. Peygamber'e gösterdiği bağlılık ve teslimiyet, canıyla malıyla ona verdiği sınırsız destek, islâm'ın doğru anlaşılması ve yeryüzünde yayılması için yaptığı eşsiz çalışmalar sebebiyle dinde çok önemli bir konuma sahiptir.⁸⁷ Hadislerin genellikle şifahî olarak nakledildiği, ezber yöntemiyle korunduğu ve unutmamak için müzakere edildiği bu dönemde fetihlerle birlikte sahâbe, Mekke ve Medine'den ayrılıp İslâm devletinin sınırları içine giren beldelere yerleşmek suretiyle orada İslâm dinini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu merkezlerden biri olan Basra medresesinin teşekkülünde en büyük rolü Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve

⁸³ Buhârî, “İlim”, 9; Müslim, “Hac”, 446.

⁸⁴ Abdülcebâr Nâcî, *Târihi'l-hareketi'l-fikriyye fi'l-Basra fi'l-'Asri'l-İslâm*, (Basra: Dârü'l-Hikme Câmi'atü'l Basra, 1991), 38-69; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 70.

⁸⁵ Süt, *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*, 74.

⁸⁶ Hz. Peygamber'i Mü'min olarak gören ve Müslüman olarak ölen kimseye denir. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 4-6; Ebû Amr Takıyyüddin Osmân b. Salâhiddin Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadis*, thk. Nureddin İtr, (Beyrut: Dârü'l Fikr, 1986), 293.

⁸⁷ Bk. Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 491.

Enes b. Mâlik üstlenmiştir.⁸⁸ Sahâbe, İslâma yeni giren bu topluluklara Kur'ân-ı Kerim'i ve Hz. Peygamber'in uygulamalarını öğretip onlara bu anlamda örnek olmaya çalışmıştır.

Hz. Ömer, Mûsâ el-Eş'ari'yi Basra'ya vali olarak atadığı zaman onu Basra'da yalnız bırakmamış, dini konularda kendisine yardım etmesi için bir grup sahâbîyi de beraberinde göndermiştir.⁸⁹ Bir nevi vali yardımcısı pozisyonunda yer alan bu sahâbîler valinin işlerini kolaylaştırma ve onun yükünü hafifletme fonksiyonunu görüyordu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile birlikte Enes b. Mâlik, (ö. 93/711) İmrân b. Huseyn, (ö 52/672) Hişâm b. Âmir gibi birçok sahâbî Basra'ya bu amaç için gelip yerleşmişlerdir.⁹⁰ Halife Ömer, Basra valisi Mûsâ el-Eş'ari'den, mescitte ilim halkaları oluşturmalarını istemiş, cemaate Kur'ân ve Hz. Peygamber'in hadislerini/sünnetini öğretme tavsiyesinde bulunmuştu. Mûsâ el-Eş'ari de valilik görevi ile birlikte bu duruma da çok önem vermişti.⁹¹

Enes b. Mâlik, İmrân b. Huseyn, Hişâm b. Âmir gibi sahâbîler mescitlerde kurmuş oldukları ders halkalarıyla Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetini öğretmeyi kendilerine şîâr edinmişti. Sahâbe'nin başlatmış olduğu bu ilmî gelenek daha sonraki dönemlerde İslâm dinine hizmet eden birçok isimle devam ettirilmiş, bu durum Basra'da temel İslâm bilimlerinin gelişmesine zemin hazırlamıştır.⁹²

Basra, yaklaşık yüz elli sahâbeye ev sahipliği yapmış ve bu sahâbîlerden yetmişe yakını hadis rivayetinde bulunmuştur. Sahâbîler mescidlerde kurdukları ilim halkalarıyla Basralı tâbîînlerle hadîsleri öğreten birer öğretmen olmuşlardır.⁹³ Bu vazifeyi devralan tâbîîn âlimler, seleflerinden öğrendikleri dinî bilgileri kendilerinden sonraki nesillere sağlam bir şekilde ulaştırmalarını sağlamışlardır.⁹⁴ Basralı muhaddisler, hadis rivayetinin yanı sıra bu alana dair birçok eser yazarak hadisle ilgili bilgileri kayıt altına almışlardır.⁹⁵

Basra'da yaşamış ve hadis rivayetinde bulunmuş bazı sahâbe râvilerinin isimleri (alfabetik olarak) ve ölüm tarihleri şöyledir.

⁸⁸ Talât. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 97.

⁸⁹ Nâcî, *Târih*, 58.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2: 385; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 50.

⁹¹ Nâcî, *Târih*, 56-57; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 50.

⁹² Ali Çelik, Basralı Muhtelit Râvîler (Hicrî İlk Üç Asır), *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 162.

⁹³ Nâcî, *Târih*, 38-50; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 70.

⁹⁴ Nâcî, *Târih*, 69; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 70.

⁹⁵ Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 477-481; Erkaya, "Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", 181; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 70.

- 1- Abdullâh b. Sercîş el-Müzenî (ö. 80/699?)⁹⁶
- 2- Abdurrahmân b. Semure b. Habîb el-Kureşî (ö. 50/670)⁹⁷
- 3- Abdullâh b. Mugaffel el-Müzenî (ö. 59/679)⁹⁸
- 4- Âiz b. Amr b. Hilâl el-Müzenî el-Basrî (ö. 61/680-81 ?)⁹⁹
- 5- Beşîr b. Ma'bed b. Hasâsiyye es-Sedûsî (ö. ?)¹⁰⁰
- 6- Büreyde b. Husayb b. Abdillâh el-Eslemî (ö. 63/682-83)¹⁰¹
- 7- Cündeb b. Abdillâh el-Becelî (ö. 70/689?)¹⁰²
- 8- Ebû Mûsâ Abdullâh b. Kays b. Süleym el-Eş'arî (ö. 42/662 ?)¹⁰³
- 9- Esved b. Serî' b. Ubâde (ö. 42/662)¹⁰⁴
- 10- Ebû Bekre Nufey' b. Mesrûh es-Sekafî (ö. 51/671)¹⁰⁵
- 11- Ebû Berze Nadle b. Ubeyd b. el-Hâris el-Eslemî (ö. 65/685)¹⁰⁶
- 12- Hişâm b. Âmir b. Ümeyye el-Ensârî (ö. 60/680?)¹⁰⁷
- 13- İmrân b. Husayn b. Ubeyd el-Huzâî el-Ezdî (ö. 52/672)¹⁰⁸
- 14- İyâz b. Himâr b. el-Mücâşî' (ö. 60/680?)¹⁰⁹
- 15- Kabîsa b. el-Muhârik (ö. ?)¹¹⁰

⁹⁶ Bk. Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, thk. Bevrân ed-Dannâvî, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 193; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal fî esmai'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 15: 13.

⁹⁷ Bk. Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1992), 2: 835; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 767.

⁹⁸ Bk. Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî, *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziya Ömeri, (Bağdad: Câmi'atü'l-Bağdâd, 1967), 176-177; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 743.

⁹⁹ Bk. Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *Kitâbu'l-Me'ârif*, thk. Servet Ukâşe, (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1981), 298; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb el-kemal fî esmai'r-ricâl*, thk. Guneym Abbâs Guneym-Mecdi's-Seyyid Emîn, (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîs, 2003), 5: 45.

¹⁰⁰ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2: 97; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybak-Adil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.) 1: 236.

¹⁰¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 8; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 300; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 1: 151.

¹⁰² Bk. İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 60; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 1: 256; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 198.

¹⁰³ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 182; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 266; İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 154; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 729; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 4: 119.

¹⁰⁴ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 41; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâil emsâr*, thk. Mecdi b. Mansûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 49.

¹⁰⁵ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 183; İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 249; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 5; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 3: 5.

¹⁰⁶ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 9; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 4: 1495; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1191.

¹⁰⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 25; Hayyât, *Tabakât*, 187; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 4: 1541; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1224.

¹⁰⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 10; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 3: 1208; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 2: 26.

¹⁰⁹ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 176; İbn Hibbân, *Tarîhu's-sahâbe*, 193; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 22: 565; Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 7: 279.

- 16- Kurre b. İyâs b. Hilâl Riâb (ö. 64/683)¹¹¹
 17- Muğîre b. Şu'be b. Ebî Âmir Ebû Abdullah es-Sekafî (ö. 50/670)¹¹²
 18- Ma'kıl b. Yesâr b. Abdillâh el-Müzenî (ö. 59/679 ?)¹¹³
 19- Mihcen b. el-Edra' el-Eslemî (ö. 60/680?)¹¹⁴
 20- Osmân b. Ebi'l-Âs b. Bişr es-Sekafî (ö. 51/671)¹¹⁵
 21- Utbe b. Gazvân b. Câbir el-Mâzinî (ö. 17/638)¹¹⁶
 22- Ya'lâ b. Mürre b. Vehb es-Sekafî (ö. ?)¹¹⁷

2.1. Tâbiîn Râviler

Sahâbe'den sonra Basra'ya yerleşen tâbiîn¹¹⁸ nesli burayı yurt edinmiş ve ilmî hayatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Halife b. Hayyat *Tabakât*'nda yüzden fazla Basralı tâbiînden bahsetmektedir. Hadis tarihinde ikinci nesil olarak bilinen tâbiîler, sahâbe ve tebe-i tâbiîn nesli ile beraber yaşamış ve bir anlamda bu iki nesil arasında bir köprü olmuştur. İslâmî ilimlerin teşekkülü ve gelişimi noktasında önemli bir görev üstlenen tâbiîler devrinde birçok gelişme yaşanmıştır. Siyasi ve itikadî olarak birçok grup boy göstermiş, dağınık bir haldeki malzeme bir araya toplanmış (tedvîn), cerh ve ta'dîl faaliyetleri hadis ilmindeki yerini almıştır.¹¹⁹ Basra'ya yerleşip sahâbe'den bayrağı devralan bu nesil, onların mirasına en güzel şekilde sahip çıkmıştır. Hasan Basrî ve İbn Sîrîn (ö. 110/729) Basra medresesinin öncülerinden olup bu alanda meşhur olmuşlardır.¹²⁰

Tâbiîn devrinin başlarında hadis rivayeti genel olarak sözlü yapıyordu. Ancak ezberi gerekli gören, hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar zamanla azınlıkta kalmıştı. Hadislerin Kur'ân ile karışma probleminin bulunmadığı, fakat hocaların şahsi görüşlerinin hadislerle

¹¹⁰ Bk. İbn Hibbân, *Târîhu's-sahâbe*, 215; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 2: 1273; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, 1000; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 5: 227.

¹¹¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 31; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 180-181; İbn Hibbân, *Târîhu's-sahâbe*, 215; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 5: 237.

¹¹² Hayyât, *Tabakâtu'l-kebîr*, 183; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 294-295.

¹¹³ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 14; Hayyât, *Tabakât*, 176; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 4: 1432; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, 1155.

¹¹⁴ Bk. İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 2: 1363; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 1085; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 27: 267; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 6: 46.

¹¹⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 39; Hayyât, *Tabakât*, 182-183; İbn Hibbân, *Târîhu's-sahâbe*, 182; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 3: 1035.

¹¹⁶ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 182; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 275; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*, 4: 215.

¹¹⁷ Bk. İbn Hibbân, *Târîhu's-Sahâbe*, 265; İbn Abdilberr, *el-İstî'âb*, 4: 1587; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gabe*, 1273; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 398.

¹¹⁸ Tâbiîn: Sahâbeyi Müslüman olarak gören ve Müslüman olarak vefat eden kimseye denir. Bk. İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 303; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, (Beyrut: Şirketü'r-Reyyân, 2016), 508; Mahmûd Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadis*, (Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2010), 247.

¹¹⁹ İ. Lütfi Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 99.

¹²⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 94.

karişması endişesinin ortaya çıktığı bu dönemde, hem yazının gelişmesi hem de hadislerin her geçen gün daha fazla öğrenilmesi bu endişeleri ortadan kaldırmıştır. Bu dönemin ayırt edici özelliklerinden biri de isnad sisteminin ve ricâl tenkidinin yaygınlık kazanmasıdır. Ama bu dönemde sistemli isnad kullanımının bulunduğunu söylemek zordur. Hocaların ezberinde ya da kitaplarında dağınık bir şekilde bulunan hadislerin derlenmesine de (tedvîn) bu dönemde başlanmış ve bu durum âdetâ tâbiînle özdeşleşmiştir. Bu devirde hadis uyduranların çoğalması, sahâbe ve tâbiînin vefatı üzerine Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz, Medine valisi Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Hazm'a (ö. 120/738) gönderdiği bir mektupla tedvîn faaliyetinin başlatılmasını emretmiştir.¹²¹

Basra'da yaşamış ve hadiste ün yapmış bazı tâbiîn muhaddislerin isimleri alfabetik olarak şöyledir.

- 1- Âmir b. Abdullâh b. Abdi Kays el-Anberî (ö. 55/675)¹²²
- 2- Ahnef b. Kays (ö. 67/ 686-687)¹²³
- 3- Âsım b. Süleymân el-Ahvel el-Basrî (ö. 142/759)¹²⁴
- 4- Abdullah b. Avn Ertabân el-Müzenî el-Basrî (ö. 151/768)¹²⁵
- 5- Cerîr b. Hâzım el-Basrî (ö. 170/786)¹²⁶
- 6- Dâvûd b. Ebî Hind (ö. 139-140/756)¹²⁷
- 7- Ebü'l-Aliye er-Riyâhî el-Basrî (ö. 90/709)¹²⁸
- 8- Ebü's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî (ö. 93/711-712 ?)¹²⁹
- 9- Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 100/718-19)¹³⁰
- 10- Ebû Kilâbe Abdullâh b. Zeyd el-Cermî (ö. 104/722)¹³¹

¹²¹ Arif Ulu, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39: 328.

¹²² Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitabü's-sikât*, thk. Muhammed Abdu'l-Mü'id Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 5: 187; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *Sifâtü's-safve*, thk. Mahmûd Fâhûrî, (Beyrut: Dâru'l-Meârif, 1985), 3: 201.

¹²³ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 92; Hayyât, *Tabakât*, 195.

¹²⁴ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6: 485.

¹²⁵ Bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dil*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1953), 5: 130; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kamusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*, (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melayîn, 2002), 4: 111.

¹²⁶ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 1: 214; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 4: 524; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 98.

¹²⁷ Bk. Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, (Kahire: Matba'tu'l-Medîne, 1984), 1: 342; İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 376.

¹²⁸ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 202; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 3: 326; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 412; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 9: 214.

¹²⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 204; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 4: 434; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzib*, 1: 279.

¹³⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 96; Hayyât, *Tabakât*, 205; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 426.

¹³¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 182; Hayyât, *Tabakât*, 211; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 446.

- 11- Ebû Recâ İmrân b. Teym el-Utâridî el-Basrî (ö. 105/723-24)¹³²
- 12- Eyyûb es-Sahtiyânî el-Basrî (ö. 131/749)¹³³
- 13- Hasan b. Yesâr el-Basrî (ö. 110/728)¹³⁴
- 14- Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (ö. 141-142/758?)¹³⁵
- 15- Humeyd et-Tavîl el-Basrî (ö. 143/760)¹³⁶
- 16- Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)¹³⁷
- 17- Mutarrif b. Abdillâh b. eş-Şihhîr el-Basrî (ö. 95/713-14 ?)¹³⁸
- 18- Muhammed b. Sîrîn el-Basrî (ö. 110/729)¹³⁹
- 19- Ma‘mer b. Râşid el-Basrî (ö. 153/770)¹⁴⁰
- 20- Sâbit b. Eslem el-Bünânî el-Basrî (ö. 127/744)¹⁴¹
- 21- Saîd b. İyâs el-Cureyrî el-Basrî (ö. 144/761)¹⁴²
- 22- Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ö. 143/761)¹⁴³
- 23- Yahyâ b. Ya‘mer el-Basrî (ö. 89/708?)¹⁴⁴
- 24- Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747)¹⁴⁵
- 25- Yûnus b. Ubeyd el-Basrî (ö. 139/756)¹⁴⁶

2.2. Tebeu't-Tâbiîn ve Diğer Râviler

Tebeu't-tâbiîn¹⁴⁷ dönemi isnad kullanımının yaygınlaştığı, tedvîn ve tasnif sürecinin hız kazandığı bir dönemdir. Araştırma konumuz olan Hammâd b. Seleme'nin de içinde

¹³² Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 138; Hayyât, *Tabakât*, 191; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 427; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Meşâhîru ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 112; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 22: 356.

¹³³ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 409; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 60.

¹³⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 289; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 113.

¹³⁵ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3: 174; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 8: 177; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 190.

¹³⁶ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 219; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 348; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 355.

¹³⁷ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 185; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 133.

¹³⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 142; Hayyât, *Tabakât*, 197; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8: 312.

¹³⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 90; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 280; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 113.

¹⁴⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 8: 105; Hayyât, *Tabakât*, 288; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 378.

¹⁴¹ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 214; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 159; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 56.

¹⁴² Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 260; Hayyât, *Tabakât*, 219; İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 351; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2: 7.

¹⁴³ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 219; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 20; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 476.

¹⁴⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 312; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 196; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 53; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4: 401.

¹⁴⁵ Hayyât, *Tabakât*, 215; İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 591; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 31: 504.

¹⁴⁶ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 259; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 402; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 242.

¹⁴⁷ Arif Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 217-218.

bulunduğu bu nesil, genelde İslâm dinine, özel de ise hadis ilmine büyük katkı sunmuştur. Farklı kültürlere sahip insanların İslâmı kabul etmesi, tercüme hareketlerinin başlaması ve Abbâsî halifelerinin âlimleri desteklemesi gibi nedenlerle ilmî faaliyetler bu dönemde hızlanmış, ancak medreseler gibi eğitim kurumları olmadığından ilmî faaliyetler camilerde ve evlerdeki ders halkalarında yapılmıştır. Ayrıca isnad kullanımı yaygınlaşmış, hadisler isnadlı şekilde rivayet edilmeye başlanmıştır. Tâbiîn döneminde başlamış olan tedvîn faaliyeti bu dönemde gelişerek devam etmiş, bu faaliyet neticesinde hadislerin yanında sahâbe ve tâbiîn fetvaları da derlenmiştir. Tedvîn ve tasnif sürecine ağırlık verilerek sistematik eserler telif edilmeye başlanmış ve bu eserlerden yararlanma böylece kolaylaşmıştır.¹⁴⁸ Tedvîn ve tasnif sürecini Basra'da başlatan ve bu sürecin öncülüğünü yapan âlimlerden biri de Hammâd b. Seleme'dir.

Tebeu't-tâbiîn devrinin önemli birkaç ismi şunlardır.

- 1- Abdulvâris b. Saîd el-Anberî (ö. 180/796)¹⁴⁹
- 2- Abdurrahmân b. Mehdî el-Basrî (ö. 198/813)¹⁵⁰
- 3- Affân b. Müslim el-Saffâr el-Basrî (ö. 220/835)¹⁵¹
- 4- Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49)¹⁵²
- 5- Bişr b. Mufaddal (ö. 187/803 ?)¹⁵³
- 6- Ebû Avâne Vaddâh b. Abdillâh (ö. 176/792)¹⁵⁴
- 7- Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819)¹⁵⁵
- 8- Hişâm ed-Destüvâî el-Basrî (ö. 153/770?)¹⁵⁶
- 9- Hemmâm b. Yahyâ el-Basrî (ö. 163-164/779?)¹⁵⁷
- 10- Hammâd b. Seleme el-Basrî (ö. 167/784)¹⁵⁸
- 11- Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)¹⁵⁹
- 12- Hâlid b. Hâris el-Basrî (ö. 186/802)¹⁶⁰

¹⁴⁸ Ulu, "Tebeu't-Tâbiîn", 40: 217-218.

¹⁴⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 290; Hayyât, *Tabakât*, 224; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6: 118.

¹⁵⁰ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 227; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 513; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 17: 430.

¹⁵¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 300; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 522; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 117.

¹⁵² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 6: 284; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 6: 193; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 21: 6-7.

¹⁵³ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 291; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 192; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 147.

¹⁵⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 181; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4: 307.

¹⁵⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 275; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2: 90.

¹⁵⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 198; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 59.

¹⁵⁷ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 222; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 302; Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 9: 308.

¹⁵⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3: 22; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319; Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddîn İtr, (Dimaşk: Dâru'l-Maslâh, 1978), 1: 127.

¹⁵⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 287; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 137; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 239.

¹⁶⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 293; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 191; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 8: 35.

- 13- Haccâc b. Minhâl el-Basrî (ö. 216-217/832)¹⁶¹
- 14- Halîfe b. Hayyât el-Basrî (ö. 240/854-55)¹⁶²
- 15- İsmâil b. Uleyye el-Basrî (ö. 193/809)¹⁶³
- 16- Kehmes b. Hasan et-Temîmî (ö. 149/766)¹⁶⁴
- 17- Kurra b. Hâlid el-Basrî (ö. 154/771)¹⁶⁵
- 18- Mu‘temir b. Süleymân (ö. 187/803)¹⁶⁶
- 19- Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Adî (ö. 194/810)¹⁶⁷
- 20- Muâz b. Muâz el-Anberî (ö. 196/811)¹⁶⁸
- 21- Muhammed b. Sa‘d (ö. 230/845)¹⁶⁹
- 22- Saîd b. Ebî Arûbe el-Basrî (ö.156/773)¹⁷⁰
- 23- Süleymân b. Mugûre el-Kaysî el-Basrî (ö.165/781)¹⁷¹
- 24- Süleymân b. Harb el-Basrî (ö. 224/839)¹⁷²
- 25- Süleymân b. el-Eş‘as Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889)¹⁷³
- 26- Şu‘be b. Haccâc el-Basrî (ö. 160/776)¹⁷⁴
- 27- Vüheyb b. Hâlid el-Basrî (ö. 165/781)¹⁷⁵
- 28- Yezîd b. İbrâhîm et-Tüsterî (ö. 161-162/778?)¹⁷⁶
- 29- Yezîd b. Zurey‘ el-Basrî (ö. 182/798)¹⁷⁷
- 30- Yahyâ b. Saîd el-Kattân el-Basrî (ö. 198/813)¹⁷⁸

¹⁶¹ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 302; Hayyât, *Tabakât*, 228; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 5: 457.

¹⁶² Bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 3: 193; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 8: 314; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 11: 472.

¹⁶³ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 327; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 153; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 3: 23.

¹⁶⁴ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 221; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 170; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 181; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 24: 232.

¹⁶⁵ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 130; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 186; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 23: 577; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 95.

¹⁶⁶ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 224; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 49; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8: 402.

¹⁶⁷ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 293; Hayyât, *Tabakât*, 226; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 186; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 193.

¹⁶⁸ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 226; İbn Kuteybe, *el-Me‘ârif*, 512; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8: 248; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 191.

¹⁶⁹ Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘ruf, (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2001), 3: 266; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 25: 255.

¹⁷⁰ Bk. İbn Sa‘d *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 273; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 3: 504; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 65.

¹⁷¹ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 222; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 144; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 187.

¹⁷² Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 301; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 284.

¹⁷³ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 10: 75; Zehebî, *Tezhîbu tezhîb*, 4: 125.

¹⁷⁴ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 369; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 12: 479; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 202.

¹⁷⁵ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 288; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 177; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 34.

¹⁷⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 318; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, (Beyrut: Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.) 1: 200; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 92.

¹⁷⁷ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 290; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 335; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 193; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 4: 411.

İKİNCİ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME’NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

Bu bölümde öncelikle Hammâd b. Seleme’nin hayatı ve ilmî kişiliği/yaşantısı ele alınacak, ardından hadis ilmindeki konumu irdelenmeye çalışılacaktır.

1.1. Doğumu ve Yaşadığı Dönem:

Muhaddis kimliğinin yanı sıra nahiv ve fıkıh âlimi olan Hammâd b. Seleme’nin,¹⁷⁹ 90/709 yılı dolaylarında Enes b. Mâlik henüz hayattayken dünyaya geldiği rivayet edilir.¹⁸⁰ Her ne kadar doğum tarihi kaynaklarda net bir şekilde yer almasa da ölüm tarihi ve kaç yaşında vefat ettiği bilindiğinden, bunlardan yola çıktığımızda doğum tarihinin 91/710 yılına tekabül ettiğini söyleyebiliriz. Hicrî ikinci asrın büyük âlimlerinden olan Basralı Hammâd b. Seleme, küçük yaşlardan itibaren ilim tahsiline başlamış, alanında söz sahibi olan meşhur hocalardan ders almıştır.¹⁸¹ Hem Emevî hem Abbâsî iktidarını gören Hammâd b. Seleme’nin, doğduğu yıllarda İslâm dünyasında Emevî hilafeti hüküm sürüyordu.¹⁸² Bu dönemde tedvîn ve tasnif süreci başlamış ve hadis ilmiyle ilgili birçok önemli eser telif edilmiştir.¹⁸³ Hammâd b. Seleme, tâbîilerle beraber yaşamış; hadis, kıraat, nahiv, fıkıh gibi alanlarda birçok hocadan eğitim görmüş ve alanında otorite olmuş isimlere hocalık yapmıştır.

1.2. İsmi, Nesebi ve Künyesi

Tam ismi Hammâd b. Seleme b. Dînâr,¹⁸⁴ el-Hazzâz, (ipekçi)¹⁸⁵ el-Bezzâz, (kumaşçı)¹⁸⁶ el-Hirakî, (elbiseçi)¹⁸⁷ el-Betâinî, (astarcı)¹⁸⁸ el-Basrî,¹⁸⁹ en-Nahvî’dir.¹⁹⁰ Künyesi Ebû Seleme

¹⁷⁸ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakât*, 9: 294; Hayyât, *Tabakât*, 225; Buhârî, *et-Târihu’l-kebir*, 8: 276; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 150; Ziriklî, *el-A’lâm*, 8: 147.

¹⁷⁹ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 202.

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 453; Tayyar Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 488.

¹⁸¹ Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 7: 254-256; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 444-445.

¹⁸² Aycan, *Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri*, 147.

¹⁸³ Çakan, *Ana Hatlarıyla Hadis*, 101-129.

¹⁸⁴ Buhârî, *Tarihü’l-kebir*, 3: 22; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 140; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 7: 253; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2: 481; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

¹⁸⁵ Buhârî, *Tarihü’l-kebir*, 3: 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

¹⁸⁶ Ebü’s-Safâ (Ebû Saïd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, thk. Ahmet el-Arnâvut-Tezkî Mustafâ, (Beyrut: Darü İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 2000), 13: 89-90; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 444; *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 202; Safedî, *Kitâbü’l-vâfi bi’l-vefeyât*, 13: 89-90.

¹⁸⁸ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 444; *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 202; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

¹⁸⁹ Buhârî, *Tarihü’l-kebir*, 3: 22; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 7: 253; Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 202; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2: 481; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

olup¹⁹¹ babasının künyesi ise Ebû Sahra¹⁹² el-Hanzalidir.¹⁹³ Rebi'â b. Mâlik,¹⁹⁴ Temîmoğulları¹⁹⁵ ve Kureyşliler'in¹⁹⁶ mevlâsı¹⁹⁷ olduğu söylenmiştir. Kaynaklarda ailesi ile ilgili fazla bilgi zikredilmeyen Hammâd b. Seleme, meşhur hadis hâfızı ve tâbiî Humejd et-Tavîl'in (ö. 143/760) yeğenidir.¹⁹⁸ Şihâb b. Muammer el-Belhî, onun 'ebdal'¹⁹⁹ olduğunu bu nedenle yetmiş kere evlenmesine rağmen çocuğunun olmadığını dile getirmiştir.²⁰⁰ Ancak Zehebî, (ö.748/1348) bu iddianın temelsiz olduğunu beyan ederek bu durumun onun fizyolojik rahatsızlığı ile alakalı olduğunu ifade etmiştir.²⁰¹

Evliliği ile ilgili ortaya atılan bu rakam konusunda kanaatimize göre bir mübalağa yapılmış ve bu rakam çokluğu ifade etme anlamında telaffuz edilmiştir. Zira daha sonra değineceğimiz üzere Hammâd b. Seleme gibi vaktinin çoğunu ilim ve irfan ile geçirmiş bir insanın sadece evlilik için bu kadar vakit harcaması makul görülebilecek bir durum değildir. Burada Zehebî'nin fizyolojik rahatsızlık tezi daha mantıklı ve kabul görebilen bir durum olsa da kanaatimize göre Hammâd'ın dünyadan el çekmesi ve kendini ibâdete adanması ona ebdal denmesinin asıl sebebidir.

1.3. Vefatı

Uzun sayılabilecek bir ömür geçiren Hammâd b. Seleme, gerçek anlamda kul olabilmeyi hayatının merkezine koymuştur. Ömrü boyunca ilmî bir çabanın içinde yer alan Hammâd b.

¹⁹⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 444; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202.

¹⁹¹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 282; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3: 22; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 140; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202.

¹⁹² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 282; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253-267.

¹⁹³ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253

¹⁹⁴ Hayyât, *Tabakât*, 223; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 140; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 444; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 282; Hayyât, *Tabakât*, 223; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3: 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2009), 2: 91; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253.

¹⁹⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3: 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253.

¹⁹⁷ Mevlâ: 1. Özgürlüğüne kavuşturulmuş köle. 2. Kölesini özgürlüğüne kavuşturmuş olan sahibi, efendisi. 3. Bir ilgiden dolayı birbirine karşı minnettar olan, birbirinin dostu, seveni olan kimselerden her biri. 4. Arap olmayan kimse. Bk. Abdullah Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, (İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları, 2013), 182.

¹⁹⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 282; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 140; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 253; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 444; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202; Altıkulaç, "Hammad b. Seleme", 15: 488.

¹⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 264; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

²⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 264; Ebdal: Çocuğu olmayan anlamındadır.

²⁰¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târihu'l-islâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1990), 10: 150; Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürçânî *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed-Alî Muhammed, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3: 37; Altıkulaç, "Hammad b. Seleme", 15: 488.

Seleme'nin vefat tarihi ile alakalı birbirinden farklı rivayetler mevcuttur.²⁰² Temel klasik kaynaklara baktığımızda vefat tarihinin 167/784 olarak kabul edildiği görülür.²⁰³ Hammâd b. Seleme, yetmiş altıyaşında²⁰⁴ Basra'da mescid'de namaz kılarken²⁰⁵ vefat etmiştir. Zehebî, onun ölümüyle ilgili Zilhicce ayının on dokuzunu işaret ederken²⁰⁶ İbn Hibbân, (ö. 354/965) onun Zilhicce ayının on birinci gecesinde öldüğünü söyler.²⁰⁷ Süleymân b. Harb, Muhammed b. Mahbûb'dan rivayetle onun 167/784 senesinde vefat ettiğini ve ölümün Zilhicce ayının son günlerine tekabül ettiğini bildirir.²⁰⁸

1.4. Tabakası

Aynı dönemde yaşayıp bazı durumlar yönünden benzer özellikler gösteren insan topluluğu, yaş ve öğrenim bakımından veya yalnızca isnad bakımından birbirine yakın olan kimselerin oluşturduğu grup, yaşları birbirine yakın olması hasebiyle “nesil”; yaşları farklı olsa da hocaları veya öğrencileri itibariyle aralarında ortaklık bulunması sebebiyle “dönem arkadaşı” râviler grubu olarak tarif edilir.²⁰⁹ Tabakat türü eserler de bu gibi durumları konu edinen kitaplardır.

Muhammed b. Sa'd, (ö. 230/845) o döneme kadar yaşayan kişilerin biyografilerini ele aldığı *Tabakatü'l-kebir* adlı eserinde tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve ondan sonra gelenleri yaşadıkları şehirle irtibatlandırmıştır.²¹⁰ Hammâd'ın hadis rivayetinde sika ve kesîrî'l-hadis olduğunu ifade eden Muhammed b. Sa'd, Hammâd'ı Basralılar'ın bulunduğu beşinci tabakada zikretmiştir.²¹¹ Eserini neseb, tabaka ve şehir esasına dayalı olarak telif eden Halife b. Hayyat, (ö. 240/854) Hammâd b. Seleme'yi on iki tabakaya ayırdığı Basra'nın sekizinci tabakasında zikretmiştir.²¹² Hammâd'ı “Şeyhül-İslâm ve örnek alınması gereken bir şahsiyet” olarak tarif eden Zehebî,²¹³ ona tebe-i tâbiîn âlimlerinin zikredildiği beşinci tabakada yer vermiştir.²¹⁴

²⁰² İbn Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 2: 91; Altıkulaç, “Hammad b. Seleme”, 15: 488.

²⁰³ Hayyât, *Tabakât*, 223; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 3: 22; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

²⁰⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 453.

²⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 265; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 116.

²⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

²⁰⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 216; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 268.

²⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267.

²⁰⁹ Emin Aşıkutlu, *Ricâl İlmîne Giriş*, (İstanbul: M.Ü. İFAV Yayınları, 2007), 51-52.

²¹⁰ Ali Çelik, “İbn Sa'd'ın Hadisçiliği”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/13 (2017): 280-281.

²¹¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kebir*, 9: 273, 282.

²¹² Hayyât, *Tabakât*, 223.

²¹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 444; Çelik, *Basra'da Hadis İlmi*, 116.

²¹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202-203,

Süyûtî (ö. 911/1505) ise hadis hafızlarını konu edindiği eseri *Tabakâtü'l-huffâz*'da onu beşinci tabakada zikretmiştir.²¹⁵

1.5. Sünnete Olan Bağlılığı ve Bid'ata Karşı Tutumu

İbadete olan düşkünlüğü ile tanınan Hammâd b. Seleme, sünnete olan aşırı bağlılık ve bid'ata karşı katı tutumuyla da ön plana çıkmıştır. Hammâd b. Seleme'nin bu durumu ile ilgili birçok âlim görüş serdetmiştir. Bu âlimlerden biri Ahmed b. Hanbel'dir. (ö. 241/855) Kendi döneminde sünnetin savunucusu ve bid'ata karşı sert tutumuyla tanınan Hammâd b. Seleme'nin bu konudaki durumu Ebû Abdullah'a (Ahmed b. Hanbel) sorulmuş, ondan daha fazla bid'ata karşı olan birini tanımadığını söylemiştir.²¹⁶ İbn Hibbân ise onun akranları içinde Basra'da fazilet, dini yaşantı ile cemaate ve sünnete bağlılık bakımından üstün kimsenin olmadığını söyleyip bid'atlara karşı çıktığını, Mutezile, Kaderiye veya Cehmiyye'nin karşısında durduğunu ifade etmiştir.²¹⁷ Kur'ân ve sünneti birbirinden ayırmayan Hammâd, sahâbe ve tâbiîn uygulamalarına da gereken önemi vermiş ve bu hassasiyeti bid'atlara karşı mücadele ederek de göstermiştir. Kendi zamanında sünnete yöneltelen okların hedefi olmuş ve sünneti koruma içgüdüleriyle onlarla (Mu'tezile, Kaderiye veya Cehmiyye) mücadele etmiştir.²¹⁸

Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ise Hammâd gibi öncekilerin yolundan yürüyen, onların izini takip eden kimse görmediğinden bahseder.²¹⁹ Onun bu ifadesine baktığımızda Hammâd b. Seleme'nin, sünnet'e olan bağlılığının sadece Hz. Peygamber'in uygulamalarından ibaret olmadığını görürüz. Zira öncekilerin yolu Hz. Peygamber ile sınırlı değildir. Hammâd da kendisinden önceki âlimler gibi Kur'an ve sünneti referans alarak dini her türlü hurafeden uzak tutmaya çalışmış ve bunların dini tahrip etmesine müsaade etmemiştir. Kur'ân ve sünnete göre amel etmeye gayret gösteren her ehl-i hadis mensubu gibi Hammâd b. Seleme de Hz. Peygamber ve ashabının yolunu takip etmiş, Kur'ân ve sünnete bağlılığı teşvik etmiştir.

1.6. Zühd ve Takvâsı

Hammâd b. Seleme, dünyanın geçici nimetlerinden yararlanma noktasında aşırıya kaçmayarak zaruri ihtiyaçlarını karşılamakla yetinmiş, refah ve bolluk içinde yaşama gibi bir düşünceye sahip olmamıştır. Zengin olduğu zamanlarda bile dünya malının esiri olmamıştır.

²¹⁵ Süyûtî, *Tabakatü'l-huffâz*, 94

²¹⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 260.

²¹⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267.

²¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

²¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 264.

Bu hususta Hâtim b. Ubeydullah, onun ticarete çok kanaatkâr olduğunu, fazla kâr peşine düşmediğini, hakkından fazla olan parayı kabul etmediğini ve ticarete para biriktirme gibi bir derdinin olmadığını söylemiştir.²²⁰ Sevvâr b. Abdillah da Hammâd'ın pazarda kendine yetecek şeyi satıp o günlük iâşesini kazandığı andan itibaren satışı bıraktığını, fazla kâr'a bakmadığını ifade etmiştir.²²¹ Hâtim b. Leys el-Cevherî, Affân b. Müslim'den rivayetle şöyle der: "Hammâd b. Seleme'den daha âbid kişiler gördüm. Ancak onun gibi hayır işlerini sürekli yapan, Kur'an okumayı ve Allah için amel (Sâlih amel) işlemeyi devam ettiren birini görmedim."²²² Hammâd, ibadet ile o derece hemhal olmuştu ki Abdurrahman b. Mehdî'nin de ifade ettiği gibi kendisine yarın öleceksin denilse bile amellerinde herhangi bir değişiklik yapmaz, onları artırma yoluna gitmezdi.²²³ Nitekim Basra'da mescidde namaz kılariken vefat etmesi²²⁴ ibadette devamlılığa verdiği önemi ve namaza olan düşkünlüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Öte yandan takva sahibi olarak tanınan Hammâd b. Seleme, Rabbinin sınırsız merhametine sonsuz güvendiğini şu cümlelerle ortaya koymuştur: "Bir gün Hammâd b. Seleme ve Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) bir araya geldiğinde, Süfyân ona şu soruyu sormuştur: "Allah'ın mı seni hesaba çekmesini istersin yoksa anne babanın mı"? Hammâd bu soruya şu karşılığı vermiştir: "Eğer bu ikisi arasında bir tercih şansım olsaydı Allah'ın beni hesaba çekmesini isterdim. Çünkü Allah anne babadan daha merhametlidir."²²⁵ Bu durum onun Rabbinin sonsuz merhametine güvendiğini göstermektedir. Ebû Abdullah et-Temeyyî, Hammâd b. Seleme'yi rüyamda gördüm ve ona sordum. "Rabbin sana ne yaptı? O da: "Rabbim beni affetti" dedi. Dünyadaki uzun yorgunluğa karşılık burada artık rahat ettiğini, o yorgunluğa karşılık ahiret yurdunun rahatlığının kendisine verildiğini bildirmiştir.²²⁶

Mezkûr değerlendirmeleri göz önünde bulundurduğumuzda Hammâd b. Seleme'nin dünyaya fazla rağbet etmediğini, günümüzün hastalığı olan mal-servet biriktirme peşinde koşmadığını söyleyebiliriz. O, bu konularda aşırı hırslı olmaktan uzak durmuş ve kanaatkâr bir yaşamı tercih etmiştir. Hammâd, ibadette devamlılık konusunda Hz. Peygamber'in

²²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 266.

²²¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448.

²²² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 264; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447.

²²³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 265; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203; Süyûtî, *Tabakatü'l-huffâz*, 95.

²²⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 265; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

²²⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 449.

²²⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 268

“Amellerin makbulü devamlı olanıdır”²²⁷ sözünü pusula edinerek ibadette sürekliliği esas almıştır.

1.7. Ahlak ve Fazileti

İslâm dininin bir ahlak dini olduğunu, bu dinin emir ve yasaklarının da insan ahlakını zirveye ulaştırmak için konulduğu iyi müşahade eden Hammâd b. Seleme, İslâm dininin övdüğü, tavsiye ettiği birçok ahlaki erdemi hayatında barındırmıştır. Ders verdiği öğrencilerden asla hediye kabul etmeyen Hammâd,²²⁸ idarecilerin (yöneticilerin) davetlerine icabet etmeyerek²²⁹ ilim rütbesi rütbelerin en üstünüdür şîârıyla ilmin şeref ve izzetini korumayı amaçlamıştır. Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî (ö. 223/838) şöyle der: “Size Hammâd b. Seleme’nin hiç güldüğünü görmedim dersem bu konuda mübalağa etmiş olmam. O sürekli kendi nefsi ile meşgul oluyordu. Ya hadis rivayet ediyor, ya namaz kılıyor, ya da Kur’an okuyordu. Gündüzlerini de bu amelleri yerine getirmek için taksim ediyordu.”²³⁰ İlim meclislerine yalnızca Allah rızası için, ilim öğrenme amacıyla giden Hammâd b. Seleme, Allah rızasından başka bir niyetle hadis öğrenmeyi amaçlayan kimseyi kerih görmüştür.²³¹ Nitekim İshâk b. Cerrâh, Muhammed b. Haccâc’dan rivayetle şöyle demiştir: “Bir adam bizimle beraber Hammâd’dan hadis dinliyordu. Bu adam daha sonra Çin’e gitti ve döndüğünde Hammâd b. Seleme’ye bir hediye getirdi. Hammâd b. Seleme’nin ‘Eğer bu hediyeyi kabul edersem sana hadis tahdîs etmem’ demesi üzerine hediyeyi geri aldı. Hammâd da ona hadis tahdis etmeye devam etti.”²³²

Öte yandan şu görüş takdire şayandır. Âlimler, “Hammâdeyn” olarak zikredilen Hammâd b. Zeyd b. Dirhem (ö. 179/795) ile Hammâd b. Seleme b. Dînâr’ı karşılaştırmış; genel anlamda Hammâd b. Zeyd’in hadiste daha sağlam ve daha güçlü, Hammâd b. Seleme’nin ise daha dindar bir kişi olduğunu belirtmişlerdir. İkisinin arasındaki farkı dirhem ile dinar arasındaki farka benzeten görüş de bu şekilde yorumlanmıştır.²³³ Hammâd b. Seleme, ilmîni insanların istifadesine sunmuş, halka öğütler vermiş, vaaz ve nasihatta bulunmuştur. Yumuşak

²²⁷ Buhari, “İman”, 32; Müslim, “Musafirîn”, 216-218.

²²⁸ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 449.

²²⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 448-450; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 266; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

²³⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 265; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 448

²³¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 448.

²³² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 449; Subhî b. İbrâhîm es-Sâlih el-Lübânî, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc. M. Yaşar Kandemir, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012), 46; Abdullah Karahan, *Hadis Râvilerinde Güvenirlik*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 217-218.

²³³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 447-448; Tayyar Altıkulaç, “Hammâd b. Zeyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 489.

bir dile sahip olan Hammâd, kimseye kırıcı söz söylememiştir. O, insanlara karşı son derece merhametli olup hayatı boyunca bir kötülükle itham edilmemiştir.

1.8. İlmî Kişiliği ve Hakkında Kullanılan İfadeler

Hammâd b. Seleme, ilmî yaşantısına Irak'ın ilim merkezlerinden biri olan Basra'da başlamıştır. Basra, Hammâd b. Seleme'nin tahsil hayatında önemli bir yer işgal eder. Öğrenmeye karşı büyük bir istek duyan Hammâd b. Seleme, tâlim yolculuğunda birbirinden değerli hocalardan ders almış ve farklı ilim dallarında söz sahibi olmuştur. Yahyâ b. Maîn, (ö. 233/848) "İkrime ve Hammâd hakkında birinin ileri geri konuştuğunu görürseniz, bilin ki o kişi İslâmî yani dini itham ediyor"²³⁴ demek suretiyle bu iki ismin ne kadar sağlam ve değerli olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Hocası Sâbit el-Bünânî'nin (ö. 127/744) rivayetlerini en iyi bilen ve bu konu da en güvenilir kabul edilen Hammâd b. Seleme için İbn Maîn, "Eğer Sâbit'in rivayetlerinde ihtilaf olursa söylenecek son söz Hammâd b. Seleme'ye aittir"²³⁵ demek suretiyle onun bu rivayetlerin uzmanı olduğunu ortaya koymuştur.

Vuheyb b. Halid, (ö. 165/781) "Hammâd bizim seyidimiz ve en bilginimizdi" demek suretiyle onun konumunun ne kadar değerli olduğunu göstermiştir.²³⁶ Hammâd b. Zeyd ise Hammâd b. Seleme'nin sadece öğrenme amacıyla ilim meclislerine gittiğini, bu konuda onun daha istekli olduğunu ve samimi bir şekilde sadece öğrenme amacıyla meclislerde bulunduğunu dile getirmiştir.²³⁷ Abdurrahman b. Mehdî, (ö. 198/813-814) "Enes b. Mâlik ile Hammâd b. Seleme'den başka hadisleri sadece Allah'tan karşılığını umarak alan kimseyi görmedim"²³⁸ demek suretiyle onların bu konuda ne kadar samimi olduklarını ve ilim meclislerine devam amacının Allah rızası olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Hammâd b. Seleme şöyle der: "Ben Hammâd b. Süleymân'ın (ö. 120/738) yanına gittiğimde ondan hadis soruyordum, insanlar ise onun görüşlerine başvuruyorlardı."²³⁹ Bu durum diğer ziyaretçilerin aksine Hammâd'ın önceliğinin hadis rivayeti olduğunu göstermektedir. Hammâd b. Süleymân'ı ziyaret eden diğer insanlar ise hadislerin yanısıra muhtemelen onun fakîh kimliğine istinaden fikhî görüşlerine başvuruyorlardı. Yahyâ el-Yezîdî, (ö. 202/817) bir şiirinde Hammâd b. Seleme'nin ölümünden sonra artık onun gibi değerlerin kalmadığını, onun gibi insanların yokluğuna hayıflanılması gerektiğini, asıl

²³⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 263; Süyûtî, *Tabakatü'l-huffaz*, 94.

²³⁵ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 262; Süyûtî, *Tabakatü'l-huffaz*, 94.

²³⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 202.

²³⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 282; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 25; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3: 22.

²³⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 3: 22-23.

²³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 449.

ağlanması gereken durumun bu olduğunu söyleyerek²⁴⁰ Hammâd b. Seleme'nin kaybedilen bir değer olduğunu ortaya koymuştur.

Öte yandan din adamı ve âlimlerin idarecilerin güdümüne girmemesi gerektiğini ifade eden Hammâd b. Seleme, bu düşüncedeki idarecilerin davetine Kur'an okuma maksadıyla dahi olsa icabet edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Hatta bu konuda kendi sakalını boşuna ağartmadığından bahseden Hammâd b. Seleme,²⁴¹ burada ilmin ne derece önem arz ettiğini ve âlimliğin vakarını zedeleyecek davranışlardan da uzak durulması gerektiğini ifade etmek istemiştir.

1.9. Fakihçi Kimliği

Hammâd b. Seleme'nin fakihçiliği de en az hadisçiliği kadar önem arz eder. Hammâd, Kur'an ilimleri ile hemhal olmuş, Hz. Peygamber'in sünnetini kendisine yol haritası yapmış, sahâbe uygulamalarına azami gayret göstermiş ve nihayet tâbiîn büyüklerini adım adım takip etmiştir. Fıkıhçı kimliği ile temayüz eden dönemin fıkıh âlimi Hammâd b. Ebû Süleymân'ın ders halkalarına katılan Hammâd b. Seleme hakkında,²⁴² Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) şöyle demiştir: “Arapların imâmıydı. Güzel konuşmasının yanında fakihçi kimliği ile de ön plandaydı.” Zehebî'nin Basra müftüsü olarak vasıflandırdığı Hammâd b. Seleme,²⁴³ insanların fikhî anlamdaki ihtiyaçlarına cevap vermiştir.

Zehebî, İmâm-ı Şâfiî'nin (ö.204/820) “İlim, üç âlim arasında döner durur. Bunlar, Mâlik, Leys (ö. 175/791) ve İbn Uyeyne'dir” (ö. 198/814) şeklindeki sözünü naklettikten sonra, İmâm Mâlik'in hayatını anlatırken “Benim kanaatime göre ise tam tersine ilim, Evzâî, (ö. 157/774) Sevrî, Ma'mer, (ö. 153/770) Ebû Hanîfe, (ö. 150/767) Şu'be, (ö. 160/776) Hammâd b. Seleme ve Hammâd b. Zeyd olmak üzere yedi kişi arasında dönüp dolaşır”²⁴⁴ demek suretiyle bu yedi ismi ilmin merkezine koymuştur. Ebû Ömer el-Cermî en-Nahvî (ö. 225/840) de “Abdolvâris'ten daha fasih bir fıkıhçı görmedim, ancak Hammâd bu konuda ondan daha ileri ve ondan daha fasihtir”²⁴⁵ diyerek bir anlamda Hammâd'ın fıkıhçı kimliğine dikkat çekmiştir.

²⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 450.

²⁴¹ Süyûtî, *Tabakatü'l-huffaz*, 95; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448-450; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 266; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488

²⁴² M. Özgü Aras, “Hammâd b. Ebû Süleyman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 484.

²⁴³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffaz*, 1: 202; Altıkulaç, “Hammâd b. Seleme”, 15: 488.

²⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8: 94.

²⁴⁵ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'l-Garbil-İslamiyye), 3: 1198; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 264.

1.10. Nahivci Kimliği

Basra; ticarî, coğrafi vb. özellikleri nedeniyle Arap dili ve grameri ile ilgili kapsamlı çalışmaların yapıldığı merkezlerden biridir. Birçok ayırıcı özelliğinden dolayı Basra Ekolü, Arap dili ve edebiyatı üzerinde hakimiyet kurmuş ve sonraki süreçte Arap dilciliği Basriyyûn Ekolüne dayanmıştır.²⁴⁶ Basra nahiv mektebinin ilk temsilcilerinden dil ve kıraat âlimi İsâ b. Ömer es-Sekafî²⁴⁷ (ö. 149/766) ve Arap dili ve grameri alanındaki müstesna dilcilerden Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Basrî,²⁴⁸ (ö. 175/791) Hammâd b. Seleme'nin bu alandaki en önemli hocalarındandır. Dil konusunda meşhur birçok hocadan ders alan Hammâd b. Seleme, Basra'nın bu muazzam atmosferinde yetişmiş ve bu alana otorite olmuş birçok isim kazandırmıştır.²⁴⁹

Arap dili gramerine dair zamanımıza ulaşan ilk hacimli eserin yazarı ve Basra nahiv mektebinin en önemli temsilcilerinden Sîbeveyhi, (ö.180/796) Basra'da Hammâd b. Seleme'nin hadis derslerine katılmış, bir gün Hammâd'ın huzurunda okuduğu bir hadisin bir kelimesinde yaptığı i'râb hatasından dolayı üzüntü duymuş ve on beş yıl kadar Hammâd'ın da hocası olan Halîl b. Ahmed'in derslerine katılmıştır.²⁵⁰ Hammâd'ın nahivde otorite olan bir diğer öğrencisi de Yûnus b. Habîb'tir. (ö. 182/798) Basra dil mektebinin tanınmış simalarından biri olan Yûnus b. Habîb, ilim hayatına Basra'da Hammâd b. Seleme'den nahiv okuyarak başlamıştır.²⁵¹ İbn Kuteybe, (ö. 276/889) Hammâd'ın âlim ve fakîh biri olduğunu söyleyerek Sîbeveyhi'nin nahvi ondan öğrendiğini söylemiştir.²⁵² Mezkûr bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda onun gramer ve dil alanında otorite olduğunu ve bu alanda da meşhur öğrenciler yetiştirdiğini söyleyebiliriz.

²⁴⁶ Hulusî Kılıç, "Basriyyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 117; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 57-58.

²⁴⁷ Hüseyin Tural, "İsâ b. Ömer es-Sekafî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 485; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 58.

²⁴⁸ Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 59.

²⁴⁹ Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Halebî, *Merâtibu'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, (Kahire: Mektebetu Nahda, ts.), 66; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sirâfî, *Ahbârü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, thk. Muhammed Abdülmun'în Hafâcî, (Mısır: Şirketi Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Babî el Halebî, 1955), 32-34.

²⁵⁰ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1198-1199; Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 130.

²⁵¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1198-1199; Ali Bulut, "Yûnus b. Habîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 606.

²⁵² Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1198-1199; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 503.

1.11. Kıraatçı Kimliği

Arapça, fıkıh ve hadis'te Basra ehlinin şeyhlerinden olan Hammâd b. Seleme,²⁵³ İslâmî ilimler içerisinde önem bakımından önceliğe sahip olan kıraat ilmini, tâbiî ve aynı zamanda yedi kıraat imâmından biri olan Mekkeli Abdullah b. Kesîr (ö. 120/738)²⁵⁴ ve Kûfeli tâbiî ve yedi kıraat imâmından biri olan Âsım b. Behdele'den (ö. 127/745)²⁵⁵ almıştır.²⁵⁶ Kur'an'ı ezberleyen, Kur'an ilimlerine vakıf olan Hammâd'dan, Haramî b. Umâre, Haccâc b. Minhâl, Şeybe b. Amr gibi âlimler bazı kıraat vecihleri rivayet etmişlerdir.²⁵⁷ Kur'an tilâvetine son derece önem veren Hammâd, hadis rivayetinde bulunmadan önce Kur'an'dan yüz ayet okumuştur.²⁵⁸

2. Hammâd b. Seleme'nin Hadis İlmindeki Yeri

Bu bölümde Hammâd b. Seleme'nin muhaddis kimliğini ele almaya çalışacağız. İlmî yolculuğuyla başlayıp hocaları ve talebeleri hakkında bilgi verdikten sonra hadis ilmine (isnad, cerh-ta'dil, tedvîn-tasnif, kesîrû'l-hadis vb.) yapmış olduğu katkılardan bahsetmeye çalışacağız.

2.1. Hocaları

Bu başlık altında Hammâd b. Seleme'nin hadis rivayet ettiği hocaları ele alınacaktır. Kaynaklara baktığımızda Hammâd b. Seleme'nin yüzden fazla hocası zikredilir. *Mizzî Tehzîbu'l-kemal* isimli eserinde yüz yirmi iki isim zikreder.²⁵⁹ O, yaşadığı dönemde adından söz ettiren birçok isimden ders almış; başta Sâbit el-Bünânî olmak üzere Katâde b. Diâme, (ö. 117/735) Eyyûb es-Sahtiyânî, (ö. 131/749) Humeyd et-Tavîl, Simâk b. Harb ve daha pek çok âlimden hadis tahsil etmiştir. Ayrıca o, yukarıda da değindiğimiz gibi Âsım b. Behdele ve Abdullah b. Kesîr'den de kıraat ilmini öğrenmiştir.²⁶⁰ Burada Hammâd b. Seleme'nin ilmî hayatına yön veren birkaç önemli simadan az da olsa bahsetmek yerinde olacaktır. Hammâd'ın rivayetlerini

²⁵³ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1198.

²⁵⁴ Tayyar Altıkulaç. "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20: 131.

²⁵⁵ Mehmet Ali Sarı, "Âsım b. Behdele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 475.

²⁵⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Bergstraesser, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 1: 233; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

²⁵⁷ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye* 1: 233; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

²⁵⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 448; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488-489.

²⁵⁹ *Mizzî, Tehzîbu'l-kemal*, 7: 254-256.

²⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 133; Altıkulaç, "Hammad b. Seleme", 15: 488; Çelik, *Basra'da Hadis İlmî*, 116.

göz önünde bulundurarak yapacağımız bu kısa tercemelerden sonra geriye kalan hocaların sadece isimlerini zikretmekle yetineceğiz.

Sâbit b. Eslem el-Bünânî el-Basrî (127/744)²⁶¹

Adı Sâbit b. Eslem²⁶² el-Bünânî el-Basrî olup²⁶³ künyesi ise Ebû Muhammed'dir.²⁶⁴ Kaynaklarda Enes b. Mâlik ile uzun yıllar arkadaşlık ettiği söylenen Sâbit'in, Muâviye'nin halifeliği döneminde dünyaya geldiği rivayet edilir.²⁶⁵ Basralı muhaddis, âbid ve zâhidlerinden kabul edilen Sâbit,²⁶⁶ Basra'ya nisbet ile el-Basrî, buranın bir bölgesi olan Bünâne'ye nisbeten de el-Bünânî nisbeleriyle anılmıştır.²⁶⁷ Tâbiîn neslinin önde gelen muhaddislerinden olan Bünânî, Basra'da ilim ve irfan hayatının öncü isimlerinden biri olmuş,²⁶⁸ hayatının çoğunu Enes b. Mâlik'in ilim meclisinde geçirmiştir.²⁶⁹ Hadis rivayetinde hâfiz,²⁷⁰ hüccet²⁷¹ ve sika kabul edilen²⁷² Sâbit; Abdullah b. Ömer, (ö. 73/693) Abdullah b. Mugaffel el-Müzenî, (ö. 59/679) Abdullah ez-Zübeyr, (ö. 73/692) Ebû Berze el-Eslemî, (ö. 65/685) Ömer b. Ebû Seleme el-Mahzûmî (ö. 83/702) gibi meşhur sahâbîlerden rivayette bulunmuştur.²⁷³ Kendisinden de Hammâd b. Seleme, Katâde b. Diâme, Ma'mer b. Râşid, (ö.153/770) Şu'be b. Haccâc, (ö. 160/776) Ca'fer b. Süleymân, (ö. 178/795) Humeyd et-Tavîl, Cerîr b. Hâzim, (ö. 170/786) Dâvûd b. Ebî Hind, (ö. 139/756) A'meş, (ö. 148/765) Yûnus b. Ubeyd, Atâ b. Ebû Rebâh ve birçok muhaddis hadis nakletmiştir.²⁷⁴

Hammâd b. Seleme hocası Sâbit'in aklını karıştırmak için hadisleri değiştirerek isimleri birbirinin yerine kullandığını, ancak buna rağmen onun hadisleri doğru bir şekilde telaffuz

²⁶¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 231; Hayyât, *Tabakât*, 214; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 159; İbn Hibbân, *Sikât*, 4: 89; Hasan Cirit, "Sâbit el-Bünânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 350.

²⁶² İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 2: 526; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 220; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 56-57.

²⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 159; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 342; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 220.

²⁶⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 7: 173-174; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 159; İbn Hibbân, *Sikât*, 4: 89; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 342; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 222.

²⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 220; Cirit, "Sâbit el-Bünânî", 35: 350.

²⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 159-160; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 114; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 222.

²⁶⁷ Buhârî, *Târîhi'l-kebir*, 2: 160; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 89; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 349; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 220.

²⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 2: 527; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 347; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 222.

²⁶⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 89; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 89.

²⁷⁰ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 125; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 57; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

²⁷¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 125; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

²⁷² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 232; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 449; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 259; İbn Hibbân, *Sikât*, 4: 89; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

²⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 220; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 56.

²⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 344-346; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 221-222; Cirit, "Sâbit el-Bünânî", 35: 350.

ettiğini nakleder.”²⁷⁵ Ayrıca onun ibadete verdiği önem ve samimiyeti ile alakalı da şu bilgiyi paylaşır: “Sâbit, gece namazında Kehf sûresinin 37. ayetini okur ağlar, tekrar okur ve tekrar ağlardı.”²⁷⁶ (Kehf 18/37) Kaynaklarda 123/741’de vefat ettiği bilgisi yer almakla birlikte,²⁷⁷ tercih edilen görüşe göre 127/744’te vefat etmiştir.²⁷⁸ Sâbit el-Bünânî’nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve muteber hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.²⁷⁹

Humejd et-Tavîl el-Basrî (ö. 143/760)²⁸⁰

Künyesi Ebû Ubeyde²⁸¹ olan Humejd et-Tavîl, bahse konu olan Hammâd b. Seleme’nin dayısıdır.²⁸² Hadis rivayetinde hâfız²⁸³ ve sika kabul edilen Humejd et-Tavîl,²⁸⁴ tâbiîn döneminin Basralı muhaddislerinden biridir.²⁸⁵ Hasan el-Basrî’nin en güvenilir râvilerinden biri olan Humejd,²⁸⁶ 68/688’de dünyaya geldi.²⁸⁷ Kesîrî’l-hadis olarak bilinen Humejd et-Tavîl;²⁸⁸ Enes b. Mâlik, Bekr b. Abdillâh el-Müzenî, (ö.108/726) Sâbit el-Bünânî, Hasan el-Basrî, Mûsâ b. Enes, Nafî’, (ö. 177/735) Abdullâh b. Şekîk, Recâ b. Hayve (ö. 112/730) gibi birçok hocadan ilim tahsil etmiştir.²⁸⁹ Kendisi de Hammâd b. Seleme, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, (ö. 198/813) Şu’be b. Haccâc, Abdullâh b. Mubârek, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî,

²⁷⁵ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî, *Kitâbu’t-Târih*, thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf, (Mekke: y.y. , 1979), 2: 68; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9: 449; İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâ*, 2: 527; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 4: 347; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 5: 222.

²⁷⁶ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 231; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 5: 225. Sâbit’in ağlamasına neden olan Kehf Sûresi’ndeki ayetin meali şöyledir: ‘Seni topraktan sonra nutfeden yaratan, daha sonra seni bir adam biçimine sokan Allâh’ı inkâr mı ediyorsun?’

²⁷⁷ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 125; *Târîhu’l-İslâm*, 8: 9.

²⁷⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 2: 160; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 89; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 4: 347-348; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 5: 223; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 56-57; Cirit, “Sâbit el-Bünânî”, 35: 350.

²⁷⁹ Bk. Buhârî, “Salatü’l-Havf”, 6; Müslim, “İmân”, 259; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 77; Tirmizî, “Cenâiz”, 14; Nesâî, “Schv”, 18; Dârimî, “İsti’zân”, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 227; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *Sahîhi İbn Huzeyme*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî, (Beyrut: Mektebetü’l-İslâmî, 1970), 1: 340.

²⁸⁰ Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 251; Hayyât, *Tabakât*, 218; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 219; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 2: 348; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 118; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 355; Ali Toksarı, “Humejd et-Tavîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 356.

²⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 2: 348; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 355; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 163.

²⁸² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 355; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 165; Toksarı, “Humejd et-Tavîl”, 18: 356.

²⁸³ Zehebî, *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 152; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 72; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 106.

²⁸⁴ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 251; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1: 325; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 359; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 164-165; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 102.

²⁸⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber*, thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zaglûl, (Beyrut: Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1985), 1: 150; Zirikli, *el-Âlam*, 2: 283.

²⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 219; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 359; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 165; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 72.

²⁸⁷ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 118; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 163; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 73.

²⁸⁸ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 251; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 362.

²⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 355; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 6: 163-164; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 493; Toksarı, “Humejd et-Tavîl”, 18: 356; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 106.

İsmâil b. Uleyye, (ö. 193/809) Süfyân b. Uyeyne başta olmak üzere birçok öğrencisine hadis nakletmiştir.²⁹⁰

Ahmed b. Hanbel, Humejd'in rivayetlerini en iyi bilen ve bu rivayetlerde en sağlam olanın Hammâd olduğunu ifade etmiştir.²⁹¹ Enes b. Mâlik'ten olan bir kısım rivayetlerde tedlîs yaptığı gerekçesiyle tenkid edilmişse de Zehebî bunun bir kusur olarak kabul edilemeyeceğini çünkü sika bir râviden tedlîste bulunduğunu söylemiştir.²⁹² Basra'da insanlar arasındaki problemleri çözdüğü ve toplum içindeki ilişkileri düzenlediği için kendisine 'muslihu ehli'l-Basra' denilen Humejd et-Tavîl, 143/760 yılında vefat etmiştir.²⁹³ Rivayetleri, temel hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.²⁹⁴

Hişâm b. Urve b. Zübeyr b. Avvâm el-Kureşî (ö.145-146/762-763)²⁹⁵

Adı İbn Zübeyr b. Avvâm²⁹⁶ b. Kureşi el-Esedî olup²⁹⁷ künyesi ise Ebü'l-Munzir el-Medenî'dir.²⁹⁸ Annesi Ümmü Veled²⁹⁹ olan³⁰⁰ Hişâm b. Urve, 61/680 yılında dünyaya geldi.³⁰¹ Sahâbe'den Hz. Ömer'in oğlu Abdullah, İbn Zübeyr, Câbir b. Abdullah (ö.78/697) ve Enes b. Mâlik'i gördüğü,³⁰² on yaşlarında iken Abdullah b. Ömer ile karşılaştığı, İbn Ömer'in onun saçını okşayıp, kendisi için dua ettiği rivayet edilir.³⁰³ Ali b. Medînî'ye göre dört yüze

²⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 356-358; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 164; Toksarı, "Humejd et-Tavîl", 18: 356; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 106.

²⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 446.

²⁹² Zehebî'nin bahsettiği sika ravi yani Humejd et-Tavîl'in düşürdüğü râvi hocası Sâbit el-Bünânî'dir. Bu nedenle Zehebî bu durumun onun güvenilirliğini etkilemeyeceğini söylemiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 165.

²⁹³ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 251; Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 348; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 219; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 118; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 355.

²⁹⁴ Bk. Buhârî, "Fedâilü'l-Medîne", 11; Müslim, "Hac", 215; İbn Mâce, "İkametü's-Salat", 56; Ebû Dâvûd, "Tahâre", 82; Tirmizî, "Fiten", 67; Nesâî, "Mesâcid", 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 495; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *Sahihu İbn Hibbân*, thk, Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 14: 148.

²⁹⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 193; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 332; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 63; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 502; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87; M. Yaşar Kandemir, "Hişâm b. Urve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 155-156.

²⁹⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 193; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56.

²⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87

²⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 193; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 63; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 502; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87.

²⁹⁹ Ümmü Veled: Efendisinden çocuk dünyaya getiren cariyeler için kullanılan bir fıkıh terimidir. Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 113.

³⁰⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 64.

³⁰¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 502; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87.

³⁰² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 193; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 63; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 502; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 233; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 35.

³⁰³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 194; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 57; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 233; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 35.

yakın rivayeti bulunan³⁰⁴ Hişâm b. Urve'yi, hadis âlimleri sika,³⁰⁵ sebt, hüccet ve kesîrû'l-hadis³⁰⁶ olarak vasıflandırmıştır.

Hişâm b. Urve; babası, amcası Abdullah b. Zübeyr, hanımı Fâtıma bint Münzir, kardeşi Abdullah, İbn Şihâb ez-Zührî, (ö. 124/742)³⁰⁷ Abdullah b. Ebû Bekr b. Hazm, (ö. 130/747) Abdullah b. Amr b. Rebîa, (ö.59/679) Abdurrahman b. Kâ'b, (24/644-645) Amr b. Şuayb, (ö.118/736) Vehb b. Keysân, (ö. 127/745) İbn Şihâb, Yezîd b. Rûmân (ö. 130/748) gibi birçok sahâbî ve kibâr-ı tâbiînlerden rivayette bulunmuştur.³⁰⁸ Kendisinden de es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc,³⁰⁹ Eyyûb es-Sahtiyânî, İbn Cureyc, (ö. 150/767) Süfyân b. Uyeyne³¹⁰ gibi tanınmış muhaddisler hadis nakletmiştir. Ölüm tarihi hakkında farklı rivayetler³¹¹ olmakla birlikte 146/764 yılında Bağdat'ta vefat ettiği³¹² ve cenaze namazını da halife Ca'fer el-Mansûr tarafından kıldırıldığı rivayet edilmektedir.³¹³ Hişâm b. Urve'nin rivayetleri *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere muteber hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.³¹⁴

Ebü'l-Hattâb Katâde b. Diâme es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)³¹⁵

Adı Katâde b. Diâme es-Sedûsî,³¹⁶ künyesi ise Ebü'l-Hattâb'dır.³¹⁷ Hadis alanında maharetli olduğu gibi fıkıh ve tefsir alanlarında da söz sahibi muhaddislerden olan Katâde,³¹⁸ 60/680 yılında âmâ olarak dünyaya gelmiştir.³¹⁹ İlminden faydalanma şerefine nail olduğu

³⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 237; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 35; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87; Kandemir, "Hişâm b. Urve", 18: 156.

³⁰⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, 2: 332; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 63; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 57; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 238; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 35.

³⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 238; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 35.

³⁰⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 234; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34.

³⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 233-234; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 34.

³⁰⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7: 185; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 64; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 30: 234-237; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 6: 35; Kandemir, "Hişâm b. Urve", 18: 156.

³¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 234-237; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 37-44; Kandemir, "Hişâm b. Urve", 18: 156.

³¹¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7: 185; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 64; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 502; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 62-64; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 240-241.

³¹² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 7: 462; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 240; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 56; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 46; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87; Kandemir, "Hişâm b. Urve", 18: 156.

³¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 63; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 240-241-241; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 46; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 87; Kandemir, "Hişâm b. Urve", 18: 156.

³¹⁴ Bk. Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy", 1; Müslim, "İman", 136; İbn Mâce, "Zühd", 28; Ebû Dâvud, "Tahâret", 21; Tirmizî, "Tahâret", 62; Nesâî, "Tahâret", 50; Dârimî, "Mukaddime", 21; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 218; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1: 63.

³¹⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 228; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7: 185; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 133; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 322; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 499; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 428; Abdulhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 22.

³¹⁶ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 7: 185; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 133; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25: 22.

³¹⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 228; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 499-500; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25: 22.

³¹⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 322; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 409-515; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 270-276.

³¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 516; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 270; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 55; Birişik, "Katâde b. Diâme", 25: 22.

Enes b. Mâlik'in en güvenilir râvilerinden biri kabul edilir.³²⁰ Hasan el-Basrî'nin öğrencilerinden olan Katâde, onun yanında uzun yıllar kaldığı için ilminin büyük çoğunluğunu ona borçludur. Güçlü hâfızasıyla ön plana çıkan Katâde'nin³²¹ sika oluşu hadis otoritelerince kabul edilmiştir.³²²

Rivayetler hususunda meşhur tâbiînlerden biri olan Katâde'yi, Ali b. Medîni, isnad zincirinin kesiştiği altı kişiden biri olarak kabul eder.³²³ Katâde, güçlü hâfızası sayesinde duyduğu herşeyi çabucak ezberleme yeteneğine sahipti. Görmediği için ilmi dinleyerek elde etme zorunda kalan Katâde, bu alandaki yeteneği ile görme işlevinin eksikliğini ortadan kaldırmıştır. Ayrıca tefsir alanında dönemin önemli âlimlerinden biri kabul edilen Katâde, hayatının sonuna kadar ilim ile iştigal etmiştir.³²⁴ Katâde Vasıt'ta meydana gelen tâûn salgınında vefat etmiştir.³²⁵

Sahâbe ve tâbiîlerin büyüklerinden ilim elde etme fırsatını yakalayan Katâde bunu iyi değerlendirmiş, başta Enes b. Mâlik olmak üzere Abdullâh b. Sercîş, Ebû Tufeyl, (ö. 100/718) Ebû'ş-Şa'sâ, (ö. 93/711) Hasan el-Basrî, Ebû'l-Aliye er-Riyâhî, (90/709) Saîd b. Müseyyeb, (ö. 94/713) İkrime el-Berberî, (ö. 105/723) Mutarrif b. Abdullah, (ö. 95/713) Muhammed b. Sîrîn, (ö. 110/729) Şa'bî (ö. 104/722) gibi birçok otorite isimden ilim tahsil etmiştir.³²⁶ Kendisinden de Eyyûp es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Saîd b. Ebî Arûbe, (ö. 156/773) Süleymân et-Teymî, (ö. 143/761) Şu'be b. Haccâc, Ma'mer b. Râşid, Hammâd b. Seleme, Hemmâm b. Yahyâ, (ö. 164/781) Evzâî, Ebân b. Yezîd, (ö. 163/780) Cerîr b. Hâzim (ö. 170/786)³²⁷ gibi adından söz ettiren isimler rivayette bulunmuştur. Rivayetleri temel hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.³²⁸

³²⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 135; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 516.

³²¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 507; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 272.

³²² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 515; İbn Hibbân, *Sikât*, 5: 321; Birişık, "Katâde b. Diâme", 25: 22; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

³²³ Diğer beş kişi ise, İbn Şihâb ez-Zührî (Medine), Amr b. Dînâr (Mekke), Yahyâ b. Ebû Kesîr (Basra), Ebû İshâk es-Sebiî ve A'meş (Kûfe). Bk. Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî el-Medîni, *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, (Beyrut: Mektebetu'l-İslamiyye, 1980), 36-38.

³²⁴ Birişık, "Katâde b. Diâme", 25: 22.

³²⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 133; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 517; Birişık, "Katâde b. Diâme", 25: 22.

³²⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 499-503; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 270; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 428; Birişık, "Katâde b. Diâme", 25: 22; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

³²⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 23: 503-504; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 270; Birişık, "Katâde b. Diâme", 25: 22; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 102.

³²⁸ Bk. Buhârî, "İmân", 6; Müslim, "Eşribe", 8; Ebû Dâvud, "Tahâret", 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19: 471; İbn Hibbân, *Sahîh*, 14: 148.

Ali b. Zeyd b. Cud'an (ö. 131/749)³²⁹

Adı Ali b. Zeyd b. Cud'an olup³³⁰ künyesi ise Ebü'l-Hasen el-Kureşî el-Basrî'dir.³³¹ Âmâ olarak dünyaya gelen Ali b. Zeyd,³³² Emevî halifesi I. Yezîd'in (ö. 64/683) hükümdarlığı döneminde dünyaya geldiği rivayet edilmektedir.³³³ Ali b. Zeyd'in ölümü ile ilgili kaynaklarda farklı rivayetler yer almakla birlikte³³⁴ Halîfe Hayyât, onun hicrî 131 yılında Basra'da yaşanan veba salgınında öldüğünü haber vermektedir.³³⁵ Aslen Mekkeli olup Basra'da ikamet etmiştir.³³⁶ İbn Sa'd onu Basra ehlinin dördüncü tabakasında,³³⁷ Halife b. Hayyât ise, beşinci tabakada zikretmiştir.³³⁸

Ali b. Zeyd hakkında münekkitler; sika, kesîrû'l-hadis, hadisleri alınabilir, hadisleri yazılabilir, hadiste zayıf, rivayetleriyle ihticâc edilmez vb. ifadeler kullanmışlardır.³³⁹ Muhtelit bir râvi olmakla itham edilmiş, rivayetlerine temkinli yaklaşılması gerektiği vurgulanmış, zayıf bir râvi olduğu ve rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağı iddia edilmiştir.³⁴⁰ Saîd b. Cübeyr, (ö. 94/713) Saîd b. Müseyyeb, Ebû Osman en-Nehdî, (ö. 100/719) Hasan el-Basrî, Ebû Nadre (ö. 108/726) ve daha birçok önemli isimden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Katâde, Saîd b. Ebû Arûbe, Şu'be, Sevrî, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Mu'temir b. Süleymân, İsmâil b. Uleyye ve Süfyân b. Uyeyne gibi âlimler hadis rivayetinde bulunmuştur.³⁴¹ Buhârî, (ö. 256/870) Ali b. Zeyd'in rivayetlerine *Sahîh* 'inde yer vermemiş, ancak diğer *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun hadislerini eserlerinde tahrîc etmişlerdir.³⁴²

³²⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 251; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6: 275; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 186; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 434; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208; Zirikli, *el-Â'lam*, 4: 289.

³³⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6: 275; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 186; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 434; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206.

³³¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 6: 275; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 435; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206.

³³² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 251; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206.

³³³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 65.

³³⁴ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 444; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 65.

³³⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 398; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 444; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208.

³³⁶ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 434-435; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 65.

³³⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 7: 188; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 437.

³³⁸ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 437.

³³⁹ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 437-439; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208.

³⁴⁰ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 186; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 438; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208.

³⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 186; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 20: 435-436; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 206-208; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 65.

³⁴² Bk. Müslim, "Cihâd ve's-Siyer", 100; İbn Mâce, "Zühd", 37; Ebû Dâvud, "Tahâret", 28; Tirmizî, "Sefer", 2; Nesâî, "Eymân ve'n-Nüzûr", 40; Dârimi, "Tahâret", 45; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 205; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 3: 191.

Eyyûb es-Sahtiyânî el-Basrî (ö. 131/749)³⁴³

Adı Eyyûb b. Ebî Temîme el-Keysân es-Sahtiyânî olup³⁴⁴ künyesi ise Ebû Bekr'dir.³⁴⁵ Genç tâbiilerden sayılan Eyyûb es-Sahtiyânî, 68/688 yılında Basra'da dünyaya geldi.³⁴⁶ Enes b. Mâlik ile görüştüğü rivayet edilse de İbn Hibbân onun tâbiîn neslinden olmadığını iddia etmiş, Zehebî ise onun Enes b. Mâlik'ten herhangi bir rivayetine rastlanmadığını ifade etmiştir.³⁴⁷ Hasan el-Basrî'nin 'Basra gençlerinin efendisi'³⁴⁸ olarak nitelediği Eyyûb es-Sahtiyânî Basra'da 131/749 yılında meydana gelen salgında (taun) vefat etmiştir.³⁴⁹ Ebû Bekr el-Humeydî, (ö. 219/834) İbn Uyeyne'nin onu hadis âlimleri arasında saydığını ve yüze yakın tâbiî ile görüştüğü halde, onlar içinde Eyyûb gibi birisini görmediğini haber vermektedir.³⁵⁰

Erken yaşlardan itibaren hayatını ilim öğrenmeye adanmış Eyyûb es-Sahtiyânî'nin sika oluşu hakkında münekkitler görüş birliği içindedir.³⁵¹ Hadis rivayeti konusunda hâfız kabul edilen Eyyûb;³⁵² Ebû's-Şa'sâ, Hasan el-Basrî, Saîd b. Cübeyr, Ebû Kilâbe el-Cermî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde, Ebû Osmân En-Nehdî, Hafsa bnt. Sîrîn (ö. 101/719) gibi birçok önemli hocadan hadis tahsil etmiştir.³⁵³ Kendisinden İsmâil b. Uleyye, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, A'meş, Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Ma'mer b. Râşid, Amr b. Dînâr gibi muhaddisler hadis naklinde bulunmuşlardır.³⁵⁴ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.³⁵⁵

³⁴³ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kebir*, 9: 246; Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1: 409; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 16; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 60; Ahmed Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 19.

³⁴⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 53; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2: 255; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 57; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 15; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁴⁵ İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 53; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 2: 255; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 57; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 15; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kebir*, 9, *Tabakât*, 246; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 15-16; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1: 409; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 180; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 457; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 16; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 59.

³⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 460-461; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 17; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 200; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁴⁹ İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 471; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 24; Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 10: 35; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 460; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 17; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 53; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 463; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 20; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵² Zehebî, *Tezkîretü'l-huffâz*, 1: 130; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 59; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 458-459; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 16; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 3: 459-460; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 16; Akgündüz, "Eyyûb es-Sahtiyânî", 12: 19.

³⁵⁵ Bk. Buhârî, "Cenâiz", 8; Müslim, "Hac", 390; İbn Mâce, "Sünne", 23; Ebû Dâvud, "Edeb", 73; Tirmizî, "İlm", 7; Nesâî, "Küsûf", 16; Darimi, "Salât", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9: 367; İbn Hibbân, *Sahîh*, 9: 291.

Simâk b. Harb (ö. 123/741)³⁵⁶

Adı Simâk b. Harb³⁵⁷ b. Evs b. Hâlid b. Nizâr b. Muâviye b. Hâris,³⁵⁸ künyesi ise Ebü'l Muğîre el-Kûfî'dir.³⁵⁹ Hadis hâfızı bir tâbiî olan Simak b. Harb,³⁶⁰ muhaddis kimliği ile tanınan Muhammed b. Harb ve İbrâhîm b. Harb'ın kardeşidir.³⁶¹ Hammâd b. Seleme, Simâk b. Harb'ın seksen kadar sahâbî ile görüştüğünü,³⁶² Ali b. Medînî de Simâk b. Harb yoluyla bize ulaşan iki yüz kadar hadis olduğunu nakleder.³⁶³

Hadis münekkitleri tarafından sika, saduk³⁶⁴ gibi ifadelerle tevsik edilen Simâk b. Harb, 123/741 yılında vefat etmiştir.³⁶⁵ Câbir b. Semüre, (ö. 73/693) Süveyd b. Kays, Nu'mân b. Beşîr, (ö. 64/684)³⁶⁶ Hasan el-Basrî, Saîd b. Cubeyr, Târik b. Şihâb (ö. 123/741)³⁶⁷ ve daha birçok sahâbî ve çağdaşı olan tâbiî hocalardan ders almıştır. Kendisinden de Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc,³⁶⁸ İbrâhîm b. Tahmân, (ö. 163/780) Haccâc b. Ertât, Hammâd b. Seleme, Dâvûd b. Ebî Hind, Süleymân el-A'meş ve daha birçok isim rivayette bulunmuştur.³⁶⁹ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.³⁷⁰

³⁵⁶ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 8: 440; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 436; İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 4: 279; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 115-120; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245-248; M. Emin Özafşar, "Simâk b. Harb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 209-210.

³⁵⁷ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 4: 279; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 115; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245.

³⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 115; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245.

³⁵⁹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 436; İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 4: 279; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 115; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245.

³⁶⁰ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 436; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245; Özafşar, "Simâk b. Harb", 37: 209.

³⁶¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 115-116.

³⁶² Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; İbn Ebû Hâtîm, *Cerh*, 4: 279; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 118; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 246.

³⁶³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 118; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 246.

³⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 299; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 120; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 247; Özafşar, "Simâk b. Harb", 37: 209-210.

³⁶⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 121; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 248.

³⁶⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 116-117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245-246; Özafşar, "Simâk b. Harb", 37: 209-210.

³⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 116-117; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 245-246.

³⁶⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 4: 173; Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 117-118; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 246; Özafşar, "Simâk b. Harb", 37: 209-210.

³⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu'l Bağdat*, 10: 296; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 117-118; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 246.

³⁷⁰ Bk. Müslim, "Fedâil", 108; Ebû Dâvûd, "Salât", 4; Tirmizî, "Tahâre", 1; Nesâî, "Siyâm", 67; İbn Mâce, "Salât", 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 298; İbn Hibbân, *Sahîh*, 1: 152; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî *Müsnedu İbn Ebi Şeybe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazavî-Ahmed Ferîd el-Mezîdî, (Riyad: Darü'l-Vatan, 1997), 1: 306.

Araştırma kapsamını aşmamak için önemine binaen Hammâd b. Seleme'nin bazı hocalarının kısaca tercemelerini vermeye çalıştık. Diğer hocalarının ise sadece isimlerini alfabetik olarak verip ilgili kaynaklara yönlendireceğiz.

1. Abdullâh b. Avn Artabân el-Muzennî el-Basrî (ö. 151/768)³⁷¹
2. Abdullâh b. Osman b. Huseyn (ö.132/749)³⁷²
3. Ali b. Hakem el-Bünânî (ö. 131/748)³⁷³
4. Ammâr b. Ebî Ammâr (ö. 120/738)³⁷⁴
5. Amr b. Dînâr (ö.126/744 ?)³⁷⁵
6. Amr b. Yahyâ b. Umâre el-Mazinî (ö.130/747)³⁷⁶
7. Âsım b. Behdele (ö.127/745)³⁷⁷
8. Atâ b. Ebî Meymûne (ö.131/748)³⁷⁸
9. Atâ b. es-Sâib (ö.136/753)³⁷⁹
10. Dâvûd b. Ebî Hind (ö.139/756)³⁸⁰
11. Ebû Bekr b. Enes b. Mâlik (ö. ?)³⁸¹
12. Ebû Hâşim er-Rumânî (ö.132/749)³⁸²
13. Ebû İmrân el-Cevnî (ö.123/741)³⁸³
14. Ebû Kaza'a Suveyd b. Huceyr el-Bâhilî (ö. ?)³⁸⁴
15. Ebu't-Tayyâh ed-Dubaî (ö. 128/746)³⁸⁵
16. Ebû Uşâre ed-Dârimî (ö.?)³⁸⁶
17. Enes b. Sîrîn (118/736)³⁸⁷

³⁷¹ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 219; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 163; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 130.

³⁷² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 146; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, *Tehzîb*, 15: 279.

³⁷³ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 255; Hayyât, *Tabakât*, 217.

³⁷⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 26; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 6: 389.

³⁷⁵ Bk. İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 231; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 113-114.

³⁷⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6: 382; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 6: 269; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 22: 195.

³⁷⁷ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 6: 340-341; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 256-261.

³⁷⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6: 469; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 47.

³⁷⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6: 465; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 6: 332-334; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 3: 70-73.

³⁸⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 254; Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3: 231; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 482; İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 278; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 376.

³⁸¹ Bk. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 388; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 33: 85-86.

³⁸² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 271; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 34: 362; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 152.

³⁸³ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 410; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 121; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 481.

³⁸⁴ Bk. Buhârî, *et-Tarihü'l-kebîr*, 4: 147; İbn Hibbân, *Sikât*, 6: 412; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 245.

³⁸⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 237; Hayyât, *Tabakât*, 216; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 391; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 468; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 122.

³⁸⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 21; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 34: 85.

³⁸⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 206; Hayyât, *Tabakât*, 214; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 115; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4: 622.

18. Ezrak b. Kays (ö. 120/738 ?)³⁸⁸
19. Haccâc b. Ertât (ö.145/762)³⁸⁹
20. Hammâd b. Ebî Süleymân (ö.120/738)³⁹⁰
21. Hâlid el-Huzâî (ö. 141/758?)³⁹¹
22. Hişâm b. Amr el-Fezârî (ö.?)³⁹²
23. Hişâm b. Hasan el-Basrî (ö. 147/764)³⁹³
24. Hişâm b. Zeyd b. Enes b. Mâlik (ö. ?)³⁹⁴
25. Humeyd b. Hilâl (ö. 120/738)³⁹⁵
26. İbn Cüreyc el-Kureşî (ö.150/767)³⁹⁶
27. İbn Ebû Müleyke (ö.117/735)³⁹⁷
28. İkrime b. Hâlid (ö.114-115/732-733)³⁹⁸
29. İmran b. Abdullah b. Talha el-Huzâî (ö.?)³⁹⁹
30. İshâk b. Abdullah b. Ebî Talha (ö.132/749)⁴⁰⁰
31. İyâs b. Muâviye (ö. 122/740?)⁴⁰¹
32. Kays b. Sa'd el-Mekkî (ö.117?)⁴⁰²
33. Meter b. Tehman el-Verrâk (ö. 129/747)⁴⁰³
34. Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö.151/768)⁴⁰⁴
35. Muhammed b. Vâsi' (ö.123/741)⁴⁰⁵
36. Muhammed b. Zîyad el-Kureşî (ö.120/738?)⁴⁰⁶
37. Rebîa b. Ebû Abdurrahman el-Medenî et-Teymî (ö. 136/753)⁴⁰⁷
38. Seleme b. Küheyl (ö.121/739)⁴⁰⁸

³⁸⁸ Bk. İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 116; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 2: 318.

³⁸⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 378; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 154-156.

³⁹⁰ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3: 18-19; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 146-148.

³⁹¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 258; Hayyât, *Tabakât*, 218; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3: 174; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 8: 177; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 190; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 533.

³⁹² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 195; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 64; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 255.

³⁹³ Bk. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 328; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 78.

³⁹⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 194; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 58; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 204.

³⁹⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 230; Hayyât, *Tabakât*, 212; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 2: 346; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 230; İbn Hibbân, *Sikât*, 4: 147; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 403.

³⁹⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 422; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 325; Zirikli, *el-Âlam*, 4: 160.

³⁹⁷ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 137; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 88.

³⁹⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 49; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 250.

³⁹⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6: 423; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 22: 336.

⁴⁰⁰ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 393; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 2: 444; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 481.

⁴⁰¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 232; Hayyât, *Tabakât*, 212; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 155.

⁴⁰² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7: 154; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 99.

⁴⁰³ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8: 287; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 28: 51; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 452-453.

⁴⁰⁴ Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 33; Zirikli, *el-Âlam*, 6: 28.

⁴⁰⁵ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 255; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 180; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 119.

⁴⁰⁶ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 257; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, 5: 262.

⁴⁰⁷ Bk. İbn Hibbân, *Sikât*, 4: 231-232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 6: 89-96.

39. Sumâme b. Abdullah b. Enes b. Mâlik (ö.?)⁴⁰⁹
40. Süleymân et-Teymî (ö. 143/761)⁴¹⁰
41. Ubeydullâh b. Enes b. Mâlik (ö.?)⁴¹¹
42. Yahyâ b. Âtik (ö.?)⁴¹²
43. Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756)⁴¹³
44. Yûsuf b. Abdullah b. Hâris el-Basrî (ö.?)⁴¹⁴

Kaynaklarda zikredilen Hammâd b. Seleme'nin diğeri hocaları ise şunlardır:

Nasr b. İmran ed-Dübbâi, Ebû Galip Hazeverî, Sahib Ebî Emâme, Saîd b. Cumhân, Ya'la b. Atâ, Süheyl b. Ebû Sâlih, Halid b. Zekvân, Şuayb b. Habhab, Âsım b. Accâc el-Cehderî, Bişr b. Harb, Ebû Zübeyr el-Mekkî, Yezîd el-Rukkaşî, Atâ b. Aclân,⁴¹⁵ İshâk b. Süveyd el-'Adevî, Burde b. Sinân el-Şamî, Bişr b. Harb en-Nedevî, Behz b. el-Hakîm, Temmâme b. Ebî Hakîm, Tevbe el-Anberî, Cebr b. Habîb, Cebel b. Atiyye, Ca'd b. Osmân, Habîb b. Şehîd, Habîb el-Muâllim, Hâkim el-Esrem, Ebî el-Hattâb Humeyd b. Yezîd, Hanzale b. Ebî Hamza, Recâi b. Ebî Selme, Ziyâd b. Mihrâk, Ziyâd el-A'lem, Sa'd b. İbrâhim Abdurrahmân b. Avf, Ebî Seleme b. Dînâr, Sinân b. Rebîa, Suheyl b. Ebî Sâlih, Ebü'l-Minhâl Seyyâr b. Seleme, Şuayb b. el-Habhab, Talha b. Ubeydillâh b. Kerîz el-Huzâi, Âsım b. Munzir b. Zübeyr b. Avvâm, Amr el-Ahvâl, Abbâd b. Mensur, Ebû Hasan Abdullah b. Şeddâd el-A'rec, Abdullah b. Kesîr el-Karî, Abdullah b. Muhtar, Abdurrahmân b. İshâk el-Medenî, Abdurrahmân b. Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr es-Sıddık, Abdulazîz b. Süheyb, Ebî Umeyye Abdulkerim b. Ebî Muhareke el-Basrî, Abdülmelik b. Habîb, Abdülmelik b. Ömer, Abdülmelik b. Ebî Ca'fer, Ubeydullâh b. Humeyd b. Abdurrahmân el-Himyerî, Osmân el-Bettî, Asl b. Süfyân, Atâ el-Horosânî, Umeyr b. Yezîd, Ebî Ca'fer el-Hatmî el-Medenî, Ebî Sinân İsa b. Sinân el-Kesmelî, Fâid Ebî el-Avvâm, Ferked es-Sebehî, Kesîr b. Me'dân el-Basrî, Kesîr Ebî Muhammed, Kelsûm b. Cebr, Muhammed b. Amr b. Alkame Vakkâs el-Leysî, Ebî Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Mekkî, Meymun b. Câbân, Ebî Cemre Nasr b. İmrân el-Dubbâi, Harun b. Riâb, Ebî Hurre Vâsıl b. Abdurrahmân, Ya'la b. Atâ el-Amirî, Yûsuf b. Sa'd, Ebî el-Cevzâi el-Muhallemî, Ebî Âsım el-Genevî, Ebî Galib Sâhib Ebî Umâme, Ebü'l-Muhezzem et-

⁴⁰⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4: 74; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 298.

⁴⁰⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 177; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 119; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 4: 405; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 5: 204; *Tezhîb*, 3: 11; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 481.

⁴¹⁰ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 219; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4: 20; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 118.

⁴¹¹ Bk. Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 19: 9-10; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 5.

⁴¹² Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 295; İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 185; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 31: 456.

⁴¹³ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 402; İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 9: 242; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 32: 517.

⁴¹⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 372; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 32: 434.

⁴¹⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 444-445.

Teymî, Ebî Neâme es-Sa‘dî, Ebî Hârûn el-Abdî, Ebî Hârûn el-Genevî, Ebî Zubeyr el-Mekki, Abdülmelik b. Umeyr, Abdulazîz b. Süheyb kaynaklarda onun zikredilen hocalarındandır.⁴¹⁶

2.2. Öğrencileri

Yukarıda değindiğimiz üzere Hammâd b. Seleme muhaddis kimliğinin yanısıra diğer ilimlerde de söz sahibiydi. Dolayısıyla kendisinden farklı ilim dallarından birçok öğrenci ilim tahsil etmiştir. Abdullah b. Mübârek, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Vek‘î b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî ve Süleymân b. Harb gibi isimler kendisinden hadis nakletmiş; Haramî b. Umâre, Haccâc b. Minhâl, Şeybe b. Amr da ondan bazı kıraat vecihleri rivayet etmişlerdir. Nahiv ve fıkıh ilmine de büyük önem veren Hammâd, nahivde Sîbeveyhi ve Yûnus b. Habîb gibi meşhur isimlerin kendisinden faydalandığı uzman şahsiyetler arasında yer almıştır.⁴¹⁷

Araştırma kapsamını aşmamak için Hammâd b. Seleme’den daha çok hadis rivayetinde bulunan birkaç öğrencisinin kısa bir biyografisini verip geriye kalanların ise sadece isimlerini vermekle yetineceğiz.

Abdurrahmân b. Mehdî el-Basrî (ö. 198/813)⁴¹⁸

Adı Abdurrahmân b. Mehdî b. Hassân el-Basrî olup⁴¹⁹ künyesi ise Ebû Saîd’dır.⁴²⁰ Kesîrî’l-hadis olarak tanınan Abdurrahmân b. Mehdî, 135/753 yılında dünyaya geldi.⁴²¹ Hadis otoriteleri tarafından hâfız ve sika olarak kabul edilen Abdurrahmân b. Mehdî,⁴²² İbn Hibbân’a (ö. 354/965) göre sadece sika kişilerden rivayette bulunmuştur.⁴²³ Râvi ve rivayetleri hakkında değerlendirme yapan âlimlerden biri olan Abdurrahmân b. Mehdî’ye⁴²⁴ Nu‘aym b. Hammâd, yalanciyı nasıl tanıdığını sormuş, o da “Doktorun akli dengesini kaybeden hastayı tanıdığı gibi, kendisinin de hadisin sıhhatını kolayca anladığımı” söylemiştir.⁴²⁵ Ona göre muhaddis olan kişi, sahîh rivayetleri sakîm olanlardan ayırabilmesi ve hadislerin çıkış yerleri hakkında bilgi sahibi olması gerekir.⁴²⁶ Muhaddis kimliğinin

⁴¹⁶ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 254-256.

⁴¹⁷ Altıkulaç, “*Hammad b. Seleme*”, 15: 488.

⁴¹⁸ Bk. İbn Sa‘d, *Tabakât*, 9: 299; Hayyât, *Tabakât*, 227; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 288; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 430; Mucteba Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1: 168.

⁴¹⁹ Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5: 354; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 430.

⁴²⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 430; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 193.

⁴²¹ İbn Sa‘d, *Tabakâtü’l-kebîr*, 9: 299; Buhârî, *et-Târihu’l-kebîr*, 5: 354; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 373; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 435; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 193; Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, 1: 167.

⁴²² İbn Sa‘d, *Tabakâtü’l-kebîr*, 9: 299; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 373; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 125.

⁴²³ İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 373.

⁴²⁴ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 439-441; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 192.

⁴²⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 20; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu’l-Mecruhîn mine’l-Muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, (Riyâd: Daru’s-Sumey‘î, 2000), 1: 35.

⁴²⁶ İbn Receb, *Şerhu ‘ileli’t-Tirmizî*, 1: 199.

yanısına fıkıh alanında da söz sahibi olan İbn Mehdî hakkında Ahmed b. Hanbel, ‘herhangi bir adamdan rivayette bulunsa dahi, onun o rivayeti sahîh ve hüccettir’ diyerek onun ne kadar titiz ve sağlam olduğunu ortaya koymuştur.⁴²⁷ Hammâd b. Zeyd, Süfyân es-Sevrî ve Mâlik b. Enes’in en güvenilir öğrencilerinden biri kabul edilen ve Basra’nın hadis şeyhlerinden biri olan Abdurrahmân b. Mehdî,⁴²⁸ fıkıhta ‘Medine ekolü’ne bağlı kalmış, İmam Mâlik’in ictihadî görüşlerinin bölgeye yayılmasında etkin rol oynamıştır.⁴²⁹ Tebeu’t-tâbiîn döneminin önde gelen muhaddislerinden biri olan Abdurrahmân b. Mehdî, 198/813 yılında vefat etmiştir.⁴³⁰

Muhammed b. Yahyâ ez-Zühlî, (ö. 258/872) Abdurrahmân b. Mehdî’nin elinde kitap görmediğini, onun hep ezberden nakilde bulunduğunu söylemiştir.⁴³¹ Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Mâlik b. Enes, Şu‘be, Hâlid b. Osmân, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme ve daha birçok hocadan ders almıştır.⁴³² Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râheveyh, (ö. 238/853) Abdullah b. Mubârek, Ali el-Medîni, Yahyâ b. Maîn, (ö. 233/848) Bundâr, (ö. 252/866) Fellâs (ö. 249/864) ve daha birçok öğrenci ilim tahsilinde bulunmuştur.⁴³³ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından tahrîc edilmiştir.⁴³⁴

Affân b. Müslim (ö. 220/835)⁴³⁵

Adı Affân b. Müslim b. Abdillâh es-Saffâr,⁴³⁶ künyesi ise Ebû Osmân’dır.⁴³⁷ Bağdat muhaddisi diye anılan Affân b. Müslim’in 134/752 yılında doğduğu rivayet edilmiştir.⁴³⁸ Mihne olayında çeşitli sıkıntılara maruz kalan ve bu konuda mağduriyet yaşayan âlimlerden biri de Affân b. Müslim’dir. Öyle ki Kur’ân-ı Kerîm’in yaratılmış olduğu görüşünü benimsemesi istenmiş, aksi takdirde kendisine bağlanan maaşının kesilmesi ile tehdit

⁴²⁷ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 12: 441; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 203; Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, 1: 168.

⁴²⁸ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 289-290; Çelik, *Basrada Hadis*, 125.

⁴²⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 200; Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, 1: 168.

⁴³⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 5: 354; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 12: 442; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 203.

⁴³¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 12: 439; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 203.

⁴³² İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 288-289; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 12: 431-432; Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, 1: 168; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 125.

⁴³³ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 17: 433-434; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 2: 556; Uğur, “Abdurrahmân b. Mehdî”, 1: 168.

⁴³⁴ Bk. Buhârî, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 62; Müslim, “İmân”, 128; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 59; Tirmizî, “Savm”, 38; Nesâî, “Tahâre”, 43; Dârimî, “Mukaddime”, 42; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 185; İbn Hibbân, *Sahih*, 2: 352.

⁴³⁵ Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 300; Hayyât, *Tabakât*, 228; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 522; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 20: 160; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 242; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 117; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 167; M. Yaşar Kandemir, “Affân b. Müslim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988) 1: 399.

⁴³⁶ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 20: 160; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 242;

⁴³⁷ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 300; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 7: 72; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 20: 160; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 242;

⁴³⁸ İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 300; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 242; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 127.

edilmiştir. Ancak Affân, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olma tezini kesin bir dille reddetmiş ve bu tehditlere boyun eğmemiştir.⁴³⁹ Affân 220/835 yılında⁴⁴⁰ Bağdat'ta vefat edip oraya defnedilmiştir.⁴⁴¹ Hadis bilgisi birçok muhaddis tarafından takdir edilen Affân, hadis rivayet ederken çok fazla seçici davranmış ve yeri geldiğinde yanlışları tenkit etmekten çekinmemiştir. İbn Maîn, Hammâd konusunda Affân ve Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî arasında ihtilaf olursa son söz Affân'ın sözü demek süretiyle onun bu konuda daha uzman olduğunu bildirmiştir.⁴⁴²

Sünnete bağlı olma vasfıyla ön plana çıkan Affân b. Müslim, hadis münekkitleri tarafından sika⁴⁴³ ve kesîrî'l-hadis olarak kabul edilmiştir.⁴⁴⁴ Yahyâ b. Maîn'in 'ashabü'l-hadis' olarak tanıttığı beş kişiden biri olan Affân b. Müslim;⁴⁴⁵ Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Şu'be b. Haccâc, Süleymân b. Mugîre, (ö. 165/781) Hemmâm b. Yahyâ, Vüheyb b. Hâlid, Hişâm ed-Destuvâî (ö. 154/771) gibi birçok hocanın ilim meclislerinden faydalanmıştır.⁴⁴⁶ Buhârî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhaveyh, Ebû Zur'a, (ö. 264/878) Ali el-Medînî, Muhammed b. Sa'd⁴⁴⁷ gibi üçüncü asrın meşhur muhaddislerinin birçoğu da onun öğrencisi olma şerefine nail olmuştur. *Kütüb-i Sitte* müellifleri onun rivayetlerini eserlerinde tahrîc etmişlerdir.⁴⁴⁸

Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb (ö. 209/824)⁴⁴⁹

Adı Hasan b. Mûsâ el-Eşyeb⁴⁵⁰ künyesi ise Ebû Ali⁴⁵¹ el-Bağdâdî'dir.⁴⁵² Hasan b. Mûsâ'nın nerede doğduğu, ne zaman vefat ettiği, ailesi vb. konularda kaynaklarda fazla bilgi

⁴³⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 165-166; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 244; Zirikli, *el-Â'lam*, 4: 238; Kandemir, "Affân b. Müslim", 1: 399; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 128.

⁴⁴⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 300; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 175; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 254;

⁴⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 300; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 524; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 522.

⁴⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 245;

⁴⁴³ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 300; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 140; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 30; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 522; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 170-172; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 243; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 119.

⁴⁴⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 300; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 128.

⁴⁴⁵ Diğer dört kişi ise şunlardır. Abdülmelik b. (İbn) Cüreyc, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc. Bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 170; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 247.

⁴⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 161; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 242; Kandemir, "Affân b. Müslim", 1: 399; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 128.

⁴⁴⁷ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 162-163; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 117; Kandemir, "Affân b. Müslim", 1: 399; Çelik, *Basrada Hadis İlmî*, 128.

⁴⁴⁸ Bk. Buhârî, "Cenâiz", 84; Müslim, "Eşribe", 26; İbn Mâce, "Tahâre", 8; Ebû Dâvûd, "Et'ime", 3; Tirmizî, "Tahâre", 56; Dârimî, "Edâhî", 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 7: 5; İbn Hibbân, *Sahih*, 16: 91.

⁴⁴⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 339; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2: 306; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 37-38; Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu'l-Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559.

⁴⁵⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2: 306; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 37-38; Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu'l-Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559.

⁴⁵¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 2: 306; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 37-38; Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu'l-Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559.

yer almamakla birlikte, onun aslen Horosanlı olduğu,⁴⁵³ 130/748 yıllarında dünyaya geldiği⁴⁵⁴ ve Bağdat'ta ikamet ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁵⁵ Musul, Humus⁴⁵⁶ ve Taberistan kÂdılığında bulunan Hasan b. Mûsâ,⁴⁵⁷ ilimde çok derinleşmiş, münekkitlerce sika olarak tavsif edilmiştir.⁴⁵⁸ İbn Sa'd, onun Taberistan görevi için yolculuk yaparken, Rey şehrinde yolda vefat ettiğini,⁴⁵⁹ İbn Ebû Hâtim de(ö. 327/938) onun Rey'de öldüğünü ve cenazesinde hazır bulunduğunu söylemiştir.⁴⁶⁰ Hasan b. Mûsâ'nın ölüm tarihi ile ilgili farklı rivayetler mevcut olmakla birlikte,⁴⁶¹ onun 209/824 yılında vefat ettiği kabul edilir.⁴⁶²

Hasan b. Mûsâ; Şerîk b. Abdullah, (ö. 177/794) Hammâd b. Seleme, Züheyr b. Muâviye, (ö. 173/789) Şu'be b. Haccâc, Cerîr b. Hazm, Hammâd b. Zeyd⁴⁶³ ve daha birçok hocadan rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Züheyr b. Harb, (ö. 234/849) Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, Bişr b. Mûsâ el-Esedî, (ö. 288/901)⁴⁶⁴ İbrâhim b. Mûsâ er-Râzî, (ö. 230/845) Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, (ö. 235/849) Haccâc b. Şâir (ö. 259/873)⁴⁶⁵ ve daha birçok öğrenci ilim tahsil etmiştir. Buhârî hariç, *Kütüb-i Sitte* müellifleri rivayetlerini eserlerine almış, diğer muteber hadis kaynaklarında da onun rivayetleri tahrîc edilmiştir.⁴⁶⁶

Behz b. Esed (ö. 200/815 ?)⁴⁶⁷

Adı Behz b. Esed⁴⁶⁸ el-Ammî,⁴⁶⁹ künyesi ise Ebû'l-Esved'dir.⁴⁷⁰ Muhaddis Muallâ b. Esed'in kardeşidir.⁴⁷¹ Hadis hâfızı ve büyük imâm olarak kabul edilen Behz b. Esed, 135/753

⁴⁵² Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559.

⁴⁵³ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 339; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 306; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 456.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559.

⁴⁵⁵ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 456.

⁴⁵⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 339; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁵⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 339; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁵⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 339; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 38; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 458; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 330; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 339.

⁴⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 38; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 332; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁶¹ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 306; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 459; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 332; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁶² Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 459; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 332; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 560.

⁴⁶³ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 328-329; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 559-560.

⁴⁶⁴ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 456; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 329.

⁴⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 38; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 6: 329.

⁴⁶⁶ Bk. Müslim, "Hac", 218; Ebû Dâvûd, "Savm", 28; Tirmizî, "Sıfatu Cehennem", 3; İbn Mâce, "Mesâcid ve'l-Cemâât", 6; Nesâî, "Miyâh", 13; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 252.

⁴⁶⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 143; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 255; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 4: 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 147.

⁴⁶⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 143; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*; Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 147.

yılında dünyaya gelmiştir.⁴⁷² Ahmed b. Hanbel'in güvenilirliğin zirvesi olarak gördüğü Behz b. Esed,⁴⁷³ İbn Sa'd, Nesâî, (ö. 303/915) Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Hâtim ve daha birçok âlim tarafından sika olarak kabul edilmiştir.⁴⁷⁴ İclî (ö. 261/875) ve Abdurrahman b. Bişr'in (ö. 260/873) 'Ondan daha hayırlısını görmedim' dediği Behz b. Esed,⁴⁷⁵ hüccet ve kesîrû'l-hadis olarak vafedilmiştir.⁴⁷⁶

Hammâd b. Seleme, Şu'be b. Haccâc,⁴⁷⁷ Müsennâ b. Saîd, Hemmâm b. Yahyâ,⁴⁷⁸ Süleymân b. Mugîre, (ö. 165/781) Vüheyb b. Hâlid⁴⁷⁹ ve daha başka hocalardan ilim tahsil etmiştir. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel, Kuteybe b. Saîd, (ö. 240/855) İbrâhim b. Mûsâ,⁴⁸⁰ Muhammed b. Beşşâr, Abdurrahman b. Bişr, Abdullah b. Hâşim et-Tûsî (ö. 255/869)⁴⁸¹ ve başkaları rivayette bulunmuştur. Kaynaklarda 200/816'dan sonra öldüğü rivayetlerde yer bulmakla birlikte⁴⁸² İbn Sa'd onun 198/814 yılında Cemâzîyelâhir ayında 63 yaşında iken vefat ettiğini bildirmiştir.⁴⁸³ Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve muhtelif hadis kaynaklarında yer almıştır.⁴⁸⁴

Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/813)⁴⁸⁵

Tam adı Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh b. Adî b. Fers olup⁴⁸⁶ künyesi ise Ebû Süfyân⁴⁸⁷ er-Ruâsî el-Kûfî'dir.⁴⁸⁸ 129/747 yılında dünyaya gelen Vekî' b. Cerrâh'ın,⁴⁸⁹ ilim yolculuğu

⁴⁶⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 143; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 143; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 2: 143; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 255; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192.

⁴⁷² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299.

⁴⁷³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257-259; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷⁵ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 8: 459; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 259; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192.

⁴⁷⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 259; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Zehebî, *Siyer*, 9: 192; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257.

⁴⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257.

⁴⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 431; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 257; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁸¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192.

⁴⁸² İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 155; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 259; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 147.

⁴⁸³ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299.

⁴⁸⁴ Bk. Buhârî: "Fedâilü's-Sahâbe", 35; Müslim, "İman", 260; Ebû Dâvûd, "Menâsık", 45; Tirmizî, "Ebvâbü't-tahâre", 102; İbn Mâce, "İkâmetü's-Salât" 118; Nesâî, "Tahâret", 103; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 434; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4: 103.

⁴⁸⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 8: 517; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 8: 179; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 341; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 37; İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 562; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 15: 647; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 200; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 140; M. Emin Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 43: 8-9.

henüz erken sayılabilecek bir yaş olan on dört veya on beş yaşlarında başlamış ve 145/763 yılında A‘meş’ten hadis dinlediğini söylemiştir.⁴⁹⁰ Melih b. Vekî‘ ve Ubeyd b. Vekî‘ adında iki kardeşi olan Vekî‘ b. Cerrâh’ın⁴⁹¹ babası, Kûfe’de saygı gören ve prestij sahibi bir hazine görevlisi idi.⁴⁹² Hayatının büyük bölümünü ilim meclislerinde geçiren Vekî‘ b. Cerrâh, ilimde derinleşmenin yanında, oldukça güçlü bir hâfizaya da sahipti.⁴⁹³ Yahyâ b. Maîn’in tabiriyle ‘kendi zamanının Evzâisi’⁴⁹⁴ olan Vekî‘, Kur’an’ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin küfre girdiğini ifade etmiştir.⁴⁹⁵ Münekkitler tarafından sika,⁴⁹⁶ hüccet, kesîrû’l-hadis,⁴⁹⁷ olarak tavsif edilen Vekî‘ b. Cerrâh 197/813 yılında vefat etmiştir.⁴⁹⁸

İsmâil b. Ebî Hâlid, (ö. 146/763) Süleymân b. A‘meş, (ö. 148/765) Abdullah b. Avn, (ö. 151/768) Süfyân es-Sevrî,⁴⁹⁹ İsmâil b. Uleyye, Ravh b. Ubâde, (ö. 205/820) Abdurrahmân b. Mehdî, Muâz b. Muâz el Anberî, (ö. 196/811) Yezîd b. Hârûn, (ö. 206/821) Ebû Bekir b. Ayyâş, (ö. 193/809)⁵⁰⁰ Hişâm b. Urve, İbn Cureyc, Evzâî, Şu‘be b. Haccâc⁵⁰¹ ve başka hocaların ilim halkalarında bulunmuştur. Tirmizî, (ö. 279/892) İbn Mâce, (ö. 273/887) Abdullah b. İsmâil, Yahyâ b. Muhammed b. Sa‘d, İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, (ö. 277/890)⁵⁰² Kuteybe b. Saîd, Ali el-Medîni, İbn Ebû Şeybe⁵⁰³ ve daha birçok öğrenci de kendisinden ilim tahsil etmiştir. Rivayetleri temel hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.⁵⁰⁴

⁴⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 179; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2: 341; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 647; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 140; Özafşar, “Vekî‘ b. Cerrâh”, 43: 8.

⁴⁸⁷ İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 8: 517; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2: 341; İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 562.

⁴⁸⁸ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 179; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 647; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 140-141.

⁴⁸⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 179; İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 562; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 648; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 141.

⁴⁹⁰ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 179.

⁴⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 200.

⁴⁹² İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 562; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 142.

⁴⁹³ İbn Hibbân, *Sikât*, 7: 562; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 659; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 146

⁴⁹⁴ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 657; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 145.

⁴⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 165.

⁴⁹⁶ İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 8: 517; İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2: 341; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 648.

⁴⁹⁷ İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 8: 517; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 142.

⁴⁹⁸ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 667; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 166.

⁴⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 8: 179; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 37; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 648; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 200-201; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 141-142.

⁵⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 200-201; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 141-142.

⁵⁰¹ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 648; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 200-201; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 141-142.

⁵⁰² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 11: 200-201.

⁵⁰³ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 15: 648.

⁵⁰⁴ Bk. Buhârî, “Hibe”, 10; Müslim, “Cihâd ve’s-Siyer”, 22; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 131; Tirmizî, “Ebvâbü’t-tahâre”, 41; İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât” 118; Nesâî, “İftitâh”, 44; İbn Mâce, “Zekât”, 1; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37: 495; İbn Huzeyme, *Sahîh*, 4: 123; İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1: 17.

Süleymân b. Harb el-Basrî (ö. 224/839)⁵⁰⁵

Adı Süleymân b. Harb el-Vâşihî el-Ezdi⁵⁰⁶ el-Basrî olup⁵⁰⁷ künyesi ise Ebû Eyyûb'tür.⁵⁰⁸ 140/757 senesinde dünyaya gelen Süleymân b. Harb,⁵⁰⁹ halife Me'mun tarafından Mekke kadısı görevine getirilmiştir. Bu görevden azledildikten sonra Basra'ya dönerek vefat edene kadar burada yaşamıştır.⁵¹⁰ Kesîrû'l-hadis olarak bilinen Süleymân b. Harb,⁵¹¹ hadis âlimleri tarafından sika, sebt⁵¹² hâfiz⁵¹³ gibi lafızlarla tezkiye edilmiştir. Hadis ilmüne 158/775 yılında başlayan Süleymân b. Harb, Şu'be b. Haccâc'ın ders halkalarına katılmış, onun ölümünden sonra da yaklaşık yirmi yıl Hammâd b. Zeyd'den hadis dersleri almıştır.⁵¹⁴ Çok kuvvetli bir hâfızası olduğu söylenen Süleymân b. Harb'ın elinde herhangi bir metin olmadan ezberinden binlerce hadis tahdis edebildiği rivayet edilmiştir.⁵¹⁵ Onun Bağdat'taki hadis meclisine kırk bine yakın hadis talebesinin iştirak ettiği, halife Me'mun'un da (ö. 218/833) bizzat bu derslere katılarak hadis yazdığı söylenmiştir.⁵¹⁶ 224/839 yılında vefat etmiştir.⁵¹⁷

Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme,⁵¹⁸ Cerîr b. Hâzim, (ö. 170/786) Mubârek b. Fudâle, (ö. 165/781) Yezîd b. İbrâhîm et-Tüsterî,⁵¹⁹ Vüheyb b. Hâlid ve başkalarından hadis dinlemiş; kendisinden ise Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvûd, (ö. 275/889) Ebû Zur'a, Fellâs, Haccâc b. Şâir, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî, Yahyâ b. Saîd el-

⁵⁰⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Hayyât, *Tabakât*, 228; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 8; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 526; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 122.

⁵⁰⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Hayyât, *Tabakât*, 218; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 122.

⁵⁰⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 8; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330;

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Hayyât, *Tabakât*, 228; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 8; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 526; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 384; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 122.

⁵⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 391; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 334.

⁵¹⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 526; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 392; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 334.

⁵¹¹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 392;

⁵¹² İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 387-391; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330-334; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2: 88-89; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 123.

⁵¹³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 386-387; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 180.

⁵¹⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 388; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 334.

⁵¹⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 331; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2: 88.

⁵¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 387; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 331.

⁵¹⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 301; Hayyât, *Tabakât*, 228; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 8; İbn Kuteybe, *el-Meârif*, 526; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 392; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 334.

⁵¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 8; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 276; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 385; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330-331.

⁵¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 108; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 385; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 330-331.

Kattân⁵²⁰ ve başkaları rivayette bulunmuştur. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve diğer muhtelif hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.⁵²¹

Yezîd b. Hârûn es-Sülemî el-Vâsîtî (ö.206/821)⁵²²

Adı Yezîd b. Hârûn b. Zâzân⁵²³ es-Sülemî el-Vâsîtî olup⁵²⁴ künyesi ise Ebû Hâlid'dir.⁵²⁵ Doğum tarihi ile ilgili farklı rivayetler mevcut olan Yezîd b. Hârûn hakkında⁵²⁶ hadis âlimleri sika,⁵²⁷ sebt,⁵²⁸ kesîrû'l-hadis⁵²⁹ gibi lafızlar kullanmışlardır. Affân, onun Hammâd b. Seleme'den olan rivayetlerinin daha sağlam olduğunu söylerken⁵³⁰ Ahmed b. Hanbel, İbn Ebû Arûbe'den olan hadislerini zayıf olarak addetmekte, hatta bunlarda hata yaptığını ifade etmektedir.⁵³¹ Hâfızasının çok güçlü olduğu ve yirmi dört bin hadisi isnadlarıyla birlikte ezberlediği söylenen Yezîd b. Hârûn'un,⁵³² ömrünün sonlarına doğru kör olduğu ve eski hıfzını kaybettiği rivayet edilmiştir.⁵³³ Bağdat ehli, Yezîd b. Hârûn'un⁵³⁴ Bağdat'a gelişini bekler, ondan âlî isnadlı rivayetleri almak için birbiriyle yarışır, onun hadis derslerine büyük ilgi gösterirlerdi.⁵³⁵ Yezîd b. Hârûn 206/821 yılında vefat etmiştir.⁵³⁶

⁵²⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 385-386; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 331.

⁵²¹ Bk. Buhârî, "İmân", 12; Müslim, "İmân", 184; Ebû Dâvud, "Salât", 47; Tirmizî, "Talâk", 4; Nesâî, "Tahâre", 181; Dârimî, "Mukaddime", 14; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 493; İbn Hibbân, *Sahih*, 2: 268.

⁵²² Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 316; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 368; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 295; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 493; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 358; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190; Zekeriya Güler, "Yezîd b. Hârûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2013), 43: 521.

⁵²³ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 177; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 261; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵²⁴ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 368; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 261; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵²⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 316; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 368; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 295; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 493; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 358; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190.

⁵²⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 316; Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 494-504; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 269; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 358; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵²⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 316; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 295; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 267-269; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 360-371; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190.

⁵²⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 361; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵²⁹ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 316; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 269; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 370;

⁵³⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 9: 295; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 267.

⁵³¹ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 495; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 362; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵³² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 359; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190.

⁵³³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190; Güler, "Yezîd b. Hârûn", 43: 521.

⁵³⁴ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 494; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 261; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 359; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190.

⁵³⁵ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu'l Bağdat*, 16: 495; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 361; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 190.

⁵³⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8: 368; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2: 368; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 32: 269; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 369;

Abbâsî halifesi Me‘mun, Halku’l-Kur’ân fikrini Yezîd b. Hârûn’dan dolayı uygulamaya koyamamış, Yezîd’in halk üzerindeki nüfuzundan çekinmiştir.⁵³⁷ Humeyd et-Tavîl, Dâvûd b. Ebî Hind, Haccâc b. Ertât, Şu‘be b. Haccâc, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme,⁵³⁸ Mâlik b. Enes, İbn Ebû Arûbe, Süfyân es-Sevrî⁵³⁹ ve daha birçok hocanın derslerine katılmış, Ahmed b. Hanbel, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Ebû Kilâbe,⁵⁴⁰ Âdem b. Ebî İyâs, (ö. 220/835) Veki‘ b. Cerrâh, İsmâil b. Uleyye ve daha birçok kişi⁵⁴¹ onun talebeliğini yapmıştır. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve muhtelif hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir.⁵⁴²

Hammâd b. Seleme’den hadis rivayetinde bulunan diğer öğrencilerini alfabetik olarak şöylece sıralayabiliriz.

1. Abdullah b. Mesleme b. Ka‘nebî (ö. 221/836)⁵⁴³
2. Abdullah b. Muâviye el-Cumehî (ö. 243/857)⁵⁴⁴
3. Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797)⁵⁴⁵
4. Abdullah b. Sâlih el-İclî (ö. 261/875)⁵⁴⁶
5. Abdussamed b. Abdolvâris (ö. 207/822)⁵⁴⁷
6. Âdem b. Ebû İyâs (ö. 220/835)⁵⁴⁸
7. Amr b. Âsım (ö.)⁵⁴⁹
8. Amr b. Merzûk el-Bâhilî el-Basrî (ö. 224/839)⁵⁵⁰
9. Ârim el-Basrî (ö. 224/839)⁵⁵¹

⁵³⁷ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 16: 499; Zirikli, *el-Â’lam*, 8: 190; Güler, “Yezîd b. Hârûn”, 43: 521.

⁵³⁸ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 16: 493-494; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 32: 262-263; Güler, “Yezîd b. Hârûn”, 43: 521.

⁵³⁹ Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 32: 262-263; Güler, “Yezîd b. Hârûn”, 43: 521.

⁵⁴⁰ Hatib el-Bağdadî, *Tarihu’l Bağdat*, 16: 494; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 32: 263-266; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 358-359.

⁵⁴¹ Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 32: 263-266.

⁵⁴² Bk. Buhari, “Vudû”, 14; Müslim, “İman”, 38; İbn Mâce, “Zühd”, 35; Tirmizî, “Salât”, 118; Ebû Davud, “Salât”, 5; Nesâî, “Kible”, 16; Dârimî, “Mukaddime”, 9; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 208; İbn Huzeyme, *Sahih*, 1: 134.

⁵⁴³ Bk. İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1: 61; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 181; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 16: 136-142; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 257.

⁵⁴⁴ Bk. İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 5: 178; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 359; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 11: 435; Zehebî, *Tehzibu’l-kemal*, 5: 317; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma’rifeti nen lehu rivâyetun fil Kutubi’s-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, (Cidde: Daru’l-Kible li Seh hafeti ‘l-İslamiyye, 1992), 1: 599.

⁵⁴⁵ Bk. İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1: 54; Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 16: 14-25; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 8: 378; Zirikli, *el-Â’lam*, 4: 115.

⁵⁴⁶ Bk. Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 15: 109; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 403.

⁵⁴⁷ Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 301; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 9: 192; 516; Suyûtî, *Tabakâtu’l-huffâz*, 148.

⁵⁴⁸ Bk. Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 2: 301; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 335.

⁵⁴⁹ Bk. İbn Sa’d, *Tabakâtu’l-kebîr*, 9: 307; Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 6: 355; el-Mizzî, *Tehzibu’l-kemal*, 22: 87; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 256.

⁵⁵⁰ Bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 6: 373; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 6: 263-264; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 10: 417-420.

10. Bişr b. Ömer ez-Zehranî (ö. 207/822)⁵⁵²
11. Ebû Âsım ed-Dehhâk b. Mahled en-Nebilî el-Basrî (ö. 212/828)⁵⁵³
12. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819)⁵⁵⁴
13. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834)⁵⁵⁵
14. Esed b. Mûsâ el-Kureşî (ö. 212/827)⁵⁵⁶
15. Haccâc b. Minhâl (ö. 216-217/832)⁵⁵⁷
16. Haramî b. Umâre (ö. 201/816)⁵⁵⁸
17. Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854-55)⁵⁵⁹
18. Hebbân b. Hilâl (ö. 216/831)⁵⁶⁰
19. Hudbe b. Hâlid (ö. 235/849)⁵⁶¹
20. İbrâhîm b. Haccâc es-Sâmî (ö. 231/846)⁵⁶²
21. Kabîsa b. Ukbe es-Süvâî el-Kûfî (ö. 215/830)⁵⁶³
22. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)⁵⁶⁴
23. Muâz b. Hâlid b. Şakîk (ö. 200/815)⁵⁶⁵
24. Muhammed b. Mahbûb el-Bünânî (ö. 223/838)⁵⁶⁶
25. Mûsâ b. İsmâîl Ebû Seleme et-Tebûzekî (ö. 223/838)⁵⁶⁷

⁵⁵¹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 306; Hayyât, *Tabakât*, 228; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 1: 208; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 26: 291-292; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 267; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 174.

⁵⁵² Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 301-302; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 80; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 4: 138; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 417.

⁵⁵³ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 4: 336; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 463; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 13: 281-291; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 480-485.

⁵⁵⁴ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 299; Hayyât, *Tabakât*, 227; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 111; İbn Hibbân, *Sikât*, 8: 275; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2: 90; Halit Özkan, "Tayâlisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 188.

⁵⁵⁵ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 7: 118; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 7: 61; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 142-157; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 162; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 200-201.

⁵⁵⁶ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2: 49; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 338; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 2: 512-514; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 162-164; Zirikli, *el-Âlam*, 1: 298; Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 367-368.

⁵⁵⁷ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 302; Hayyât, *Tabakât*, 228; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 5: 457; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 352; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 361.

⁵⁵⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 304; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 5: 556.

⁵⁵⁹ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 3: 193; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 378; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 8: 314; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 11: 472; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1: 551; Mustafa Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 301.

⁵⁶⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 300; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 3: 113; İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 297; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 5: 328; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 239; İbn Hacer, *Tehzîb*, 1: 343.

⁵⁶¹ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 229; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 30: 152; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 11: 97; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 205.

⁵⁶² Bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 2: 69; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 11: 39.

⁵⁶³ Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 130-135; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 164.

⁵⁶⁴ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 7: 310; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8: 48.

⁵⁶⁵ Bk. Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 7: 366; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 28: 118.

⁵⁶⁶ Bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 26: 370; Zehebî, *Tehzîbu tehzîb*, 8: 272; Zehebî, *el-Kâşif*, 2: 214.

26. Müslim b. İbrâhîm (ö. 222/837)⁵⁶⁸
27. Nadr b. Şümeyl el-Mâzinî et-Temîmî (ö. 204/820)⁵⁶⁹
28. Ravh b. Ubâde el-Basrî (ö. 205/821)⁵⁷⁰
29. Saîd b. Abdulcebbâr el-Basrî (ö. 236/850)⁵⁷¹
30. Saîd b. Süleymân (ö.?)⁵⁷²
31. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778)⁵⁷³
32. Şeybân b. Ferrûh (ö. 235-236/849-850)⁵⁷⁴
33. Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776)⁵⁷⁵ (Aynı zamanda hocası)
34. Ubeydullah b. Muhammed el-Basrî (ö. 228/843)⁵⁷⁶
35. Yahyâ b. Dureys er-Razî (ö. 203/818)⁵⁷⁷
36. Yahyâ b. Hammâd eş-Şeybânî (ö. 215/830)⁵⁷⁸
37. Ya'kub b. İshâk el-Hadrâmî (ö. 205/821)⁵⁷⁹
38. Yûnus b. Muhammed el-Müeddibî (ö. 207/822)⁵⁸⁰
39. Yûnus b. Habîb el-Basrî en-Nahvî (ö. 182/798)⁵⁸¹

Kaynaklarda öğrencileri arasında ayrıca şu isimler de zikredilmiştir: Abdolvâhid b. Gıyâs, Ebû Kâmil Muzaffer b. Müdrîk, Hasan el-Eşyeb, Esved b. Amr Heysem b. Cemîl, Esed es-Sünne.⁵⁸² İbrâhîm b. Ebî Süveyd ez-Zari', Ahmed b. İshâk el-Hadremî, İshâk b. Ömer b. Selîl, İshâk b. Mensûr es-Selûlî, Esved b. Amr Şâzân, Bişr b. es-Serî, Huseyn b. Urve, Ebû Ömer Hafs b. Ömer ed-Derirî, Dâvûd b. Şebîb, Revh b. Eslem, Zeyd b. el-Hubâbe, Zeyd b. Ebî ez-

⁵⁶⁷ Bk. Hayyât, *Tabakât*, 228; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 523; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 360.

⁵⁶⁸ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 305; Hayyât, *Tabakât*, 228; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 522; Zehebî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 8: 427; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 180.

⁵⁶⁹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 90; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 328.

⁵⁷⁰ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 297; Hayyât, *Tabakât*, 226; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3: 309; İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 3: 498; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 9: 238; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 402; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 151.

⁵⁷¹ Bk. İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 4: 44; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 2: 147.

⁵⁷² Bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 10: 488; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 483.

⁵⁷³ Bk. İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 201; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 11: 154; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 229; Zirikli, *el-Â'lam*, 3: 104.

⁵⁷⁴ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4: 204; İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 4: 357; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 598; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 11: 102.

⁵⁷⁵ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 280; Hayyât, *Tabakât*, 222; İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 4: 369; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 479; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 202.

⁵⁷⁶ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5: 400; İbn Ebî Hâtîm, *Cerh*, 5: 335; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 19: 147; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 564.

⁵⁷⁷ Bk. Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 31: 383; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 499; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 150.

⁵⁷⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 267; İclî, *Ma'rîfetü's-sikât*, 2: 351; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 31: 376; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 139.

⁵⁷⁹ Bk. İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebîr*, 9: 305; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 399; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 195.

⁵⁸⁰ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 410; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 473.

⁵⁸¹ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8: 413; Zirikli, *el-Â'lam*, 8: 261.

⁵⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445.

Zerkâî, Şureyh b. Nu‘man, Saîd b. Yahyâ el-Lehmâ, Süveyd b. Amr el-Kelbî, Şihâb b. Ebbâd el-Abdî, Şihâb b. Ma‘mer el-Belhî, Tâlût b. Abbâd, Abbâs b. Bekkâr ed-Debbî, Abbâs b. Vâlîd en-Nursî, Abdula‘la b. Hammâd en-Nersî, Abdurrahmân b. Selâm el-Cumehî, Abdussamed b. Hasan, Ebû Sâlih Abdulgaffâr b. Dâvûd el-Harranî, Abdülmelik b. Abdulazîz Ebû Nasr et-Temârî, Abdulvâhid b. Gıyas, Amr b. Hâlid el-Harranî, ‘Alâ b. Abdilcebbâr, Gassân b. Rebi‘, Fadl b. Anbese el-Vâsitî, Ebû Kâmil Fudeyl b. Huseyn el-Cahderî, Kureyş b. Enes, Kâmil b. Talha el Cahderî, Muhammed b. Abdullah el-Huzâî, Muhammed b. Kesîr el-Miseysî, Müslim b. İbrâhîm, Mühennâ b. Abdulhâmid, Mûsâ b. Dâvûd ed-Debbî, Muvemmel b. İsmâil, Nedr b. Muhammed el-Cureşî, Nu‘man b. Abdusselâm, Heysen b. Cemîl, Yahyâ b. İshâk es-Seylehinî, Yahyâ b. Hassan et-Tünisî, Ebû Saîd Mevlâ b. Hâşim, Ebû Amr el Akadî.⁵⁸³

İbn Hacer; İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî ve Şu‘be b. Haccâc’ı Hammâd’ın en büyük öğrencileri olarak nitelerken,⁵⁸⁴ Zehebî ise İbn Cüreyc ve İbn İshâk’ı Hammâd’ın hem öğrencisi hem de hocası olarak kabul etmiştir.⁵⁸⁵ Mâlik b. Enes de Hammâd’ın öğrencisi olduğu gibi aynı zamanda akranıdır.⁵⁸⁶

2.3. Rihleleri

Hammâd b. Seleme’nin hangi tarihte nereye yolculuk yaptığı ile ilgili kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte onun ilim tahsil ettiği hocaların nereli olduğu, nerede ikamet ettiği gibi bilgilerden yola çıkarak ilim yolculuğu hakkında bir fikir sahibi olmaya çalışacağız. Zira Hammâd’ın hocalarına baktığımızda her birinin değişik ilim dallarında meşhur olduğu ve farklı yerleşim birimlerinde yaşadığını müşahade ediyoruz. Zehebî’nin ilim denizlerinde bir nefer olarak gördüğü Hammâd’ın bu durumunu Basra ile sınırlı tutmak doğru değildir. O da her ilim talebesi gibi ihtiyaç hâsıl olunca yaşadığı memleketi terk etmiş, farklı alanlarda birbirinden önemli isimlerden ders almıştır.

Hammâd’ın ilk rihlesini Mekke’ye yaptığı ve burada Atâ b. Ebû Rebâh’tan (ö. 114/732) fıkıh ve hadis dersleri aldığı rivayet edilir.⁵⁸⁷ Hammâd b. Seleme, Vâsit’a yapmış olduğu yolculukta ise seksen sahâbî gördüğünü söylediği Simâk b. Harb başta olmak üzere birçok

⁵⁸³ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 257-258.

⁵⁸⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 481.

⁵⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 3: 12.

⁵⁸⁶ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 7: 310; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 8: 48.

⁵⁸⁷ Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî, *el-Ma’rifetü ve’t-târîh*, thk. Halîl el-Mansûr, (Beyrut: Darû’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.) 3: 347; İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâ*, 3: 43; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *er-Rihle fi tâlebi’l-hadis*, thk. Nureddin İtr, (Beyrut: Darû’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1395), 171; Zehebî, *Mizânu’l-i’tidâl*, 1: 592.

âlimden ders almıştır.⁵⁸⁸ Abbâdân'ı da ziyaret eden Hammâd b. Seleme'nin,⁵⁸⁹ Kûfe'ye de yolculuk yaptığını düşünüyoruz. Zira Hammâd b. Ebî Süleymân, Âsım b. Behdele, Haccâc b. Ertât (ö. 145/762) ve daha ismini sayabildiğimiz birçok Kûfeli hocasından rivayette bulunması onun Kûfe'ye de yolculuk yaptığı ihtimalini ön plana çıkarmaktadır. Hammâd b. Ebî Süleymân'ın Basra'ya geldiği, Hammâd'ın onunla Basra'da görüştüğü kaynaklarda zikredilmesine rağmen diğer isimlere baktığımızda Hammâd b. Seleme'nin Kûfe'yi ziyaret ettiği kuvvetle muhtemeldir. Medine için de durum aynıdır. Hammâd'ın, Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem el-Adevî, (ö. 136/754) Muhammed b. Amr b. Alkame (ö. 145/762) ve daha birçok Medinelî hocasına baktığımızda bu durum onun Medine'yi ziyaret ettiğine ve bu hocalardan ilim tahsil ettiğine hamledilebilir.

2.4. Çok Hadis Rivayet Etmesi (Kesîrû'l-Hadis)

Aslında sahâbeden süregelen, hadis rivayetinde ihtiyatlı davranma ve az hadis rivayet etme geleneği onlardan sonra da devam etmiş, gelişigüzel hadis rivayetinden kaçınılmıştır. Şüphesiz ki bunda “Her kim söylemediğim şeyleri bana isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın”⁵⁹⁰ hadisi en büyük etken olmuştur. Ancak daha sonraki süreçte şartlar değişmiş, Hz. Peygamber'in bir hadisini bile almak için aylarca yolculuklar yapılmış ve değişik hocalardan rivayetlerde bulunulmuştur. Hammâd b. Seleme de sayıları yüzü geçen ve birbirinden değerli hocalardan hadis naklinde bulunmuş, münekkitler onu sika olarak tavsif ettikleri gibi kesîrû'l-hadis olarak da vasıflandırmışlardır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde tekrarlarıyla birlikte sekiz yüz seksen sekiz, *Kütüb-i Tis'a'da* ise bin beş yüz altmış bir rivayetinin olduğunu görüyoruz.

Müfaddal b. Gassân el-Gallabî, (ö. 300/912) Kureyş b. Enes'ten (ö. 208/823) rivayetle Hammâd b. Seleme'nin, Eyyûb es-Sahtiyânî'yi rüyasında görene kadar hadis tahdîs etmediğini, rüyasında es-Sahtiyânî'nin, “Hadis tahdîs et çünkü insanlar senden duyunca kabul ediyorlar” diyene kadar⁵⁹¹ bu işi gerçekleştirmediğini söyler.

İlel konusundaki başarılı çalışmaları ile ön plana çıkan Ali el-Medînî kendi dönemine kadar nakledilen hadislerin hangi şahıslarda yoğunlaştığını şöyle ifade eder: “İsnadın altı şahıs etrafında dönüp dolaştığını müşahade ettim. Bunlar Zührî, Amr b. Dînâr, Katâde b. Diâme, Yahyâ b. Ebî Kesîr, Ebû İshâk ve A'meş. Daha sonra bu altı kişiden ilim, zikredeceğimiz şu

⁵⁸⁸ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 3: 37.

⁵⁸⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 3: 47; Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 1: 592.

⁵⁹⁰ Buhârî, “İlim”, 38.

⁵⁹¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 266; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 449; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

on iki şahsa intikal etmiştir. Mâlik b. Enes, İbn İshâk, İbn Cüreyc, İbn Uyeyne, Sâid b. Ebî Arûbe, Hammâd b. Seleme, Ebû Avâne, Şu‘be b. Haccâc, Ma‘mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Hüseyim b. Beşîr. Bunların ilmi ise kendilerinden sonra gelen altı kişiye geçmiştir. Yahyâ el-Kattân, Yahyâ b. Zekeriyâ, (ö. 182/798) Veki‘ b. Cerrâh, İbnu’l Mübârek, Abdurrahmân b. Mehdî ve Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818).⁵⁹²

Hadis rivayetinde hâfız kabul edilen Hammâd’dan bazı öğrencileri on binlerce hadis yazmış,⁵⁹³ Ali el-Medînî, Yahyâ b. Dureys’in yanında Hammâd’dan rivayet edilen on binlerce hadis olduğunu dile getirmiştir.⁵⁹⁴ Amr b. Âsım, Hammâd b. Seleme’den on binlerce hadis yazdığını bildirmiş, Haccâc b. Minhâl ise onun kendilerine hadis yazdığını ve onun din imâmılarından olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁵ İbn Sa‘d, Hammâd b. Seleme’nin hadis rivayetinde sika ve kesîrû’l-hadis olduğunu söylemiş,⁵⁹⁶ Affân b. Müslim de Hammâd’dan on binlerce hadis yazdıklarını dile getirmiştir.⁵⁹⁷ İclî, Hammâd b. Seleme’nin sahîh rivayetler dışında rivayetlerinin olmadığını, hadislerinin sağlam olduğunu ve onun yanında bin kadar sağlam hadis bulunduğunu haber vermiştir.⁵⁹⁸ Bu ifadelere baktığımızda Hammâd b. Seleme’nin çok hadis naklettiğini ve kesîrû’l-hadis olduğunu söylememiz mümkündür.

2.5. İsnad Kullanması

‘İsnad’ bir hadisi veya bir sözü ilk söyleyene nisbet etmek için senedinde yer alan râvilerin adlarını zikretme anlamında hadis terimidir.⁵⁹⁹ İslâm tarihinde fitne hareketlerinden sonra ortaya çıkan grupların hadis uydurmaya başlaması, fetih hareketleri sonucunda İslâm toplumunun değişik ırklardan insanları barındırması vb. sebeplerle isnad, hadis ilminin vazgeçilmez bir silahı olarak ortaya çıktı.⁶⁰⁰ Kaynaklara baktığımızda ‘isnad’ kavramının, hicrî birinci yüzyılın ortalarında hatta ondan daha önce bilindiği ve bir terim olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Zira 110/729 yılında vefat eden İbn Sîrîn, bu konuda şunları söyler: “Önceleri isnad sorulmazdı, ancak fitne hareketinden sonra ‘Bize râvilerinizi

⁵⁹² Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdurrahmân b. Hallâd er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu’l fâsil beyne’r-râvî ve’l-vâî*, thk. Muhammed el-Accâc el-Hatîb, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1984); 614-620; Ataullah Şahyar, *Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadis İhtilafları*, (İstanbul: Akdem Yayınları, 2011), 126.

⁵⁹³ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 263; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 445-446; Çelik, *Basra’da Hadis İlmi*, 116.

⁵⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141-142; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 263; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü’l-huffâz*, 1: 203.

⁵⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemal*, 7: 263; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 446-447.

⁵⁹⁶ İbn Sa‘d, *Tabakâtu’l-kebir*, 9: 282.

⁵⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, 7: 446-447.

⁵⁹⁸ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1: 320.

⁵⁹⁹ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 154.

⁶⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 28; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 1: 214.

bildirin' dediler. Ehl-i sünnetten olanların rivayetleri alınır, bid'at ehlinin hadisleri alınmazdı."⁶⁰¹

Hammâd b. Ebû Süleymân, rivayetleri senedleriyle birlikte kullanma, (isnad) usulünü Basra'ya ilk getiren kişi olarak zikredilir.⁶⁰² Hammâd b. Seleme'nin anlattığına göre Katâde b. Diâme rivayette bulunacağı zaman, "Hz. Peygamber'den bize ulaştı (beleğanâ an...)" ; "Ömer'den bize ulaştı"; "Ali'den bize ulaştı" diye söze başlar, çok az miktarda sened verirdi. Hammâd b. Süleymân Basra'ya gelince, "İbrâhim ve filân bize rivayet etti (haddesenâ)" demeye başladı. Böylece Katâde de isnadlarıyla birlikte rivayete başladı.⁶⁰³ Bu durum bize Basra'da o ana kadar isnadın henüz yerleşmediğini göstermektedir.

Henüz tam olarak sistemleşme de tâbiîn devri ve sonraki süreçte yaşayan muhaddisler, hadislerin muhafazası için isnadı önemli bir unsur olarak görmüş ve ilmin yok olmasını isnadın yok olmasıyla bir tutmuştur. İkinci asrın ortalarına doğru âlimlerin neredeyse tamamı hadis rivayetinde isnadın kullanılması konusunda söz birliği etmişlerdir. Ancak bu, başlangıçtan itibaren isnadın mükemmel haliyle kullanıldığı anlamına gelmemektedir.⁶⁰⁴ Hammâd b. Seleme hocası Hammâd b. Ebû Süleymân ile birlikte hadisleri senedleriyle rivayet etme konusunda hassasiyet göstermiş, Basra'da isnad kullanımını başlatan ve bu alanda gayret gösteren âlimlerden biri olmuştur.

2.6. Rivayet Metodu

Hadis rivayeti usûl ilminin önemli bir kısmını meydana getirir. Bu konuda hassas olan hadis âlimleri birçok metot geliştirmiştir. Hammâd b. Seleme'nin hocalarından yaptığı rivayetlere baktığımızda, (حَدَّثَنَا) 'haddesena', (أَخْبَرَنَا) 'ahberena' ve (أَنْبَأَنَا) 'enbeena' rivayet sîgalarını kullanmakla birlikte (semâ yoluyla rivayet), en çok (عَنْ) 'an' rivayet metodunu (*Müsned*'deki sekiz yüz seksen sekiz rivayetin beş yüz elliden fazlası) kullandığı görülür.⁶⁰⁵ Az da olsa (قال) 'kâle' rivayet sîgası ile hadis rivayetinde bulunmuştur. Öğrencileri ise ondan genellikle semâ yoluyla rivayette bulunmuşlardır. Örneğin, Cerîr b. Hâzim, (ö. 206/821) arkadaşları ile birlikte Hammâd b. Seleme'den semâ yoluyla hadis almak üzere gittiklerini ve Hammâd'ın hadisleri okuduğunu kendisinin de elindeki kitaptan takip ederek hatalı kısımları

⁶⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 28; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 1: 214; Osman Güner, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999): 60.

⁶⁰² M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 485.

⁶⁰³ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 230; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, 261; Aras, "Hammâd b. Ebû Süleymân", 15: 485.

⁶⁰⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2011), 36.

⁶⁰⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 226. (Hadis No: 60), 2: 265. (Hadis No: 955), 3: 96. (Hadis No: 1507)

tashih ettiğini haber vermiştir.⁶⁰⁶ Bunları Hammâd’ın rivayetleri bölümünde ele aldığımız için burada Hammâd b. Seleme’nin kullanmış olduğu (عَنْ) ‘an’ rivayet sîgası üzerinde durmaya çalışıp bu sîgayla hemen hemen aynı anlamlarda kullanılan (قال) ‘kâle’ rivayet sîgası hakkında da kısa bilgi vereceğiz.

“عن” (Muan’an): İçinde “an” (عن) eda sîgası bulunan, senedinin herhangi bir yerinde ‘an fülân’ (falandan nakledilmiştir) diye rivayet edilen, hicrî birinci asırdan itibaren râvilerin hadis naklinde kullandıkları bir rivayet yöntemidir.⁶⁰⁷ Bu sîga râviler tarafından farklı tahammül yöntemleri için kullanılmıştır.⁶⁰⁸ Daha çok tahdîs ve semâ gibi edâ sîgalarının tam olarak yerleşmediği veya yaygın olmadığı ilk dönemlerde, bir hocadan semâ yoluyla rivayet edilen hadisleri naklederken çokça rastlanır. İbn Hacer, İmam Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî’nin, kendisinden önceki dönemlerde bu sîganın genellikle “semâ” anlamında kullanıldığını, ancak ortaya çıkan müdellis râvilerin bu terime farklı manalar yüklediğini söyler.⁶⁰⁹

Daha sonra “an” sîgasıyla yapılan rivayetlerde ihtilâf ortaya çıkmış, “an”ın semâ anlamı ifade edip etmediği ve içinde bu sîganın yer aldığı senedin muttasıl olup olmadığı konusunda birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medînî, Buhârî, Ebû Zür’a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi üçüncü asır muhaddisleri, “an” ile nakledilen rivayetin semâ yoluyla alınmış gibi kabul edilebilmesi için talebe ile hocanın en az bir defa görüşmüş olmasını ve senedinde tedlîs yapılmamasını şart koşmuşlardır. İmam Müslim ise talebe ile hocanın aynı yüzyılda yaşamış olmasını ve birbiriyle görüşme imkânının

⁶⁰⁶ Fesevî, *el-Ma’rifetü ve’t-târîh*, 3: 31; Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014), 59.

⁶⁰⁷ Abdullah Aydın, “Muan’an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 326; ‘An’ (عن): Bir hadisi veya bir bilgiyi naklederken başvurulan ancak hadisin veya bilginin nasıl alındığını kesin olarak göstermeyen edâ sîgasıdır. Bu edâ sîgası şu durumlarda kullanılmıştır: 1. Semâ ve kıraat gibi muteber bir yolla rivayet edilen hadisin naklinde. Bu durumda bu sîganın kullanılmasının başlıca iki sebebi görülmektedir. Birincisi, hadis öğretiminin belli usullerinin yerleşmediği, haddesenâ, ahberenâ gibi belli edâ sîgalarının kullanımının da henüz yaygın olmadığı ilk devirlerde hadis rivayet edilirken söylenen sözlerin, sonradan hafız edilerek yerlerine bu sîganın konulması durumu. (Senedlerin baş kısımlarında bu sîganın çok görülmesinin bir nedeni bu durum olmalıdır.) İkinci sebep ise, nakledilen hadisin sened boyunca hangi usullerle alınıp nakledildiğini (rivayetini) değil de sadece sırayla kimlerden geldiğini gösterme gayesidir. 2. İcâzet yoluyla alınmış hadisin naklinde (özellikle muteahhirûn hadisçiler bu şekilde kullanmışlardır.) 3. Muteber bir öğrenme yoluyla alınmamış olan hadisin nakli durumunda (irsâl). Bu durumda hadis, muhtemelen vicâde yoluyla alınmıştır. 4. Herhangi bir nedenle bir veya birkaç râvinin atlanması durumunda (tedlîs, irsâl). 5. Görülen veya görülmeyen, bir olayın anlatılması durumunda. (Bu durumda ‘an fülân’ tabirinin mânâsı, ‘an kıssatufülân’: ‘falanla ilgili olay hakkında’ demek olur. Bunlardan en yaygın olanı, ‘ihtisar’ amacıyla kullanılması, denebilecek olan birinci kullanıştır. Ancak sîganın zikredilen diğer kullanışları da söz konusu olduğundan bu şekilde kullanıldığını kabul etmek için kullanan râvinin adil olması, kendisinden nakilde bulunduğu kimseyle muasır olması ve müdellis olmaması gerekir. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 24-25.

⁶⁰⁸ Bk. Aydın, *Hadis İstılahları*, 24-25; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 100-101.

⁶⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fehl, (Beirut: Darül-Kütübü’l-İlmiyye, 2005), 348.

bulunmasını yeterli bulmaktadır. Sonraki süreçte muhaddislerin geneli râvinin sika olması, tedlîs yapmaması ve hocasıyla bir defa karşılaşması şartıyla aksi sabit görülmedikçe an'aneli rivayetın semâ yoluyla alındığı ve senedin muttasıl olduğu görüşünü benimsemiştir. Sadece sahîh hadis derlemek için yola çıkan müelliflerin eserlerine an'aneli rivayetleri almaları da bunu doğrular niteliktedir.⁶¹⁰

Ebü'l Abbâs Velîd b. Müslim ed-Dımeşkî, (ö. 195/810) bu sîğanın kolaylık için hadis rivayetinde kullanıldığını söyleyerek şunları aktarır: "Evezâî 'haddesenâ' Yahyâ b. Saîd el-Ensârî kâle haddesenâ fûlanün, kâle haddesenâ... diye bize rivayet ediyordu. Ben de zaman zaman Evezâî'nin rivayet ettiği gibi rahat olsun diye "an fûlan, an fûlan..." şeklinde rivayet ediyordum."⁶¹¹ Bu metot kolaylık sağlamak için semâ yoluyla nakledilen hadislerin rivayetinde kullanıldığı gibi, semâ yoluyla alınmayan hadislerin rivayetinde de kullanılmıştır. İmâm Şâfiî bu sîğanın hangi metoda delâlet ettiği hususunun râvilere göre değişeceğini, hatta bu sîga ile yapılan rivayetlerin sıhhatinin de râvilere göre farklılık arz ettiğini söylemiştir. Eğer râvi tedlîs yapmayan biriye rivayet semâ yoluyla alınmış gibi kabul edilir, ancak bir defa bile tedlîs yapmışsa semâ dışındaki rivayetlerinin sahîh olmadığına hükmedilir.⁶¹²

Hadis usûlünün en önemli yapı taşlarından birisi şüphesiz ki tahammülü'l-hadis dediğimiz hadis alma yöntemleridir. Bu yöntemler içerisinde de en sağlam ve en çok kabul gören yöntem ise semâ yöntemidir. Hammâd b. Seleme'nin de aralarında olduğu bazı muhaddisler bu metoda ayrı bir önem vermiştir.⁶¹³ Ayrıca bu muhaddisler semâ ve kıraat metotlarını geliştirerek birtakım problemlerin önüne geçmiş, Arap yazısının yetersiz oluşu sebebiyle benzer harflerin birbirine karışmasını önlemek için harflerin noktalanmasını ve kelimelerin harekelenmesini teşvik etmişlerdir.⁶¹⁴ Hammâd b. Seleme'nin de aralarında olduğu bu kimselere Ashâbü's-Şekl⁶¹⁵ denilmekteydi.

Bu metod sonraki süreçte hadis uydurmacılığının baş göstermesi, sahafî denen ehliyetsiz kimselerin ortaya çıkıp bu lafız ile rivayette bulunması vb. sebeplerle tartışmalı bir hal almış ve kritize edilmiştir. Müdellis bir râvi olmayan, ayrıca 'kesîrü'l-hadis' olarak bildiğimiz

⁶¹⁰ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 61; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadis*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Mektebetü Matbûâtî'l-İslamiyye, 2005), 45.

⁶¹¹ Fesevî, *el-Ma'rifetü ve't-târîh*, 2: 464; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 31: 96.

⁶¹² Şâfiî, *er-Risâle*, 348; Ahmet Yücel, *Hadis Usûli*, (İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları, 2012), 85.

⁶¹³ Yücel, *Hadis Tarihi*, 43-45; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 41-42;

⁶¹⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, thk. Zekeriyâ Umeyrât, (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 278; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 161-162.

⁶¹⁵ Ashâbü's-Şekl: Kelimelere şekil verenler, şekilciler anlamında kullanılır. Terim olarak benzer harflerin okunuşta karıştırılmasını önlemek amacıyla harfleri noktalayan ya da hatalı anlamaya engel olmak için kelimeyi harekelen kimse için kullanılır. Bk. Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 161.

Hammâd'ın bu metodu kolaylık sağlama amacıyla yapmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Hammâd'ın rivayetlerine baktığımızda aynı râviden bir hadisi tahdîs yöntemiyle aldığı görülürken, başka bir rivayette ise “an” (عن) sîgasını kullandığını görürüz.⁶¹⁶

“قال” Kâle

Hadisin semâ ve kıraat gibi tahammül yollarıyla rivayet edildiğini veya rivayette tedlîs yapıldığını gösteren bu terim, râvinin hadisi hocasından semâ, kıraat, münâvele, icâzet gibi tahammül yollarından biriyle alındığını ifade eder.⁶¹⁷ Bu sîga âlimler tarafından farklı şekilde kullanılmıştır.⁶¹⁸ Hammâd b. Seleme'nin rivayetlerini tetkik ettiğimizde bu sîgayı çok az kullandığını müşahede ediyoruz. Şöyle ki Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'ine* baktığımızda bine yakın rivayetin sadece iki tanesinde bu sîga vardır.

2.7. Âlî İsnad Kullanması ve Esahhu'l-Esânîd'deki Yeri

Hadis ilminde âlî isnad, aynı hadis metninin birkaç isnadından veya metinleri değişik de olsa bu isnadlardan ilk kaynağa, diğerlerine göre daha az râvi ile varan sened anlamında kullanılır.⁶¹⁹ Hadis ilminde âlî isnadın önemi, rivayetin sıhhati ile ilişkili olmasından kaynaklanır. ‘Hz. Peygamber ile son râvi arasında ne kadar az kişi varsa hata miktarı o nispette azalır. Rivayet zinciri uzadığı takdirde hatalar artar eklemeler ve çıkarmalar ortaya çıkabilir.’ Bu düşüncede olan muhaddisler âlî isnada büyük önem vermiştir. Nitekim Yahyâ b. Maîn'e ölüm döşeginde neyi arzu edersin denildiğinde ‘tenha bir ev ve âlî isnad’ demiştir.⁶²⁰ İbnu's-Salâh'a göre de bir hadisin isnadının ali olması, o hadisin şüphelerden uzak olması demektir.⁶²¹ Ancak rivayet zincirinin niceliğini değil de niteliğini baz alan muhaddisler bu duruma karşı çıkmış ve bu düşüncedekileri eleştirmiştir.

Zehebî'nin ‘bende onun âlî isnadları olduğu intibası oluştu’⁶²² dediği Hammâd b. Seleme'nin, rivayetlerini incelediğimizde kendisi ile Hz. Peygamber arasında iki veya üç râvinin yer aldığı hadislerin fazla olduğunu görürüz.⁶²³ Bunun yanında kimi rivayetlerde dört ya da beş râvi bulunmakta hatta bu sayı bazen altı ve yediyi de bulmaktadır. Hammâd ile Hz. Peygamber arasında çoğunlukla iki ve üç râvinin bulunması, âlî isnada önem verdiği gösterir.

⁶¹⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 127,144. (Hadis No: 2270, 2292), 9: 286, 308. (Hadis No: 5388,5418).

⁶¹⁷ Ahmet Yücel, “Kâle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 242.

⁶¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 326-327; Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 98-99.

⁶¹⁹ Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 141.

⁶²⁰ Ali Toksarı, “Âlî İsnad Açısından Abd b. Humeyd ve Kütüb-i Sitte İmamlarının Sülâsiyatı”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1990): 227.

⁶²¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 256.

⁶²² Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁶²³ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 178, 426. (Hadis No: 794, 1295); 4: 59, 226, 317. (Hadis No: 2165, 2399, 2523)

Esahhu'l-Esânîd; Râvilerin sağlam olması, güvenliği ve birbirleriyle olan münasebetleri yönünden en iyi kabul edilen senedler için kullanılan bir kavramdır.⁶²⁴ İbn Hacer, en sahîh isnadları bazı âlimlerin görüşüne dayanarak üç mertebede sunmuştur. İkinci mertebede verdiği en sağlam isnadlar için iki farklı isnad zincirini zikretmiş olup bu isnadlardan biri Basralı âlim Hammâd b. Seleme→Sâbit el-Bunânî→Enes b. Mâlik'in yer aldığı isnad silsilesidir.⁶²⁵

Kaynaklarda, “esahhu'l-esânîd” için başka sened zincirleri de zikredilmektedir. Ancak konumuzun kapsamını genişletmeme adına sadece Hammâd b. Seleme'nin yer aldığı sened zincirini yukarıda zikrettik. Basralı râvilerin bulunduğu diğer esahhu'l-esânîdler için de ilgili kaynağa yönlendirip o sened zincirlerinden ayrıca bahsetmeyeceğiz.⁶²⁶ İbn Hacer'in ikinci mertebede yer verdiği en sağlam isnadlar zincirinde Hammâd b. Seleme'nin adının zikredilmesi âlî isnad ve esahhu'l-esânîddeki yerini göstermesi bakımından önem arz eder.

2.8. Cerh ve Ta'dîl Durumu

Cerh: Hıfz ve itkan sahibi bir âlimin, fisk, tedlîs ve yalancılık gibi kendisinde veya güvenilir râvilerle muhalefet gibi rivayetinde bulunan bir kusur sebebiyle râvi ve rivayetini kabul etmeme şeklinde tanımlanır.⁶²⁷ Ta'dîl: Râvinin adâlet ve zabt sıfatlarına haiz olduğunu kabul edip onu rivayetin kabulünü gerektirecek sıfatlarla nitelemektir.⁶²⁸ Cerh ve ta'dîl ilmi ise: Bir takım özel lafızlar kullanarak rivayetlerinin kabulü veya reddi yönünden râvilerin hallerinden ve lafızların mertebesinden bahseden bir ilimdir.⁶²⁹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra sahâbe onun sünnetine sahip çıkmış, birbirine bu anlamda yardımcı olmuşlardır. Hadis rivayetinde yapılan hatalar rivayet hususunda bilgi sahibi olan sahâbîler tarafından düzeltilmiştir. İlk dönemde hadis rivayetinde yapılan hatalar genellikle zabt kaynaklıydı.⁶³⁰ Dolayısıyla sahâbe döneminden itibaren râviler hataları nispetinde tenkide maruz kalmış ve bunların durumları farklı lafızlarla ifade edilmiştir.⁶³¹ Bununla birlikte yalandan son derece sakınan sahâbenin Hz. Peygamber hakkında yalan söylediklerine dair herhangi bir malumât yoktur. Onlar hadis nakletme konusunda birbirlerine

⁶²⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nüreddîn İtr, (Dımaşk: Matbaatü'l-Dibâ', 2000), 59-60; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 28.

⁶²⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar*, 60-61.

⁶²⁶ Geniş bilgi için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 342-345.

⁶²⁷ Emin Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 17.

⁶²⁸ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 17-18.

⁶²⁹ Aşikkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi*, 18.

⁶³⁰ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 167.

⁶³¹ Koçyiğit, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 11-112.

güveniyorlardı.⁶³² Ancak bu durum sahâbeden sonra yeterli görülmemiş, tâbiîn ve teb-i tâbiînler râvi ve rivayetinin kabulü için birtakım kural ve kaideler getirmişlerdir.

Fitne hareketi ile başlayan olaylar neticesinde hadis rivayetinde Hz. Peygamber'e nispet edilen uydurma sözler ortaya çıkmaya başladı. Hadislerin büyük bir tehlikeyle karşı karşıya olduğunu anlayan sahâbe ve sonraki nesiller birtakım önlemler almaya başlamışlardır. İşte bu dönemde isnad uygulaması ve akabinde cerh-ta'dîl faaliyetleri ortaya çıktı. Cerh ve ta'dîl faaliyetleri hicrî birinci yüzyılda şifahî olarak yapılmış, yapılan faaliyette daha çok râvinin dini vecibeleri yerine getirip getirmediği ön plana alınmış ve bu durum yeterli görülmüştür.⁶³³ Hicrî ikinci asırdan itibaren bu ilim sistematik bir hal almaya başlamış, ricâl tenkidine yeni kriterler getirilmiştir. Artık zabt kusurlarının yanında adalet yönleri de değerlendirmeye tabi tutulmuştur.⁶³⁴ Tâbiîler döneminde râvi değerlendirmeleri zabt ile birlikte ta'dîl yönleriyle ilgiliydi. Cerh edilen râviler çok az olup tenkît sebepleri de hâfıza kusuru, itikadî görüşler ve bilginin olmayışından kaynaklanmaktaydı. Ancak tebe-i tâbiîn ve sonraki dönemlerde ehliyetsiz kişilerin hadis rivâyetinde bulunması ve bunların sayı olarak artması cerh edilen râvi sayısını arttırmıştır.⁶³⁵ Hicrî ikinci yüzyılın ortalarına kadar sözlü olarak yapılan cerh-ta'dîl faaliyetleri bu yüzyılın sonlarına doğru (tebe-i tâbiîn dönemi) tedvîn edilmeye başlanmış ve görüşler artık yazılı olarak ortaya konulmuştur.⁶³⁶

Bahse konu olan Hammâd b. Seleme genel itibariyle hadis münekkitlerince sika olarak kabul edilmiş⁶³⁷ ve münekkitler Hammâd'ın rivayetlerinin terkini gerektirecek herhangi bir kusurunun bulunmadığını belirtmişlerdir.⁶³⁸ Ebû'l-Hasan el-İclî, Basralı sika ve iyi adam olarak tanımladığı Hammâd b. Seleme'nin sahîh rivayetler dışında rivayetlerinin olmadığını haber vermiştir.⁶³⁹ Ebû Seleme el-Huzâî, Hammâd b. Seleme'yi adam gibi adam diye tarif ederken,⁶⁴⁰ Yahyâ b. Maîn,⁶⁴¹ Ahmed b. Hanbel, Nesâî gibi hadis âlimleri de Hammâd'ın sika olduğu noktasında görüş birliği içindedir.⁶⁴² Ali el-Medînî, Yahyâ b. Durays'ın yanında

⁶³² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l fâsıl*, 235; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 424-425.

⁶³³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 2: 16; İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâ*, 1: 132.

⁶³⁴ İbn Hibbân, *Mecruhîn*, 1: 33; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 4: 281.

⁶³⁵ Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2011), 145; Çelik, *Basrada Hadis İlmi*, 202.

⁶³⁶ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 1: 2; Emin Aşıkutlu, "Cerh ve Ta'dîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 396.

⁶³⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 282; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319; Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 262; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2: 481; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

⁶³⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁶³⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319-320.

⁶⁴⁰ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 261.

⁶⁴¹ Mizzî, *Tehzibu'l-kemal*, 7: 262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 446-448.

⁶⁴² İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

Hammâd'dan rivayet edilen on binlerce sağlam hadis olduğunu,⁶⁴³ aynı şekilde onun yanında Süfyân es-Sevrî'den de rivayet edilen on binlerce hadis olduğunu söyler. Ona 'Hammâd'ın mı yoksa Sevrî'nin mi hadisleri sağlam diye sorulmuş, o da Hammâd'ın rivayetlerinin daha sağlam olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴⁴ Yahyâ b. Maîn, Sâbit'in rivayetlerinde Hammâd b. Seleme'nin daha sağlam olduğunu ve onun sika olduğunu söylemiştir.⁶⁴⁵ Ziriklî onu hadiste hâfız, sika ve me'mun⁶⁴⁶ olarak nitelemiştir.

Öte yandan İbn Sa'd, Hammâd b. Seleme'nin hadis rivayetinde sika ve kesîrû'l-hadis olduğunu söyleyip çok hadis rivayet ettiğinden bazen de münker hadis rivayetinde bulunduğunu söylemiştir.⁶⁴⁷ Zehebî ise onun geniş rivayet bilgisinden dolayı az miktarda vehim olduğunu, hüccet ve sadûk (inşâllah)⁶⁴⁸ olduğunu, ancak sağlamlık bakımından Hammâd b. Zeyd kadar olmadığını ifade etmiştir. Yine Zehebî, onun hadis rivayet ederken hâfızasına güvenerek hareket ettiğini, bu yüzden zaman zaman yanıldığını kabul etmiş, ancak hâfız ve mutkin kimliğine de dikkat çekmiştir.⁶⁴⁹ Abdullah b. Hakem ise, (ö. 214/829) Hammâd b. Seleme'nin hâfızasının kötü olduğunu iddia etmiş, bundan dolayı Müslim'in Hammâd'dan sadece Sâbit'in rivayetlerini kitabına asıl olarak aldığını, diğer rivayetlerini ise istişhâd için kullandığını söylemiştir.⁶⁵⁰

Değerlendirmelere baktığımızda Hammâd b. Seleme'nin sika oluşu konusunda münekkitler arasında görüş birliğine yakın bir durum vardır. En müteşeddid sayılabilecek münekkitler bile Hammâd'ın rivayetlerinin terkinin gerektirebilecek bir durumun bulunmadığını söylemişlerdir. Kanaatimizce Ahmed b. Hanbel ve Abdullah b. Hakem gibi bazı âlimler ömrünün sonlarına doğru yaşadığı rahatsızlıktan dolayı rivayetlerine temkinli yaklaşılması gerektiğini dile getirmişlerdir.

2.9. Münekkit Kimliği

Cerh-ta'dîl ilminin tarihsel gelişim sürecine baktığımızda, Basralı âlimlerin bu ilme büyük hizmetlerde bulunduğunu ve öncülük ettiğini görebiliriz. Bu konuda öncü münekkitlerden

⁶⁴³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141-142; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 263; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁶⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141-142; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 263.

⁶⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁶⁴⁶ Me'mun: İrâkîye göre ta'dîlin 3. mertebesi, Sehâvî'ye göre 5. mertebesinde bulunan bir râvi için kullanılan bir sîgadır. Bu durumda olan bir râvinin rivayet ettiği hadis yazılır, ancak bu hadis araştırılır. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 175.

⁶⁴⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtu'l-kebir*, 9: 282; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

⁶⁴⁸ Sadûk: Zehebî ve İrâkîye göre ta'dîlin dördüncü basamağı, Sehâvîye göre altıncı basamağında bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîgadır. Bu râvinin rivayet ettiği hadisin, başka senedleri araştırılır ve ona göre değerlendirme yapılır. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 261.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 446; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488.

⁶⁵⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447.

kabul edilen Ebû Hâtim, kendi dönemine kadar cerh-ta'dîl sahasında meydana gelen gelişmeleri şöyle özetlemektedir: “Hz. Peygamber’in sünnetini muhafaza için mücadele eden ilk nesil sahâbe olmuş, onlardan sonra bu iş Şihâb ez-Zührî, Saîd b. Müseyyeb gibi âlimler başta olmak üzere, Medineli tâbiîn âlimler tarafından devam ettirilmiş ve hadislerin korunmasına yönelik çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Tâbiîn âlimlerden sonra hadislerin sahîhini sakîminden ayırt etme, ricâl tenkidi ve hadis ilmini sahiplenme ve koruma görevi tebe-i tâbiîn âlimleri tarafından sürdürülmüştür. Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Süfyân b. Uyeyne ve daha birçok âlim bu görevi hakkıyla ifa etmeye çalışmıştır.”⁶⁵¹ Nitekim Hammâd b. Seleme'nin hem hocaları⁶⁵² hem de öğrencilerinin⁶⁵³ bu faaliyetlerdeki etkin rollerinden yola çıkarak münekkit kimliği ile bu sürece katkı sağladığını söylebiliriz.

Ali el-Medînî ricâl konusunda Hammâd b. Seleme'nin hüccet⁶⁵⁴ olduğunu söyler.⁶⁵⁵ Zehebî, râvi ve rivayetleri hakkında cerh-ta'dîl faaliyetlerinde bulunan münekkit muhaddislerin isimlerini sıralarken Hammâd b. Seleme'yi de bu grupta zikretmiştir.⁶⁵⁶ Ziriklî ise onu Basra Müftüsü ve ricâl adamlarından biri olarak tanımlar.⁶⁵⁷ Mezkûr bilgiler İbn Ebû Hatim'in Hammâd b. Seleme ve diğer tâbiîn âlimler için yapmış olduğu yukarıdaki değerlendirmeyi teyid eder niteliktedir.

Öte yandan ricâl kaynaklarını tetkik ettiğimizde Hammâd b. Seleme'ye nispet edilen birçok değerlendirme vardır. Sözelimi Hammâd b. Seleme, Simâk b. Harb için seksen sahâbi gördüğünü ve onlardan hadis duyduğunu söylemiştir.⁶⁵⁸ Yine Hammâd, Âsım b. Behdele'nin ömrünün sonlarına doğru ihtilâta uğradığını ifade etmiştir.⁶⁵⁹ Mûsâ b. İsmâîl, hocası Hammâd b. Seleme'ye gelerek Vuheyb'in Ali b. Zeyd'in hâfızasının iyi olmadığını iddia ettiğini haber

⁶⁵¹ İbn Hibbân, *Mecruhîn*, 1: 36-41; Çelik, *Basra'da Hadis İlimi*, 204-205.

⁶⁵² İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 4: 369; Zehebî, *Tezhîbu tehzîb*, 4: 280;

⁶⁵³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 17: 439-441 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 9: 192.

⁶⁵⁴ Huccet: Hadis alanındaki uzmanlığı herkesçe kabul edilen, rivayette bulunduğu hadisleri delil olarak kullanılan, sika olarak kabul edilen bir râvinin merteye olarak üstünde yer alan, daha güvenilir hadis âlimleri için kullanılan bir terimdir. Bk. Aydın, *Hadis İstihlâları Sözlüğü*, 118.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445; Safedî, *Kitâbu'l-vâ fi bi'l-vefeyât*, 13: 90.

⁶⁵⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde, (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, ts), 175-203

⁶⁵⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2: 272.

⁶⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 12: 117; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 5: 246.

⁶⁵⁹ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî, *Kitâbu'l-Muhtelîîn*, thk. Rifat Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbasit Mezîd, (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1996), 59; Abdulcabbâr Saîd, *İhtilâtu'r-ruvâti's-sikât*, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 109.

vermiş, Hammâd b. Seleme, bu iddia üzerine Ali b. Zeyd'in toplum nazarında önemli birisi olduğunu ve Vuheyb'in de onu eleştirecek durumda olmadığını belirtmiştir.⁶⁶⁰

3. Hammâd b. Seleme ve İhtilâta Uğrama Durumu

Sözlük olarak 'karışmak, kişinin şuurunun bozulması' anlamlarına gelen ihtilât; yaşlanma, ani bir musibet ile karşılaşma gibi nedenlerle hâfıza bozukluğuna uğrama durumu olarak ifade edilir.⁶⁶¹ Hadis terimi olarak ihtilât; yaşlılık, bunama, aşırı üzüntü gibi sebeplerle râvinin aklının zayıflaması ve rivayet ehliyetini kaybetmesidir.⁶⁶² İhtilâta uğrayan râviye ise muhtelit denilir.⁶⁶³ Râvinin hadis rivayet ehliyetini sıkıntıya sokan bir rahatsızlık olarak da görebileceğimiz bu durum, zabt kusurlarından kesretu'l-galat (hata) ve sîu'l-hıfz ile yakından ilişkilidir.⁶⁶⁴ Bu kusurlardan birinin ortaya çıkması halinde râvinin rivayet ehliyeti tartışma konusu haline gelir.

İhtilâta sebep olan birtakım durumlar vardır. Bunları şöylece gruplandırabiliriz.

1. Yaşlılık, hastalık, yoksulluk, çok sevilen bir yakını kaybetme vb. gibi kişinin hafızasına zarar veren durumlar.
2. Hadisleri yazıp ezberlemeyen, kitaptan yazmayı alışkanlık haline getiren râvinin herhangi bir sebeple kitaplarını kaybetmesi.
3. Hadisleri ezberlemeden kitaptan rivayet eden râvinin gözlerini kaybetmesi.

Bu durumlara baktığımızda muhtelit râvileri de üç grupta değerlendirmek mümkündür. Birinci grupta yer alan hususlar râvinin doğrudan aklına tesir eden etkenler iken ikinci ve üçüncü durumlar râvinin zabtına etki eden unsurlardır.⁶⁶⁵

Bilindiği gibi bir muhaddisten hadis alınabilmesi için onun ezberindeki hadisi gerektiği zamanda ilk ezberlediği andaki gibi sağlam bir şekilde rivayet edebilmesi ya da kitabından rivayet ediyorsa onu koruması gerekir.⁶⁶⁶ Bu konuda yaşanabilecek herhangi bir sıkıntı zabt kusuru olarak görülmüş ve münekkitler tarafından cerh sebebi sayılmıştır. Hadis naklinde bulunan ve sika olarak tabir edilen bazı râviler yaşlılık sürecinde geçirdikleri birtakım hafıza rahatsızlıkları nedeniyle rivayetleri sorgulanır hale gelmiştir. Bu durumu yaşayan râvilerin

⁶⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 8: 224.

⁶⁶¹ Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 130.

⁶⁶² Mucteba Uğur, "İhtilât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 571.

⁶⁶³ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 207.

⁶⁶⁴ Çelik, *Basralı Muhtelit Raviler*, 157.

⁶⁶⁵ Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât*, (İstanbul: Rihle Kitap, 2011), 51-52.

⁶⁶⁶ Bünyamin Erul, "Zabt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2014), 44: 61.

rivayetleri, bazı şartlar dâhilinde kabul edilmişken, bu şartlara uymayan rivayetler ise terkedilmiştir.⁶⁶⁷

Araştırma konumuz olan Hammâd b. Seleme de bu kategoride ismi geçen muhaddislerden biridir.⁶⁶⁸ Yaptığımız kaynak taramalarında görebildiğimiz kadarıyla İbn Hacer (ö. 852/1449) ve Ziriklî hariç Hammâd'ın muhtelit bir râvi olduğu ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Hacer hem '*tehzîb*' hem de '*takrîb*'de Hammâd b. Seleme'nin ömrünün sonlarına doğru hâfızasının bozulduğunu ve bu sebeple Buhârî'nin ondan hadis rivayet etmediğini iddia etmiştir.⁶⁶⁹ Bu hususta Ziriklî de Hammâd'ın yaşlanınca hâfızasının bozulduğunu ve Bûharî'nin onun rivayetlerini terkettiğini; Müslim'in (ö. 261/875) ise hâfızası bozulmadan önceki rivayetleri seçerek aldığını ifade etmiştir.⁶⁷⁰

Zehebî, Hammâd b. Seleme'yi tevsik ettikten sonra onun hadis naklederken hıfzına güvendiğini ve dolayısıyla bazen hata yaptığını belirtmiştir.⁶⁷¹ Bu konuda İclî, Hammâd'ın sahîh rivayetler dışında rivayetlerinin olmadığını,⁶⁷² Abbâs ed-Dûrî ise (ö. 271/884) Yahyâ b. Maîn'den rivayetle onun önceki ve sonraki rivayetlerinin aynı olduğunu, ikisi arasında herhangi bir fark bulunmadığını dile getirerek⁶⁷³ bir anlamda Hammâd'ın ihtilât'a uğrama iddialarını reddetmiştir. Abdulcabbâr Saîd ise Hammâd b. Seleme'nin muhtelit bir râvi olmadığını, sadece ömrünün son yıllarında ihtiyarlıktan kaynaklanan hafif hâfıza zayıflığı yaşadığını ve bunun da ihtilât sayılmayacağını iddia etmiştir.⁶⁷⁴

Öte yandan İmam Buhârî, Hammâd b. Seleme'den sadece bir rivayeti *el-Câmiu's-sahîh* adlı eserine almıştır. Söz konusu rivayeti imam arkasında kıraat (cemaat) konusuna istişhad (şahitlik) için bu rivayeti getirmiştir.⁶⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, Buhârî'nin bu tutumunu Hammâd'ın yaşlılığı ve bu sebeple hâfızasının zayıflaması ile açıklamıştır.⁶⁷⁶ İbn Hibbân ise bu konuda Buhârî'yi tenkit etmiş, Abdurrahman b. Dînâr, Ebû Bekr b. Ayyâş ve onun gibi kişilerden hadis rivayet edip Hammâd'ı ihmal etmesinin doğru olmadığını söylemiştir.⁶⁷⁷ İbn Dînâr, İbn Ayyâş ve onların akranlarından hadis alıp da Hammâd'ın rivayetlerini

⁶⁶⁷ Çelik, *Basralı Muhtelit Raviler*, 157.

⁶⁶⁸ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁶⁶⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 1: 482; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybek-Âdil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 117.

⁶⁷⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2: 481.

⁶⁷¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 446; Çelik, *Basralı Muhtelit Raviler*, 173.

⁶⁷² İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319-320.

⁶⁷³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 262; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447.

⁶⁷⁴ Abdulcabbâr Saîd, *İhtilâtu'r-ruvât*, 161; Çelik, *Basralı Muhtelit Raviler*, 173.

⁶⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 268; Bk. "Rikâk", 10.

⁶⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 452.

⁶⁷⁷ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1201; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 449-450.

terkedenlerin hata yaptığını, çünkü bahsi geçen kişilerde bu durumun daha çok yaşandığını dile getirmiştir.⁶⁷⁸ Hammâd b. Seleme'yi Basra'da yaşayan meşhur tebe-i tabiînlardan sayan İbn Hibbân,⁶⁷⁹ hadisçiliğini yabana atanların yanlış yaptığını söylemiştir. İbn Hibbân iddialarına şöyle devam etmiştir: “Eğer Hammâd hata yaptığı için terkedilmişse, o zaman Sevrî'nin de Şu'be'nin de terkedilmesi gerekir. Çünkü onlar da bu konularda zaman zaman hata yapmışlardır. Eğer hâfıza bozukluğundan dolayı terkedilmişse, Abdurrahman b. Dînâr, Ebû Bekr b. Ayyâş ve akranları da öyleydi.” İbn Hibbân'a göre ilim, fazîlet, ibâdet, sünnete sarılma, bid'at ehli ile mücadele vb. konularda akranları arasında Basra'da Hammâd b. Seleme gibisi yoktu. Mu'tezile'nin inkâr ettiği hadisleri ortaya koyduğu için sadece Kaderîler ve bid'atçı Cehmiler tarafından eleştirildiğini dile getirmiştir. Hammâd b. Seleme'nin sünnete bağlı, bid'ata karşı ise çok katı olduğunu ortaya koyan İbn Hibbân bu konudaki sözlerini şöyle noktalamaktadır. “Nerede Hammâd, nerede Abdurrahman b. Dînâr, Ebû Bekr b. Ayyâş veya onun gibiler. Hammâd hem ilim hem ibadet hem de fazîlet bakımından onlardan çok üstündü. Ayrıca o hadisleri toplama konusunda son derece titiz olan ve hadis rivayetinde de güvenilir/sağlam biriydi.”⁶⁸⁰

Öte yandan Buhârî, her ne kadar Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunmamışsa da muhtelit olmakla itham edilen öğrencisi Ârim'den yüze yakın hadis rivayet etmiştir.⁶⁸¹ Ancak İbn Hibbân, Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'den hadis rivayet etmemesini eleştirdiği gibi, Ârim'den rivayette bulunmasını aynı şekilde eleştirmiştir. İbn Hibbân, Ârim'in son yıllarında hâfızasını kaybettiğini, rivayette bulunduğu hadisleri karıştırdığını, münker rivayetlerinin olduğunu iddia ederek Ârim'in bütün rivayetlerinin terk edilmesi ve onlarla amel edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁸² Ancak birçok âlim İbn Hibbân'ın bu görüşüne katılmamış ve Ârim'in sika bir râvi olduğunu söylemişlerdir.⁶⁸³ Hadis rivayet ehliyeti açısından ittifakla “sika” kabul edilen Ârim'in vefatına yakın bir zamanda ihtilâta uğradığı hadisçiler tarafından kabul edilmiştir.⁶⁸⁴ Hadis hâfızı ve münekkit Dârekutnî, (ö. 385/995) Ârim'in hâfıza bozukluğu yaşadığını kabul etmiş, ancak hâfıza bozukluğundan önce de sonra da ondan

⁶⁷⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 3: 1201; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 449-450.

⁶⁷⁹ İbn Hibbân, *Meşâhîr*, 188.

⁶⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 267; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 459-450; Mustafa Karataş, *Hadis Rivâyet Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yayınları 2014), 221.

⁶⁸¹ Mehmet Ali Sönmez, “Ârim el-Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3: 375.

⁶⁸² İbn Hibbân, *Mecruhîn*, 2: 311-312; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 10: 267-268; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 676.

⁶⁸³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 8: 58; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 26: 290; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 676.

⁶⁸⁴ Ali Çelik, “Muhtelit Bir Râvi: Ârim/Muhammed b. Fadl es-Sedûsî”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2019): 244-245.

herhangi münker bir rivayet nakledilmediğini iddia ederek sika bir râvi olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁸⁵ Zehebî ise bu hususta Dârekutnî'nin iddialarını aynen tasdik etmiş ve bu konudaki isabetli görüşün ona ait olduğunu bildirmiştir.⁶⁸⁶ İbn Hibbân'ın, Ârim hakkındaki değerlendirmelerinde aşırıya kaçtığını söyleyen el-Alâî de (ö. 761/1359) bu iddiaların yersiz olduğunu belirterek Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Müslim gibi âlimlerin Ârim'den hadis rivayetinde bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁸⁷

İbn Hibbân'ın ihtilât konusunda çok da müsamahakâr bir tutum içerisinde olduğunu söylemek güçtür. Çünkü o, yaşlılığında hâfıza kaybına uğrayan sika râvilerin naklettikleri şeyleri bilmediklerini, istedikleri şekilde rivayette bulduklarını ve sahîh hadisi sakîminden ayırt edemediklerinden rivayetlerinin terk edilmesi gerektiğini bildirmiş, onlardan nakledilen hadislerin kabul edilemeyeceğini ileri sürmüştür. İbn Hibbân muhtelit râvilerin rivayetlerini red etme noktasında yalnız kalmış, ilim ehli onun bu düşüncelerine katılmamıştır. Ayrıca bu konuda böylesine net ve katı bir görüşü olan İbn Hibbân'ın, Hammâd b. Seleme'yi sahiplenmesi, onun rivayetlerini kitabına almayanları eleştirmesi üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır.

Diğer taraftan İbnü'l-Kayserânî el-Makdisî, (ö. 507/1113) *Kütüb-i Sitte Musanniflerinin Hadis Kabul Şartları* adlı risalesinde Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunmamasının sebebini şu şekilde aktarır: "Ne zaman ki bazı yalancılardan Hammâd'a ait olmayan hadisleri onun rivayetleri arasına kattıkları rivayet edilince onun rivayetlerini kitabına almadı. Ancak Hammâd b. Seleme'nin güvenilir bir râvi olduğunu göstermek için de istişhâd maksadıyla da olsa ondan rivayette bulundu. Hammâd'ın rivayet ettiği hadisleri de akranları olan Şu'be, Hammâd b. Zeyd, Ebû'Avâne el-Vâsitî, (ö. 176/792) Ebü'l-Ahvas (ö. 177/793) ve diğerlerinden nakletti. Müslim ise Hammâd'ın mütekaddim ve müteahhir birçok arkadaşının sıhhatinde ihtilâf edilmeyen bazı hadisleri ondan rivayet ettiklerini görünce Hammâd'a itimad etmiştir. Müslim aynı zamanda onun arkadaşlarından bir grubu görmüş ve onlardan da hadis nakletmiştir. Şunu belirtmek gerekir ki Hammâd b. Seleme âdil birisidir ve muhaddisler onun güvenilirliği ve hadis ilmindeki otoritesini kabul etmişlerdir."⁶⁸⁸ Makdisî devamla Buhârî'nin Hammâd b. Seleme'den hadis rivayet etmemesinin normal olduğunu, Buhârî'nin terk ettiği pek çok kimsenin hadislerinin Müslim tarafından kitabına alındığını söylemiştir. Buhârî'nin, Hammâd'ın imâmın övgüsünü kazandığını, ancak onun

⁶⁸⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 410; *Mizânu'l-i'tidâl*, 4: 8; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîb*, 3: 676.

⁶⁸⁶ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 410; *Mizânu'l-i'tidâl*, 4: 8.

⁶⁸⁷ Alâî, *Kitâbu'l-Muhtelîtin*, 117.

⁶⁸⁸ Makdisî, İbnü'l-Kayserânî, *Kütüb-i Sitte Musanniflerinin Hadis Kabul Şartları*, trc. Selahattin Yıldırım, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 14: 2 (2016): 95-104.

rivayetlerine bazı kişiler tarafından eklemeler yapıldığını, bu nedenle hadislerini kitabına almadığını söylediğini dile getirmiştir. Nitekim Hammâd b. Seleme'nin kitaplarına bazı rivayetlerin, İbn Ebü'l-Avcâ (ö. 155/772) ve başkaları tarafından yerleştirildiği iddia edilmektedir.⁶⁸⁹

İhtilât konusunda yukarıdaki bilgileri göz önünde bulundurduğumuzda karşımıza şöyle bir tablonun çıktığını görüyoruz. Hammâd b. Seleme'nin muhtelit olma konusu bir itham'dan öteye gidememiş, ilim ehli Hammâd'ın bu durumunu hafif hafıza bozukluğu olarak görmüştür. İbn Hibbân her ne kadar Buhârî'nin Hammâd'dan rivayette bulunmamasını içine sindiremeyip onu bu konuda eleştirse de kanaatimize göre Buhârî, Hammâd gibi bir değeri görmemezlikten gelmemiştir. Hammâd b. Seleme'nin rivayetlerine başkaları (İbn Ebü'l-Avcâ) tarafından eklemeler yapıldığı için mesafeli durmuştur. O, burada yer alan râvi ve rivayetlere farklı pencereden bakabilmiş, Hammâd'ın rivayetlerine yer vermemiştir. Ancak Buhârî, '*el-Edebü'l-Müfred*' adlı eserinde Hammâd b. Seleme'den otuz tane rivayete yer vermiştir.⁶⁹⁰ Kaldı ki Buhârî, Hammâd'ın bu alanda otorite olduğunu kabul etmiş, onun rivayetlerini şahit olarak göstermiş, Hammâd'ın rivayet ettiği hadisleri akranları Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Zeyd gibi muhaddislerden almıştır.

4. Hammâd b. Seleme'nin Eserleri

Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren tedvîn ve tasnif faaliyetlerinin başlaması ile musannef türü eserler ortaya çıkmaya başlamış, Hammâd b. Seleme ile Saîd b. Ebî Arûbe Basra'da bu işin öncüsü olmuştur.⁶⁹¹ Bu hususta kaynaklarda birçok rivayet zikredilmiştir. Sözelimi Ali b. Sehl b. Mugîre, Yahyâ b. Maîn'in şöyle dediğini aktarır: "Benim bir dükkânım vardı. Affân'dan Hammâd'ın kitabını okumasını istedim. Daha sonra parasını ödeyip Hammâd'ın kitabını satın aldım."⁶⁹² Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhîm b. Hammâd da Yahyâ b. Maîn ile Mûsâ b. Tebûzekî'ye gittiğini, ondan Hammâd b. Seleme'nin *Câmi'* eserinden on yedi hadis işittiğini söylemiştir.⁶⁹³ Hadis usûlü üzerine ilk müstakil eser ortaya koyan Râmhürmüzî, (ö.360/971) hadisleri ilk tasnif eden ve bâblara ayıran kişileri sıralarken

⁶⁸⁹ Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, 1: 593; Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, trc. Selman Başaran M. Ali Sönmez, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 406; Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, 222.

⁶⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *Edebü'l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, (Beyrut: Darü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989), 83, 125, 168.

⁶⁹¹ Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, 178; Muhammed Ebû Zehv, *Hadis ve Hadisçiler*, 268; Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 37; H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 189.

⁶⁹² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 20: 172-173.

⁶⁹³ İbn Ebû Hâtim, *Cerh*, 1: 315.

Basra'da Saîd b. Ebî Arûbe ile birlikte Hammâd b. Seleme'nin ismini zikretmiştir.⁶⁹⁴ Kettânî fıkıh bâblarına göre tertib edilmiş eserleri sıralarken Hammâd b. Seleme'nin *Musannef* adlı eserini de zikretmiştir.⁶⁹⁵ Kehhâle'nin tasniflerinden söz ettiği⁶⁹⁶ Hammâd b. Seleme'nin, hadis cüzleri içerisinde rivayetlerinden bahsedilmiştir.⁶⁹⁷ Tasnif eserlerinin Saîd el-Heddâd tarafından yazıldığı ifade edilen Hammâd b. Seleme'nin⁶⁹⁸ musannif olma konusunu ihtilafli olarak gören Yahyâ b. Maîn, ona ait nüshaların olduğunu kabul etmiştir.⁶⁹⁹ Zehebî de Hammâd'ın tasnif olunan eserlerinin var olduğunu,⁷⁰⁰ İbn Ebî Arûbe ile birlikte ilk musanniflerden sayıldığını⁷⁰¹ ve ona ait hadislerin maktu parçalarda eserlerde yer aldığını iddia etmiştir.⁷⁰² Hammâd'ı Basra'nın şeyhi olarak niteleyen Safedî, onun tasnif eserinin olduğunu söylemiştir.⁷⁰³

İbn Nasırüddin'in ilk tasnifçilerden kabul ettiği Hammâd b. Seleme'nin,⁷⁰⁴ bazı kitaplarından söz edilmiş ve bu eserlerden sadece *Kitâbü's-Sünen*'in adı zikredilmiştir. Fıkıh bablarına göre düzenlendiği düşünülen ve günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen bu kitabın, Kettânî'nin (ö. 1962) ona nisbet ettiği *el-Musannef* ile aynı eser olması ihtimal dâhilindedir.⁷⁰⁵ İbn Nedim (ö. 385/995) *Fihrist*'inde bu eseri *Kitabu's-Sünen* olarak zikretmiş ve mevcut eseri türünün ilk örneklerinden saymıştır.⁷⁰⁶ Ebû Davûd, *Sünen* isimli kitabını tanıtmak amacıyla Mekkelilere yazmış olduğu mektubunda, eserini oluştururken *Muvatta*, Hammâd b. Seleme'nin *Musannef*'i ile Abdurrezzak b. Hemmâm'ın *Musannef*'lerinden faydalandığını belirtmiştir.⁷⁰⁷ Yine Ebû Dâvûd, Hammâd b. Seleme'nin elinde Kays b. Sa'd'a ait bir hadis risalesi bulunduğu belirtip onun hadisleri ezberinden rivayet ederken bu metin ile hareket ettiğini ve bundan başka bir metin buldurmadığını ifade etmiştir.⁷⁰⁸ Bağdatlı İsmail Paşa (ö.

⁶⁹⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 616-618; Karataş, *Hadis Rivayet Tarihi*, 145; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 206.

⁶⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 35; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 213.

⁶⁹⁶ Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-Kutubi'l Arabiyye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1: 651.

⁶⁹⁷ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 153.

⁶⁹⁸ İbn Hibbân, *Mecruhîn*, 1: 34; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 456.

⁶⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 262-263.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 447-448; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203.

⁷⁰¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203; Râmhürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*, 611-613.

⁷⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 445.

⁷⁰³ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 13: 90.

⁷⁰⁴ Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, 13: 90; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2: 272-481.

⁷⁰⁵ Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488-489.

⁷⁰⁶ İbn Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 2: 91.

⁷⁰⁷ İsmail Lütüfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 110.

⁷⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 451; *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 203; Abdulhalık Bakır, "Kays b. Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 93; Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", 15: 488-489.

1920) *Hediyetü'l-Ârifîn* adlı eserinde, Hammâd b. Seleme'ye isnad edilen eserleri şöyle sıralar:

1. Kitabu's-Sünen
2. Kitabu Kays b. Sa'd
3. Avâlî fil Hadis⁷⁰⁹

Ayrıca Hammâd b. Seleme ders esnasında öğrencilerine hadis yazdırmıştır. Bu hususta Haccâc b. Minhâl, Hammâd b. Seleme'nin kendilerine hadis yazdığını ve onun din imâmılarından olduğunu ifade etmiştir.⁷¹⁰ Bununla birlikte ona ait rivayetler bazı âlimler tarafından bir araya getirilerek müstakil bir eser olarak telif edilmiştir. Söz gelimi Ebû'l-Kâsım Abdülazîz b. Abdullah el-Begavî'nin '*Hadîsu Hammâd b. Seleme*'si bu anlamda rivayet olunan kitaplardan biridir.⁷¹¹

Öte yandan bazı muhaddisler semâ yoluyla aldıkları hadisleri sağlam bir şekilde ezberleyip yazıyorlardı. Daha sonraları ezberledikleri hadisleri ehil olmayanların ve sahâfîlerin eline geçmesin diye kitaplarını ya da yazdıkları hadisleri yakıyorlardı.⁷¹² İmam Mâlik bu konuda şöyle der: "Hadisleri ezberlemek amacıyla yazıyor, sonra da onu imha ediyorlardı." Bu sebeple hayatının sonlarına doğru kitaplarını yakanlar olduğu gibi, bunu tavsiye edenler de olmuştur. Örneğin Mesrûk b. Ecda', (ö. 63/683) Ubeyde b. Amr, (ö. 72/691) Urve b. Zübeyr, (ö. 94/712) Yahyâ b. Ebî Kesîr, (ö. 129/746) Eyyüb es-Sahtiyânî, Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ, (ö. 141/758) Şu'be, Süfyân es-Sevrî, Hammâd b. Seleme, Abdullah b. Mübârek, Ali b. Müshir, (ö. 189/804) İshâk b. Râhûye gibi muhaddisler kitaplarını ya imha etmiş, ya da imha edilmesini vasiyet etmiştir.⁷¹³

⁷⁰⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l Musannifîn*, (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1951), 1: 334; Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda Hadis*, 147.

⁷¹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemal*, 7: 263; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, 7: 446-447.

⁷¹¹ Kettânî, *Hadis Literatürü*, 227.

⁷¹² Sahafî: Hadisi, hocadan bizzat duyarak yani semâ ve kıraat yoluyla değil de doğrudan doğruya kitaplardan alıp nakleden kimse. Bu, makbul bir yol sayılmamıştır. Çünkü bu durumda çokça yanlışlığa düşme ihtimali vardır. Bk. Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 264.

⁷¹³ Yücel, *Hadis Tarihi*, 44; Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 41-42;

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAMMÂD B. SELEME'NİN RİVAYETLERİ

Bu bölümde Hammâd b. Seleme'nin *Kütüb-i Tis'a* ve diğer bazı muhtelif hadis kaynaklarındaki rivayetlerinin genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. Kesîrî'l-hadis olarak tavsif edilen Hammâd b. Seleme'in, *Kütüb-i Tis'a'da* tekrarlarıyla birlikte bin beş yüzden fazla rivayeti vardır. Ancak konumuza geçmeden önce Hammâd b. Seleme'nin rivayetleriyle alakalı hadis âlimlerinin yapmış olduğu değerlendirmelere kısaca değinmek istiyoruz.

1. Rivayetleri İle İlgili Âlimlerin Görüşleri

Ali b. Medînî, onu Sâbit el-Bünânî ile Ammâr b. Ammâr'ın rivayetlerini en iyi bilen kişi olduğundan⁷¹⁴ dolayı Müslim'in onun rivayetlerini ihticâc için aldığını söyler.⁷¹⁵ İbn Ebû Hâtim babasından rivayetle, 'Hammâd b. Seleme'nin, Sâbit el-Bünânî ve Ali b. Zeyd'den yapmış olduğu rivayetler, Hemmâm b. Münebbih'in onlardan almış olduğu rivayetlerden daha sevimidir' der.⁷¹⁶ Yahyâ b. Maîn, Sâbit'in rivayetlerinde Hammâd b. Seleme'nin daha sağlam olduğunu söylemiştir. Yine ona göre Hammâd, Ali b. Zeyd'in rivayetlerinde Abdülvâris'ten daha bilgilidir.⁷¹⁷ Kendisine Süleyman b. Muğîre'nin Sâbit'ten rivayetleri sorulunca Süleyman'ın sebt⁷¹⁸ olduğunu, Hammâd'ın ise Sâbit el-Bünânî'nin rivayetlerinde en sağlam ve bu rivayetleri en iyi bilen kişi olduğunu söylemiştir.⁷¹⁹ Haccâc (el-Şâ'ir) Ahmed b. Hanbel'den rivayetle Sâbit b. Eslem el-Bünânî'nin rivayetlerini en iyi bilen kişinin Hammâd b. Seleme olduğunu söylemiştir.⁷²⁰ İclî, Hammâd b. Seleme'nin sahîh rivayetler dışında rivayetlerinin olmadığını haber vermiştir.⁷²¹ Ahmed b. Hanbel, Sâbit el-Bünânî'nin rivayetlerinde Hammâd b. Seleme'nin, Ma'mer b. Râşid'den daha sağlam olduğunu,⁷²² aynı şekilde Humeyd et-Tavîl'in rivayetlerini de en iyi bilen kişi olduğunu dile getirmiştir.⁷²³

⁷¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7: 445; Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 90.

⁷¹⁵ Safedî, *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*, 13: 90.

⁷¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 142; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 264.

⁷¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 203.

⁷¹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 261; Sebt: Adâlet ve zabt vasıflarına sahip güvenilir râvi için kullanılır. İrâkîye göre ta'dîlin ikinci, Sehâvîye göre ise dördüncü mertebesinde bulunan bir râvi için kullanılan bir sîgadır. Bu konumda olan bir râvinin rivayet ettiği hadis delil olarak alınır. Bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 273.

⁷¹⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 262.

⁷²⁰ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 259; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7: 446; *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 203.

⁷²¹ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1: 319-320.

⁷²² Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 259; Sâlih: Aliyyu'l Kârî'ye göre ta'dîlin beşinci derecesinde bulunan bir râvi için kullanılan bir sîgadır. Bu râvinin rivayet ettiği hadis, yazılır ve incelenir. Bk. Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 271.

⁷²³ İbn Ebî Hâtim, *Cerh*, 3: 141; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 259; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, 7: 445; *Tezkiretü'l-Huffâz*, 1: 203,

Öte yandan Hammâdeyn olarak zikredilen Hammâd b. Zeyd ile Hammâd b. Seleme'nin birçok hocadan beraber rivayette bulunması, aynı öğrencilere birlikte hocalık yapması nedeniyle bazen seneddeki Hammâd'ın kim olduğu ile ilgili karışıklık yaşanmıştır. Her iki Hammâd'dan rivayette bulunulduğu gibi, bazıları sadece Hammâd b. Seleme'den alıp Hammâd b. Zeyd'den almamış; bazıları Hammâd b. Zeyd'den alıp Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunmamıştır. Affân b. Müslim, Hammâd b. Zeyd'den rivayette bulunduğu zaman mutlaka bunu belirtirdi, yani Hammâd b. Zeyd derdi. Ancak bunu hocası Hammâd b. Seleme için yapma gereği duymazdı. Aynı şekilde Haccâc b. Minhâl ve Hudbe b. Hâlid de böyle yapardı. Süleymân b. Harb ve Ârim (Muhammed b. Fadl) bunun tam tersini yapıyordu. Yani Hammâd b. Seleme'den rivayette buldukları zaman Hammâd b. Seleme der, ancak bunu Hammâd b. Zeyd için yapmazlardı. Örneğin Kuyetbe, Müsedded, Ebü'r-Rebi' ez-Zehrânî, Ahmed b. Abd ve Hammâd b. Zeyd'in biyografilerinde isimleri zikredilenler ile Hammâd b. Seleme'nin biyografilerinde olmayanlar sadece Hammâd b. Zeyd'den rivayette bulunmuştur. Aynı şekilde Behz b. Esed, Mûsâ b. İsmâîl ve Hammâd b. Seleme'nin biyografilerinde ismi geçip de Hammâd b. Zeyd'in biyografilerinde ismi geçmeyenler sadece Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunmuşlardır.⁷²⁴ Bu bağlamda Ebû Muslim babasından rivayetle şöyle demiştir: “Haccâc (el-Şâ'ir) Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunurken ‘haddesenâ an Hammâd’ lafzını kullanırdı. Hammâd b. Zeyd'den rivayette bulunursa, Hammâd b. Zeyd derdi. Süleymân b. Harb el-Ezdî el-Vâşihî ise Hammâd b. Seleme'den rivayette bulunurken Hammâd b. Seleme deyip Hammâd b. Zeyd için ‘haddesenâ an Hammâd’ lafzını kullanırdı.⁷²⁵

Şimdi *Sahîhayn*, *Sünenler* ve diğer muhtelif kitaplarda yer alan rivayetlerin genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

2. Buhârî ve Müslim'deki Rivayetleri

Kitap İsmi	Buhârî	Müslim
İmân	-	10
Mukaddîme	-	1
Hayz	-	1
Salât	-	2
Mesâcid ve Mevâdiu's-Salât	-	7

⁷²⁴ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, 7: 268.

⁷²⁵ İclî, *Ma'rifetu's-sikât*, 1: 319-320.

Salâtü'l İstiskâ	-	1
Cenâiz	-	1
Zekât	-	1
Savm/Siyâm	-	1
Nikâh	-	2
Ridâ	-	1
Talâk	-	1
Lukata	-	2
Cihâd ve's-Seyr	-	10
İmâre	-	4
Eşribe	-	3
Libas ve Zinnet	-	2
Fedâil	-	6
Âdâb	-	2
Selam	-	1
Rü'yâ	-	1
Fedâilu's-Sahâbe	-	4
Birr ve's-Sıla	-	6
Zikr ve Dua	-	2
Tevbe	-	3
Sifâtü'l-Münâfikîn	-	2
Cennet	-	4
Fiten ve Eşratü's-Saat	-	2
Zühd ve Rekâik	-	1

Rikâk	1	1
Akdiyye		1
Toplam	1	87

Tabloya baktığımızda Buhârî'nin *Sahîh*'inde Hammâd b. Seleme'ye ait sadece Kitâbu'r-rikâk'ta bir tane rivayetin olduğunu görüyoruz. Hammâd b. Seleme'nin, Sâbit el-Bünânî'den 'haddesena' sîgasıyla rivayet ettiği bu hadisi Buhârî istişhâd için kitabına almış, ondan başka herhangi bir rivayette bulunmamıştır. Buhârî'nin kitâbu'r-rikâk'ta yer alan istişhâd için kullandığı rivayeti şudur:

وَقَالَ لَنَا أَبُو الْوَلِيدِ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَنَسٍ، عَنْ أَبِي، قَالَ: " كُنَّا نَرَى هَذَا مِنَ الْقُرْآنِ، حَتَّى نَزَلَتْ: { أَلْهَاكُمُ النَّكَائِرُ }

Ebü'l-Velîd → Hammâd b. Seleme → Sâbit el-Bünânî → Enes'ten rivayetle Übey b. Ka'b: 'el-Hâkümü't-tekâsüru' sûresi ininceye kadar biz 'Lev kâne li'bni Âdeme' sözünü Kur'ân'dan bir âyet sanırdık, demiştir.)⁷²⁶

Buhârî, her ne kadar Hammâd'ın rivayetlerini *Sahîh*'ine almaya imtina etmişse de hadislerin çoğuna *Sahîh*'te de yer verdiği ve ahlâka dair hadisleri topladığı eseri olan *Edebü'l-Müfred*'de Hammâd'ın otuz adet rivayetine yer vermiştir. Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, bu rivayetlerin yirmi tanesini sahîh, iki tanesini hasen, üç tanesini hasen-sahîh olarak değerlendirmiş, beş tanesini de zayıf olarak nitelemiştir.⁷²⁷ Hammâd b. Seleme, bu hadislerin yirmi yedi tanesini hocalarından rivayet ederken (عَنْ) 'an' lafzıyla rivayet etmiştir. İki tanesi (أَخْبَرَنَا)⁷²⁸ 'ahberena' bir tanesini de (حَدَّثَنَا)⁷²⁹ 'haddesena' sîgası ile rivayet etmiştir. Hammâd

⁷²⁶ Buhârî, "Rikâk", 10.

⁷²⁷ Bk. Buhârî, *Edebü'l-müfred*, 83, 125, 168.

⁷²⁸ Ahberenâ (أَخْبَرَنَا): Semâ, kıraat, icâzet yollarından biriyle (birden fazla şahısla birlikte) alınan bir hadisi başkasına rivayet (eda) ederken kullanılan bir sîgadır. Ancak semâ ve kıraatın dışındaki alış şekillerinde alış şeklini belirten; 'icâzetten', 'münâveleten', gibi bir ilave ile birlikte kullanılması uygun görülmüştür. Daha sonraları bilhassa kıraat yoluyla alınan hadisin rivayetinde kullanılır olmuştur. Bu durumda; istilahi mânâsı; söz konusu hadis, öğrenci dinliyorken, rivayet hakkına sahip olan hocanın huzurunda okundu, o da tasdik etti' demek olur ki İmam Müslim'in ve Meşârikanın kullanışı böyledir. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 17.

⁷²⁹ Haddesenâ (حَدَّثَنَا): Semâ, kıraat gibi yollarından biriyle alınan bir hadisi başkasına naklederken kullanılabilen bir sîgadır. Hoca kitabından okurken işitilip alınan/semâ edilen bir hadisi rivayet ederken de bu sîga kullanılır ve bu durumda mânâsı; 'Hoca bana-bize kitabından hadis rivayet etti' olur. Bu sîgayı Müslim sadece semâ yoluyla alınan hadisin rivayetinde, yani; 'Hoca bize hadis rivayet etti, biz de onu işittik' mânâsında kullanırken, Buhârî, kıraat yoluyla alınan hadislerin rivayetinde de kullanır. Bu son durumda manası; 'Biz hocaya hadisini/hadislerini okuduk, o da onayladı' demek olur. Haddeseni (حَدَّثَنِي) sîgası ise, öğrencinin hadisi hocadan tek başına aldığı durumlarda kullanılır. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 92-93.

bu hadislerin dokuz tanesini hocası Sâbit b. Eslem el-Bünânî'den, üç tanesini Humejd et-Tavîl'den, ikisini Ali b. Zeyd ve diğer hocalardan almıştır.

Ondan rivayette bulunan râviler ise, yirmi yedi hadisi (حَدَّثَنَا) 'haddesena', iki hadisi (أَخْبَرَنَا) 'ahberena', bir hadisi de (عَنْ) 'an' sîgasıyla almışlardır. Bu rivayetlerin on beşini Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî el-Basrî, yedi tanesini Haccâc b. Minhâl, üç tanesini Şihâb b. Ma'mer olmak üzere farklı râviler Hammâd'dan almışlardır. Buraya baktığımızda hadislerin bir tanesi hariç tümünün sema yoluyla alındığını görüyoruz.

Sahîh-i Muslim'de yer alan rivayetlere baktığımızda bunların büyük bir kısmının tabloda da görüldüğü gibi, kitâbu'l-imân, cihâd ve's-seyr, mesâcid ve mevâdiü's-salât, birr ve's-sıla kitaplarında toplandığını görürüz. Hammâd, bunların elli dokuz tanesini Sâbit el-Bünânî, üç tanesini Abdullah b. Ebî Talha, iki tanesini Eyyûb es-Sahtiyânî, iki tanesini Yahyâ b. Saîd ve diğer farklı hocalarından almıştır. Mezkûr rivayetleri göz önüne aldığımızda İmam Müslim'in, Hammâd'ın daha çok hocası Sâbit el-Bünânî'den gelen rivayetleri tercih ettiğini görüyoruz.⁷³⁰ Zira daha önce de ifade ettiğimiz gibi Müslim, Hammâd'ın hocası Sâbit el-Bünânî konusunda uzman olduğunu kabul etmiştir. Hammâd b. Seleme, bu hadisleri hocalarından naklederken daha çok 'an' (عَنْ) sîgasını kullanmıştır. Rivayetlerin altmış iki tanesinde (عَنْ) 'an', on beş tanesinde (حَدَّثَنَا) 'haddesena', diğerlerinde ise (أَخْبَرَنَا) 'ahberena' sîgasını kullanmıştır.

Öğrencilerinden Affân b. Müslim on beş, Behz b. Esed on üç, Heddâb b. Hâlid el-Ezdî on bir, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî altı, Abdurrahman b. Mehdî dört, Şeybân b. Ferrûh dört, Yûnus b. Muhammed dört rivayet almış, diğer başka öğrencileri de ondan rivayette bulunmuştur. Bu öğrencilerin neredeyse tamamına yakını (yetmiş tanesi) rivayette bulunurken (tahdis) (حَدَّثَنَا) 'haddesena' sîgasını kullanmıştır. Dokuz öğrenci (عَنْ) 'an' sîgasını kullanmış, diğerleri ise (أَخْبَرَنَا) 'ahberena' sîgasını kullanmıştır.

3. *Sünen-i Erbaa ve Sünen-i Dârimî*'deki Rivayetleri

Kitap İsmi	Tirmizî	Ebû Davûd	Nesâî	İbn Mâce	Dârimî
Tahâret	3	5	1	8	19
Salât	6	9	1		12
Savm/Siyâm	1	1	3	2	2

⁷³⁰ Bk. Müslim, "İman", 259, "Salât", 9, "Salâtü'l-İstiska", 6.

Cenâiz	1		1	1	
Nikâh	1		5	5	1
Talâk		1	4	1	
Buyû‘	8	2	3		5
Ahkâm	3				
Diyât		4			
Hudûd		2		2	3
Nuzûr ve'l-Eymân	1				4
Zekât			2		
Et‘ime	4	1		1	3
Birr-Sıla	3				
Fiten	6			6	
Vesaya			1		9
Zînet			4		
Kitabu’d-Dehâya		1	1		1
İstiâze			2		
Menâsik		2			5
Zühd	3			4	
Hayz			1		
Libâs	3	2		3	
Sayd ve’z-Zebâih			1	3	
Edeb	2	6		7	
Sünnet		4			

Eşribe			4		2
Mevâkit			1		
Mesâcid			1	4	
Ezan			1		
İşretü'n-Nisâ			3		
Cihâd		1	6	1	3
Lukata		2			
Vitr		3			
İcâre		2			
Tıb	1	1		2	
Tatavvu‘		1			
Harâc		2			
Kasâme			1		
Deavât	7				
Tefsîrû'l-Kur'ân	18				
Sıfatü'l-Kıyâme	1				
Sıfatü'l-Cenne	2				
İmâmet			1		
İftitâh			2		
Sehv			3		
Salât'ül-Havf			1		
Menâsikü'l-Hac	3		5		
Kıyâmu'l-Leyl		3	6		
Hibe			1		

Umrâ			1		
Muzâraa			1		
Tahrimûd-Dem			2		
Kıteis-Sarik			2		
Fey Taksimi			1		
Akîka			1		
Ticaret				2	
Dua				3	
Rüya	1			1	1
Atîk		1		2	
Sadakâ				1	
Fedâilu's-Sahâbe				6	
İkâmetü's-Salât				5	
Siyer	4				6
İsti'zân					2
Rikâk					16
Ferâiz					11
Mukaddîme					13
Fedâilu'l-Kur'an	1				8
Sefer	1	1			
Menakib	1				
Toplam	84	57	74	69	126

Yukarıdaki tabloya baktığımızda şunları söyleyebiliriz. *Sünen-i Tirmizî*'de seksen dört rivayet vardır. Elbânî, bunların kırk dört tanesini sahîh, on sekiz tanesini zayıf, dört tanesini

hasen, diğerlerini sahîh li-gayrihî, hasen-sahîh vb. isimlerle değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁷³¹ Rivayetlerin büyük kısmı tefsirü'l-kur'ân, ebvâbu'd-deavât, ebvabü'l-buyu' ve ebvabü'l-fiten'de toplanmıştır. Tirmizî, burada Hammâd'ın Sâbit el-Bünânî, (on yedi) Humejd et-Tavîl, (dokuz) Ali b. Zeyd, (sekiz) Eyyûb es-Sahtiyânî, (dört) ve Katâde b. Diâme'den (dört) olan rivayetlerine yer vermiştir. Bu hadislerin büyük bir kısmında (altmış dört) (عَنْ) 'an' rivayet sîgasını kullanmıştır.

Sünen-i Ebû Dâvûd'da Hammâd b. Seleme'den nakledilen elli yedi hadis vardır. Elbânî, bu rivayetlerin yirmi altı tanesini sahîh, sekiz tanesini zayıf, diğerlerini münker, hasen, hasen-sahîh vb. olarak değerlendirmiştir. Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine aldığı bu hadislerin büyük bir kısmında Hammâd, hocalarından rivayet ederken 'عَنْ' sîgasını kullanmıştır. Bu rivayetlerin büyük çoğunluğu Mûsâ b. İsmâîl Tebûzekî tarafından nakledilmiştir. Ebû Dâvûd bu hadisleri daha çok salât, (dokuz) edeb, (altı) tahâret (beş) kitaplarında toplamıştır.⁷³²

Sünen-i Nesâî'de Hammâd'ın yetmiş dört rivayeti bulunmaktadır. Elbânî, bunların kırk bir tanesini sahîh, dokuz tanesini zayıf, beş tanesini isnadı sahîh, dört tanesini hasen, üç tanesini hasen-sahîh, iki tanesini sahîh li-gayrihî, iki tanesini sahîh olduğu halde isnadı maktu, bir tanesini sahîh olduğu halde isnadı mevkuf, diğerlerini şazz ve münker olarak değerlendirmiştir. Bu rivayetlerin tamamına yakınında (altmış altı) Hammâd b. Seleme, rivayet sîgası olarak (عَنْ) 'an' kullanmış, çoğu rivayeti (on dört) Sâbit el-Bünânî'den almıştır. Talebeler, Hammâd'dan rivayette bulunurken, en çok (elli yedi) (حَدَّثَنِي) 'haddesena' kalıbını kullanmış, az da olsa (أَخْبَرَنَا) 'ahberena' ve (أُنْبَأْنَا)⁷³³ 'enbeena' lafızlarını da kullanmışlardır. Nesâî, bu hadisleri daha çok kıyamu'l-leyl, (altı) kitâbu'l-cihâd, (altı) kitâbun-nikâh, (beş) menâsiku'l-hac, (beş) kitâbu't-talâk, (dört) kitâbu'z-zîynet (dört) ve kitâbu'l-eşribe'de (dört) toplamıştır.⁷³⁴

Temel hadis kaynaklarının altıncı eseri olarak kabul edilen *Sünen-i İbn Mâce*'de altmış dokuz rivayet vardır. Elbânî, bu yetmiş bir rivayetin kırk tanesini sahîh, yirmi bir tanesini zayıf, yedi tanesini hasen, diğerlerini de hasen-sahîh olarak değerlendirmiştir. Hammâd bu hadisleri rivayet ederken büyük bir kısmında (altmış bir) (عَنْ) 'an' rivayet sîgasını kullanmış, talebeler ise ondan alırken, çoğunlukla (kırk sekiz) (حَدَّثَنِي) 'haddesena' sîgasını kullanmıştır.

⁷³¹ Bk. Tirmizî, "Ebvâbu't-Tahâre", 55; "Buyu'", 15; "Ebvâbü'l-Libâs", 11

⁷³² Bk. Ebû Dâvûd, "Tahâret", 47; "Salât", 41; "Menâsik", 86.

⁷³³ Enbeena: Hocanın okuması (semâ), rivayet izni vermesi (icâzet) ve eserini talebesine elden vermesi, ayrıca kendi hadislerini de nakletmesine izin vermesi (münâvele) usullerinden biri ile alınmış olan bir rivayeti naklederken kullanılan bir sîgadır. Bununla beraber bu sîga müteahhirûn muhaddisleri arasında sadece icâzet yoluyla alınan hadislerin naklinde kullanılmakla şöret bulmuştur. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 65.

⁷³⁴ Bk. Nesâî, "İstiâze", 8; "Cenâiz", 47; "Cihâd", 1.

İbn Mâce bu hadisleri kitâbu't-tahâre, (sekiz) kitâbu'l-edeb, (yedi) kitâbu'l-fiten, (altı) fedâilu's-sahâbe ve'l-ilm, (altı) kitâbu'n-nikâh (beş) vb. kitaplarda toplamıştır.⁷³⁵

Kütüb-i Tis'a'da yer alan *Sünen-i Dârimî*'deki yüz yirmi altı rivayetin yalnızca on yedi tanesi muhakkik Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî tarafından zayıf isnadlı olarak değerlendirilmiştir. Muhakkik bu hadislerin beş tanesini 'müttefekun' aleyh olarak isimlendirmiş, rivayetlerin seksen bir tanesini isnadı sahîh, on tanesini isnadı hasen, on iki tanesini de ricâli sika, isnadı kuvve, isnadı ceyyid⁷³⁶ gibi adlarla değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bu hadislerin büyük bir bölümünü (doksan iki) Affân b. Müslim, Süleymân b. Harb ve Haccâc b. Minhâl üçlüsü rivayet etmiştir. Dârimî hadisleri daha çok mukaddime, (on dört) kitâbu't-tahâre, (on dokuz) kitâbu's-salât, (on üç) kitâbu'r-rikâk, (on altı) kitâbu'l-ferâiz, (on bir) kitâbu'l-vesâyâ (dokuz) ve fedâilu'l-kur'an (sekiz) gibi bölümlerde toplamıştır.

Her ne kadar Buhârî'nin, Hammâd b. Seleme'den sadece bir rivayette bulunduğu, onu da istişhâd için kullandığı söylenilmişse de muhakkik Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî beş adet müttefekun aleyh rivayetten bahsetmiştir. Buhârî, İmam Müslim'in, Hammâd kanalıyla rivayet ettiği bu hadisleri başka senedlerle alıp tefsir, ezan, menâkıb gibi bölümlerde yer vermiştir. Bu hadisleri burada zikretmemizin nedeni de budur. Müslim'in Hammâd b. Seleme'den, Buhârî'nin ise başka senedlerle rivayet ettiği söz konusu rivayetler şunlardır:

Birinci Rivayet

أَخْبَرَنَا أَبُو الْوَلِيدِ الطَّيَالِسِيُّ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، وَيَزِيدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِي مُلَيْكَةَ، عَنِ الْقَاسِمِ، عَنِ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، قَالَتْ: تَلَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ {هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ} [آل عمران: فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِذَا رَأَيْتُمُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ فَأُخَذُوا مِنْهُمْ

Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî → Hammâd b. Seleme → Yezîd b. İbrâhîm → Abdullah b. Müleyke → el-Kâsım o da Hz. Âişe'den naklen rivayet etti ki: Hz. Âişe şöyle dedi: 'Bir gün "Rasûlullah –sallallahu aleyhi ve sellem- 'Sana kitabı indiren odur. Ondan bir kısım âyetler muhkemdir, bunlar kitabın (temeli) anasıdır. Diğer bir kısmı ise müteşabihlerdir' âyetini

⁷³⁵ Bk. İbn Mâce, "Tahâret", 125; "İkâmetü's-Salât", 61.

⁷³⁶ Ceyyid: 1. Sahîh derecesine varıp varmama konusunda tereddüt edilen, ancak hasen li-zâtilîh mertebesinden yüksek olduğu düşünülen hadis. 2. Sahîh hadis. 3. Makbûl hadis. Bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 50.

okudu sonra şöyle buyurdu. ‘Onun müteşabih olanına uyanları gördüğünüz zaman onlardan sakının.’⁷³⁷

İkinci Rivayet

أَخْبَرَنَا حَجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، وَعَمْرُو بْنُ عَاصِمٍ، قَالَا: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، حَدَّثَنَا عَاصِمُ بْنُ بَهْدَلَةَ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: أَخَّرَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَاةَ الْعِشَاءِ ذَاتَ لَيْلَةٍ حَتَّى كَادَ أَنْ يَذْهَبَ ثُلُثَ اللَّيْلِ أَوْ قَرِيبَهُ، فَجَاءَ وَفِي النَّاسِ رُقُودٌ، وَهُمْ عِزُونَ، وَهُمْ جَلِقٌ، فَغَضِبَ فَقَالَ: " لَوْ أَنَّ رَجُلًا نَادَى النَّاسَ - وَقَالَ عَمْرُو: نَدَبَ النَّاسَ - إِلَى عِرْقٍ أَوْ مِرْمَاتَيْنِ، لَأَجَابُوا إِلَيْهِ، وَهُمْ يَتَخَلَّفُونَ عَنْ هَذِهِ الصَّلَاةِ لَهَمَمْتُ أَنْ أَمَرَ رَجُلًا يُصَلِّيَ بِالنَّاسِ ثُمَّ اتَّخَلَفَ عَلَى أَهْلِ هَذِهِ الدُّورِ الَّذِينَ يَتَخَلَّفُونَ عَنْ هَذِهِ الصَّلَاةِ، فَأُضْرِمَهَا عَلَيْهِمُ بِالنَّيِّرَانِ "

Haccâc b. Minhâl → Amr b. Âsım → Hammâd b. Seleme → Âsım b. Behdele → Ebû Sâlih o da Ebû Hüreyre’den naklen rivayet etti. O şöyle dedi: “Hz. Peygamber bir gece yatsı namazını gecenin üçte biri ya da ona yakın bir süre geciktirdi. Mescide geldiğinde uyuklayanların olduğunu, cemaatin caminin orasına burasına dağılmış, kimilerinin ise halka halka olduğunu gördü. Bu duruma kızıp şöyle buyurdu: ‘Eğer biri insanları, eti alınmış bir kemik parçasına veya iki parçaya davet etse –Amr’ın rivayetinde ise ‘insanları teşvik edip davet etse’ demiştir- bu daveti kabul ederler. Oysaki onlar namazdan geri kalıyorlar. Andolsun ki ben birine cemaate namaz kıldırmasını emretmeyi, sonra bu evlerin namazdan geri kalan sakinleri için namazdan geri kalmayı ve gidip evlerini kendileriyle beraber yakmayı düşünmüşümdür.’⁷³⁸

Üçüncü Rivayet

أَخْبَرَنَا حَجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ سُهَيْلِ بْنِ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ النُّعْمَانَ بْنِ أَبِي عِيَّاشٍ، عَنْ أَبِي سَعِيدِ الْخُدْرِيِّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ عَبْدٍ يَصُومُ يَوْمًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ابْتِغَاءً وَجْهِ اللَّهِ، إِلَّا بَاعَدَ اللَّهُ بَيْنَ وَجْهِهِ، وَبَيْنَ النَّارِ سَبْعِينَ خَرِيفًا،

Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Süheyl b. Ebî Sâlih → Nu‘mân b. Ebî Ayyâş’tan → Ebû Saîd Hudrî o da Hz. Peygamber’den (sallallahu aleyhi ve sellem) naklen rivayet etti. O şöyle buyurdu: “Allah’ın rızasını umarak Allah yolunda bir gün oruç tutan

⁷³⁷ Bk. Dârimî, “Mukaddime”, 19; Ayrıca bk. Buhârî, “Tefsir”, 3; Müslim, “İlim”, 1; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 2; Tirmizî, “Tefsir”, 4; İbn Mâce, “Mukaddime”, 7;

⁷³⁸ Bk. Dârimî, “Salât”, 19; Ayrıca bk. Buhârî, “Ezan”, 29; Nesâî, “İmamet”, 49; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2: 377.

hiçbir kul yoktur ki, Allah onun yüzü ile cehennem ateşinin arasını yetmiş yıllık mesafe kadar uzaklaştırmış olmasın.”⁷³⁹

Dördüncü Rivayet

حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتٍ، عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُغِيرُ عِنْدَ صَلَاةِ الْفَجْرِ، وَكَانَ يَسْتَمِعُ فَإِنْ سَمِعَ أَذَانًا أَمْسَكَ وَإِنْ لَمْ يَسْمَعْ أَذَانًا، أَغَارَ

Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Sâbit o da Enes'te naklen rivayet etti ki “Hz. Peygamber (sallallahu aleyhi ve sellem) sabah namazı sırasında baskın yapar, baskın yapmadan önce de ezan okunup okunmayacağına kulak verirdi. Eğer bir ezan işitirse baskından vazgeçer, bir ezan işitmezse baskın yapardı.”⁷⁴⁰

Beşinci Rivayet

حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مِنْهَالٍ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ رَبِيعٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي بَكْرَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ أَسْلَمُ وَغِفَارٌ خَيْرًا مِنَ الْحَلِيفَيْنِ أَسَدٍ وَغَطَفَانَ أَتْرَوْنَهُمْ خَسِرُوا؟» قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: «فَأَيْنَهُمْ خَيْرٌ مِنْهُمْ؟» قَالَ: أَفَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَتْ مُزَيْنَةُ وَجُهَيْنَةُ خَيْرًا مِنْ تَمِيمٍ وَعَامِرِ بْنِ صَعَصَعَةَ - وَمَدَّ بِهَا صَوْتَهُ - أَتْرَوْنَهُمْ خَسِرُوا؟ قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: «فَأَيْنَهُمْ خَيْرٌ مِنْهُمْ

Haccâc b. Minhâl → Hammâd b. Seleme → Ali b. Zeyd'den → Abdirrahmân b. Ebî Bekre o da babasından naklen rivayet etti ki Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem) şöyle buyurdu: “Ne dersiniz, eğer Eslem ve Gıfâr, iki müttefik olan Esed ve Gatafan’dan daha hayırlı iseler, bunların kaybettiklerine inanır mısınız? (Sahâbe) ‘Evet!’ dediler. Hz. Peygamber de ‘İşte onlar gerçekten bunlardan daha hayırlıdır!’ buyurdu. Daha sonra Hz. Peygamber, sesini biraz yükselterek, ‘Peki ne dersiniz, eğer Müzeyne ve Cüheyne, Temim ve Amir b. Sa’sa’dan daha hayırlı iseler, bunların kaybettiklerine inanır mısınız?’ buyurdu. (Sahâbe yine); ‘Evet!’ dediler. Hz. Peygamber de ‘İşte onlar gerçekten bunlardan daha hayırlıdır’ buyurdu.”⁷⁴¹

4. Müsned-i Ahmed b. Hanbel'deki Rivayetleri

Müsned türü eserlerin günümüze kadar ulaşan en geniş örneği kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, mükerrerler ile birlikte Hammâd b. Seleme'nin yaklaşık dokuz yüz rivayeti bulunmaktadır. *Müsned*'de yer alan hadis sayısının otuz bin gibi bir rakam olduğunu

⁷³⁹ Bk. Dârimî, “Cihâd”, 19; Ayrıca bk. Buhârî, “Cihâd”, 36; Müslim, “Siyâm”, 167, 168; Nesâî, “Siyâm”, 44, 45; İbn Mâce, “Siyâm”, 34; Tirmizî, “Fedailu'l-Cihâd”, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 26, 59, 83.

⁷⁴⁰ Bk. Dârimî, “Siyer”, 9; Ayrıca bk. Buhârî, “Cihâd”, 102; Müslim, “Salât”, 9, 168; Tirmizî, “Siyer”, 48; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 98; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 132, 159, 229.

⁷⁴¹ Bk. Dârimî, “Siyer”, 79; Ayrıca bk. Buhârî, “Menâkıb”, 6; Müslim, “Fedailu's-Sahâbe”, 195; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 36, 39, 51.

düşündüğümüzde Hammâd b. Seleme'den gelen rivayetlerin oran olarak büyük bir öneme sahip olduğu görülür. Bu rivayetleri Hammâd b. Seleme, yüzden fazla hocadan almış ve büyük çoğunluğunda (عن) 'an' rivayet sîgasını kullanmıştır. Hammâd'dan rivayette bulunan öğrencilerin çoğu da (حَدَّثَنَا) 'haddesena' sîgasını kullanmıştır. Hammâd'ın nakilde bulunduğu hocaları arasında Sâbit b. Eslem el-Basrî el-Bünânî, (130 rivayet) Ali b. Zeyd b. Cüd'ân, (120 rivayet) Simâk b. Harb, (34 rivayet) Katâde b. Diâme (30 rivayet) ön plana çıkmıştır. Öğrencileri arasında ise Affân b. Müslim, (367 rivayet) Hasan b. Mûsâ, (126 rivayet) Yezîd b. Hârûn, (91 rivayet) Behz b. Esed, (85 rivayet) Abdurrahmân b. Mehdî, (42 rivayet) Veki' b. el-Cerrâh (30 rivayet) ile ön sıralarda yer almıştır.⁷⁴²

Muhakkikler Şuayb el-Arnaût ve Âdil Mürşid bu rivayetlerin üç yüz yetmiş altı tanesini isnadı sahîh, isnadı kuvve, isnadı ceyyid, ricâli sika olarak isimlendirmiş, iki yüz doksan iki tanesini isnadı zayıf, isnadı münkati' olarak değerlendirmiştir. Yüz otuz rivayeti isnadı hasen, diğerlerini sahîh, hasen, sahîh li-gayrihî, hasen li-gayrihî vb. olarak değerlendirmiştir. İsnadı zayıf olan rivayetlere baktığımızda zayıflığın sebebi olarak karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır.

1. İhtilât veya sûü'l-hıfz⁷⁴³ sebebiyle. Örneğin Atâ b. es-Sâib muhtelit olmakla Müemmel b. İsmâîl sûü'l-hıfz ile itham edilmiştir.
2. Râvi'nin cehaleti⁷⁴⁴ sebebiyle. Örneğin Abdullah b. Yesâr bu şekilde cerh edilmiştir.
3. İnkıtâ (münkati')⁷⁴⁵ sebebiyle.
4. Râvi'nin müdellis⁷⁴⁶ olması sebebiyle. Örneğin Haccâc b. Ertât ve Muhammed b. İshâk gibi râviler müdellis olmakla itham edilmiştir.

⁷⁴² Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 227. (Hadis No: 62); 2: 191. (Hadis No: 820).

⁷⁴³ Sûü'l-Hıfz: Hadis râvisinin hâfızasının zayıflaması veya bozulması anlamında kullanılan bir kavramdır. Bir râvinin rivayet ettiği haberin alınabilmesi için; ezberinde ise gerektiği anda rivayet edecek şekilde hâfızasında sağlam tutabilmesi gerekir. Eğer râvi bu özelliğini kaybederse zabt kusuru ortaya çıkar ki bu durumda rivayet ehliyetini zora sokar. Hadis ilminde bir cerh sebebi olarak kabul edilen bu durum, sûü'l-hıfz terimiyle ifade edilir. Hâfıza zayıflığı veya hafıza bozukluğu yaşayan râviye ise seyyü'l-hıfz denir. Bk. Abdullah Aydınlı, "Sûü'l-Hıfz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37: 587.

⁷⁴⁴ Cehâlet: Bir kimsenin şahsının yani kim olduğunun veya cerh-ta'dil yönünden durumunun ne olduğunun bilinmemesi. Bk. Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 46.

⁷⁴⁵ Münkati': Hadisin sened zincirinde sahâbiden sonra gelen bölümde bir ya da birden çok râvisi atlanarak rivayet edilen hadis için kullanılan bir terimdir. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Münkati'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 12; Münkati': 1. Hadisin senedinde peşpeşe olmama şartıyla iki râvisi veya sahâbeden sonra bir râvisi eksik olan ya da mübhem olarak rivayet edilen hadis. 2. Her ne sebeple olursa olsun, senedinde bir ya da birden çok râvisi atlanmış olan hadis. İlk dönem âlimleri daha çok münkati' terimini bu anlamda kullanmışlardır. 3. Tâbînden herhangi birinin söz ve filleri anlamında da münkati' terimi kullanılmıştır. Münkati' hadis zayıf hadis türlerindedir. Bk. Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 209.

⁷⁴⁶ Tedlîs: Talebenin, hocasından duymadığı bir rivayeti ondan işitmiş gibi nakletmesi anlamında bir hadis terimidir. Sözlük olarak "bir kusurunu gizlemek" anlamındaki tedlîs, istihlâh anlamında "hadis râvisinin, görüşmediği veya görüştüğü halde ondan hadis almadığı hocasından almış izlenimi verecek biçimde hadis rivayetinde bulunması" demektir. Tedlîs yaparak hadis rivayetinde bulunan râviye müdellis, bu şekilde rivayet

5. Râvi'nin metrûk⁷⁴⁷ olması sebebiyle. Örneğin Ebü'l-Mühezzim böyle nitelenmiştir.
6. Bir râvinin başka bir râviyi görmeden ya da ondan herhangi bir şey duymadan hadis rivayetinde bulunması sebebiyle. Örneğin Hasan Basrî'nin Ebû Hüreyre'den semâının olmadığı dolayısıyla bu tür rivayetlerde inkitâ yaşandığı dile getirilmiştir.
7. Bir râvinin ismi telaffuz edilmeden (عن رجل) 'an recul' tabiriyle rivayette bulunma sebebiyle.⁷⁴⁸

Yukarıda bahsedilen zayıflık sebepleri genel olmakla birlikte, *Müsned*'de az da olsa Hammâd b. Seleme'den kaynaklanan zayıf isnadlı hadisler vardır. Zayıflık sebebi Hammâd b. Seleme'den kaynaklanan rivayetler şunlardır:

Birinci Rivayet

حَدَّثَنَا أَبُو كَامِلٍ، حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ عَمَّارِ بْنِ أَبِي عَمَّارٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ - فِيمَا يَحْسَبُ حَمَادٌ: أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «ذَكَرَ خَدِيجَةَ، وَكَانَ أَبُوهَا يَزْعَبُ أَنْ يُزَوِّجَهُ»، فَصَنَعَتْ طَعَامًا وَشَرَابًا، فَدَعَتْ أَبَاهَا وَنَفَرًا مِنْ قُرَيْشٍ، فَطَعِمُوا وَشَرِبُوا حَتَّى تَمَلُّوا، فَقَالَتْ خَدِيجَةُ لِأَبِيهَا: إِنَّ مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ يَخْطُبُنِي، فَرَوِّجْنِي إِيَّاهُ. فَرَوَّجَهَا إِيَّاهُ فَخَلَعَتْهُ وَأَلْبَسَتْهُ حُلَّةً، وَكَذَلِكَ كَانُوا يَفْعَلُونَ بِالْأَبَاءِ، فَلَمَّا سَرِيَ عَنْهُ سَكْرُهُ، نَظَرَ فَإِذَا هُوَ مُخَلَّقٌ وَعَلَيْهِ حُلَّةٌ، فَقَالَ: مَا شَأْنِي، مَا هَذَا؟ قَالَتْ: رَوَّجْتَنِي مُحَمَّدَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ. قَالَ: أَنَا أَرَوِّجُ يَتِيمَ أَبِي طَالِبٍ لَا، لَعْمَرِي. فَقَالَتْ خَدِيجَةُ: أَمَا تَسْتَحِي تُرِيدُ أَنْ تُسَقِّفَ نَفْسَكَ عِنْدَ قُرَيْشٍ؟ تُخْبِرُ النَّاسَ أَنَّكَ كُنْتَ سَكْرَانًا؟ فَلَمْ تَزَلْ بِهِ حَتَّى رَضِيَ

Ebü Kâmil → Hammâd b. Seleme → Ammâr b. Ebî Ammâr → İbn Abbâs'tan rivayet etmiştir. Hz. Peygamber, Hz. Hatice'yi babasından istedi, ancak babası buna yanaşmadı, bu evliliği istemedi. Bunun üzerine Hz. Hatice yemek yapıp içkiler hazırladı. Babasını ve Kureyşlilerden birkaç kişiyi davet etti. Yemekler yenilip içkiler içildikten sonra Hz. Hatice

edilen hadise de müdelles hadis denir. Bk. Bünyamin Erul, "Tedlîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40: 262.

⁷⁴⁷ Metrûk: Yalancı olmakla itham edilen bir râviyi ya da onun rivayet ettiği hadis anlamında kullanılan bir terimdir. Sözcük olarak "bırakılmış, terkedilmiş" manalarına gelen metruk'un terim anlamı: uydurma rivayette bulunmasa bile günlük hayatta yalan söylediği tespit edilen bir râvinin tek başına rivayet ettiği hadis" anlamında kullanılmış ve zayıf hadis çeşitlerinden biri sayılmıştır. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Metrûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 415; Metrûk: 1.Yalancılıkla itham, hadis rivayetinde çok hata yapma gibi bir kusur ile itham edilen kişinin yalnız başına rivayet ettiği hadis anlamında kullanılır. 2. Sika olduğu bildirilmeyen bir cerh sebebiyle tenkide uğramış olan râvi için de bu terim kullanılır. Zehebî ve Sehâvî'ye göre böyle bir râvi, cerhin üçüncü mertebesinde, İrakî'ye göre ikinci mertebesinde. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Takrib*'deki tertibine göre bu râvi onuncu sıradadır. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis hiçbir şekilde alınmaz ve delil olarak kullanılamaz. Bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 181.

⁷⁴⁸ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28: 152. (Hadis No: 16954).

sarhoş olan babasına ‘Abdullah’ın oğlu Muhammed benimle evlenmek istiyor, bizi evlendir’ dedi. Babası da ‘tamam’ dedi. Hz. Hatice bunun üzerine babasına bir kürk ve halak denilen güzel kokudan sürdü. Çünkü Kureyş’in adedi bu şekildeydi. Daha sonra Hz. Hatice’nin babası ayıldığında kendisine kürk giydirildiği ve güzel kokudan sürüldüğünü anladı. Hz. Hatice’ye ‘Bunlar nedir?’ diye sordu. O da ‘Sen beni Muhammed ile evlendirmedin mi?’ dedi. Babası: ‘Ben seni Ebû Tâlîb’in yetimi ile nasıl evlendireyim, yemin ederim ki ben bu evliliğe izin vermeyeceğim’ dedi. Bunun Hz. Hatice şöyle dedi: ‘Halkın seni akli karışmış ve değersiz bir kimse olarak görmesinden korkmaz mısın? Sen şimdi halka o sırada sarhoştum diyerek kendini küçük mü düşüreceksin’ diyerek babasını evliliğe ikna etti.⁷⁴⁹

Muhakkikler Şuayb el-Arnaût ve Âdil Mürşid, bu isnadın zayıf olduğunu, zayıflık sebebinin Hammâd b. Seleme’den kaynaklandığını iddia etmiştir. Hammâd’ın burdaki rivayeti kimden aldığı noktasında şüphe yaşadığını, Ammâr b. Ebî Ammâr’dan alma konusunda kesin olarak emin olmadığını, sadece öyle zannettiğini söylemişlerdir. Ayrıca onlar Hammâd’ın bu rivayette tedlîs yaptığını, sened zincirinde yer alması gereken Ali b. Zeyd’in hafzedildiğini ifade etmişlerdir.⁷⁵⁰

Muhakkikler, Beyhakî’nin bu rivayeti *Delâilü’n-nübüvve* adlı eserinde Müslim b. İbrâhîm kanalıyla getirdiğini ve senedinin de şu şekilde olduğunu anlatırlar: Müslim b. İbrâhîm → Hammâd → Ali b. Zeyd → Ammâr b. Ebî Ammâr → İbn Abbâs.⁷⁵¹ Dolayısıyla onlara göre Ali b. Zeyd sened zincirinde hafzedilmiş, tedlîs yapılmıştır.

Ayrıca bu rivayetin metin yönünden de sıkıntılı olduğunu iddia ederek İbn Sa’d’ın, Vâkidî’den olan rivayetine atıfta bulunmuş, Hz. Hatice’yi evlendirenin babası değil, amcası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Vâkidî → Muhammed b. Abdullah b. Müslim → Babası → Muhammed b. Cubeyr b. Mut’îm → İbn Ebî Zennâd → Hişâm b. Urve → Babası → Âişe → İbn Ebî Habîbe → Dâvûd b. el-Hüseyn → İkrime → İbn Abbâs tarikini zikreden İbn Sa’d, Vâkidî’nin şöyle dediğini nakleder: ‘Bu rivayette galat vardır. Ehl-i ilim bu görüştedir. Zira Hz. Hatice’nin babası Huveylid b. Esed Ficâr savaşlarından önce ölmüştür. Onu Hz. Peygamber ile evlendiren amcası Amr b. Esed’dir.⁷⁵²

Araştırabildiğimiz kadarıyla Hammâd b. Seleme tedlîs yapan bir râvi değildir. Kaynaklarda Hammâd’ın isminin müdellis râviler içerisinde zikredildiğine şahit olmadık. Kaldı ki Hammâd b. Seleme’nin *Müsned*’deki rivayetlerine baktığımızda Ali b. Zeyd’den yaklaşık yüz

⁷⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 46. (Hadis No: 2849)

⁷⁵⁰ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 46. (Hadis No: 2849)

⁷⁵¹ Bk. Ebû Bekr Ahmed el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve ve ma’rifeti ahvali sahibi’ş-şerîa*, thk. Addülmü’fî Kal’ecî, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1988), 2: 73.

⁷⁵² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 46-47. (Hadis No: 2849).

elli rivayette bulunduğunu ve hepsinde de onun ismini zikrettiğini görürüz. İhtilât bölümünde de ele aldığımız gibi hadis râvileri özellikle yaşlanma veya herhangi bir hastalık nedeniyle bazen problem yaşayabilmiştir. Bu gibi rivayetlere temkinli yaklaşılması da tabiidir. Bununla birlikte kanaatimizce muhakkiklerin tedlîs yapmakla itham etme konusunda isabet etmedikleri söylenebilir.

İkinci Rivayet

حَدَّثَنَا بَهْرٌ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَبِي صَالِحٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ رَجُلًا حَمَلَ مَعَهُ خَمْرًا فِي سَفِينَةٍ يَبِيعُهُ، وَمَعَهُ قِرْدٌ»، قَالَ: «فَكَانَ الرَّجُلُ إِذَا بَاعَ الْخَمْرَ، شَابَهُ بِالْمَاءِ ثُمَّ بَاعَهُ»، قَالَ: «فَأَخَذَ الْقِرْدُ الْكَيْسَ، فَصَعِدَ بِهِ فَوْقَ الدَّقْلِ»، قَالَ: فَجَعَلَ يَطْرَحُ دِينَارًا فِي الْبَحْرِ وَدِينَارًا فِي السَّفِينَةِ، حَتَّى قَسَمَهُ.

Behz → Hammâd b. Seleme → İshâk b. Abdillâh → Ebî Sâlih → Ebû Hüreyre'den rivayetle Allah Rasûlü (s.a.s) şöyle buyurmuştur: “Adamın biri yanında maymun olduğu halde içki satmak için gemiye bindi. Adam sattığı içkiye su katıp ondan sonra satıyordu. Derken maymun adamın para çantasını kaptığı gibi geminin güvertesindeki direğe çıktı. Paralardan birini denize birini geminin içine atıyordu. Bu şekilde bir taksim yapıyordu.”⁷⁵³

Muhakkikler Hammâd b. Seleme'nin bu hadisi ref etme konusunda şüpheye düştüğünü, içkinin İslâmiyetteki durumuna bakınca metnin de sıkıntılı olduğunu söylemiştir. Ebû Hüreyre'nin büyük ihtimalle bunu Ka'b el-Ahbâr'dan aldığını, Benî İsrâil kıssalarından olduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁵⁴

Üçüncü Rivayet

حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ أَفْلَحِ الْأَنْصَارِيِّ، عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: حُبُّ الْأَنْصَارِ إِيْمَانٌ، وَبُغْضُهُمْ نِفَاقٌ

Hasan b. Mûsâ → Hammâd b. Seleme → Eflah el-Ensârî o da Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayetle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu söyledi: “Ensarı sevmek imanın alameti, onlara buğzetmek ise münafıklığın alametidir.”⁷⁵⁵

⁷⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13: 450. (Hadis No: 8055)

⁷⁵⁴ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 13: 450. (Hadis No: 8055)

⁷⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18: 208. (Hadis No: 11668)

Şuayb el-Arnaût, hadisin sahîh li-gayrihî, senedinin ise münkatı‘ olduğunu söylemiştir. Hammâd b. Seleme’nin Eflah’a yetiemediğini, dolayısıyla ondan rivayetinin olamayacağını söylemiştir.⁷⁵⁶

Dördüncü Rivayet

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ حُمَيْدٍ، عَنِ الْحَسَنِ. عَنْ رَجُلٍ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، وَدَاوُدَ، عَنْ زُرَّارَةَ، عَنْ تَمِيمِ الدَّارِيِّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَوَّلُ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ، فَإِنْ كَانَ أَكْمَلَهَا كُتِبَتْ لَهُ كَامِلَةٌ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَكْمَلَهَا قَالَ لِلْمَلَائِكَةِ: انظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ لِعَبْدِي مِنْ تَطَوُّعٍ، فَأَكْمِلُوا بِهَا مَا ضَيَّعَ مِنْ فَرِيضَتِهِ، ثُمَّ الرَّكَاةُ، ثُمَّ تُؤْخَذُ الْأَعْمَالُ عَلَى حَسَبِ ذَلِكَ

Affân → Hammâd b. Seleme → Humejd → Racul → Ebû Hüreyre → Dâvûd → Zurâre → Temîm ed-Dârî’den rivayetle Hz. Peygamber’den şöyle buyurmuştur: “İnsanın kıyâmet günü hesaba çekileceği ilk (mevzu) namaz ibadetidir. Eğer namazı eksiksiz ise mükâfatı kendisine tam bir biçimde verilir. Şayet eksik olursa Allah meleklerle ‘Bakın benim bu kulunun nâfile namazı var mı farzların noksanlığını gidersin. Daha sonra kulun hesaba çekileceği konu zekât, sonra diğer konulardır.⁷⁵⁷

Muhakkik bu rivayetini iki tariki olduğunu, birincisinin zayıf olduğunu, burada hadisi Ebû Hüreyre’den nakleden kişinin meçhul olduğunu belirtmiştir. Ancak aynı hadisin Affân → Hammâd b. Seleme → Dâvûd b. Ebî Hind → Zûrâre b. Ebî Evfâ → Temîm ed-Dârî senediyle geldiğini, sahîh olan rivayetini bu olduğunu ve bunun Müslim’in şartlarına uyan bir hadis olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁸

Beşinci Rivayet

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ. أَخْبَرَنَا أَبُو مُحَمَّدٍ بْنُ مَعْبُدِ بْنِ أَبِي قَتَادَةَ، عَنِ ابْنِ كَعْبِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: خَرَجَ عَلَيْنَا أَبُو قَتَادَةَ وَنَحْنُ نَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: كَذَا وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفُؤُلُ: «مَنْ قَالَ عَلَيَّ مَا لَمْ أَقُلْ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» قَالَ عَفَّانُ: وَقَدْ قَالَ لِي مُحَمَّدُ بْنُ كَعْبٍ،

⁷⁵⁶ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18: 208. (Hadis No: 11668)

⁷⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28: 152. (Hadis No: 16954)

⁷⁵⁸ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 28: 152. (Hadis No: 16954)

Affân → Hammâd b. Seleme → Ebû Muhammed b. Ma‘bed b. Ebî Katâde → İbn Kâ‘b b. Mâlik’ten rivayet etmiştir. Katâde bizim yanımıza gelince biz ‘Hz. Peygamber şöyle buyurdu böyle buyurdu derdik.’ Katâde: ‘Yüzleriniz yere sürülsün ne dediğinizi biliyor musunuz? Ben Hz. Peygamber’in şöyle dediğini duydum. Kim bana bile bile yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.’ Affân bunu Muhammed b. Kâ‘b’dan işittiğini söylemiştir.⁷⁵⁹

Arnaût, bu rivayette Hammâd’ın teferrüd ettiğini, Ebû Muhammed b. Ma‘bed b. Ebî Katâde rivayetinde tek kaldığını, bu rivayetın ondan başka kimse tarafından kullanılmadığını bildirmiştir. Ayrıca İbn Kâ‘b b. Mâlik konusunda da ihtilaf yaşandığını belirtmiştir. Affân b. Müslim bunun Muhammed b. Kâ‘b olduğunu, Hasan b. Mûsâ, Abdullah b. Kâ‘b olduğunu, İbn Ebû Hatîm ise Ma‘bed b. Kâ‘b olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁶⁰

Altıncı Rivayet

حَدَّثَنَا يَزِيدُ، قَالَ: أَخْبَرَنَا حَمَّادُ، وَعَفَّانُ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ أَيُّوبَ، قَالَ عَفَّانُ: وَحَدَّثَنَا أَيُّوبُ، عَنْ أَبِي قِلَابَةَ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ يَزِيدَ، عَنْ عَائِشَةَ، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَفْسِمُ بَيْنَ نِسَائِهِ، فَيَعْدِلُ. قَالَ عَفَّانُ: وَيَقُولُ: «هَذِهِ قِسْمَتِي» ثُمَّ يَقُولُ: اللَّهُمَّ هَذَا فِعْلِي فِيمَا أَمْلِكُ، فَلَا تَلْمُنِي فِيمَا تَمْلِكُ وَلَا أَمْلِكُ

Yezîd → Hammâd → Affân → Hammâd b. Seleme → Eyyûb → Affân → Eyyûb → Ebî Kilâbe → Abdullah b. Yezîd → Hz. Âişe’den rivayetle “Hz. Peygamber (s.a.s) geceleri hanımları arasında taksim ederdi, adaletli bir paylaşım yapardı.” Affân: “Hz. Peygamber bu benim taksimatımdır der ve şöyle buyururdu. Allahım benim elimden gelen, benim yapabildiğim paylaşım budur. Senin gücünün yettiği, benim gücümün yetmediği hususlarda beni kınayıp hesaba çekme.”⁷⁶¹

Muhakkikler Hammâd b. Seleme’nin senedi vasletme (bağlantı kurma) konusunda hata ettiğini, Hammâd b. Zeyd kanalıyla mürsel şekilde gelen rivayetın daha sağlam olduğunu iddia etmiştir. Buhârî bu hadisi muallak olarak rivayet etmiş, Tirmizî’nin bu hadis hakkındaki

⁷⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37: 318. (Hadis No: 22639)

⁷⁶⁰ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37: 318. (Hadis No: 8055)

⁷⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42: 46. (Hadis No: 25111)

sorusuna⁷⁶² Hammâd b. Zeyd → Eyyûb es-Sahtiyânî → Ebû Kilâbe tarikiyle gelen mürsel rivayetin daha sahîh olduğunu söylemiştir.⁷⁶³

Yedinci Rivayet

حَدَّثَنَا يُونُسُ، وَحَسَنُ بْنُ مُوسَى، قَالَا: حَدَّثَنَا حَمَّادُ يَعْنِي ابْنَ سَلَمَةَ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ، عَنِ الْحَسَنِ، أَنَّ أُمَّ سَلَمَةَ - قَالَ حَسَنٌ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ قَالَتْ: - بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مُضْطَجِعًا فِي بَيْتِي إِذْ احْتَفَرَ جَالِسًا وَهُوَ يَسْتَرْجِعُ، فَقُلْتُ: يَا أَبِي أَنْتَ وَأُمِّي، مَا شَأْنُكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ تَسْتَرْجِعُ؟ قَالَ: «جَيْشٌ مِنْ أُمَّتِي يَجِبُونَ مِنْ قَبْلِ الشَّامِ، يُؤْمُونَ الْبَيْتَ لِرَجُلٍ يَمْنَعُهُ اللَّهُ مِنْهُمْ، حَتَّى إِذَا كَانُوا بِالْبَيْدَاءِ مِنْ ذِي الْحُلَيْفَةِ، خُسِفَ بِهِمْ، وَمَصَادِرُهُمْ شَتَّى» فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ يُخَسَفُ بِهِمْ جَمِيعًا، وَمَصَادِرُهُمْ شَتَّى؟ فَقَالَ: «إِنَّ مِنْهُمْ مَنْ جُبِرَ، إِنَّ مِنْهُمْ مَنْ جُبِرَ» ثَلَاثًا

Yûnus → Hasan b. Mûsâ → Hammâd b. Seleme → Ali b. Zeyd → Hasan → Ümmü Seleme'den rivayetle Hz. Peygamber Ümmü Seleme'nin evinde uyurken birden bire irkilerek 'Biz Allah'a aidiz ve yine ona döneceğiz' dedi. Ümmü Seleme: 'Anam babam sana feda olsun Ey Allahın Rasûlü neden böyle bir şey söyledin?' Hz. Peygamber: 'Medineli bir şahıs için Şam tarafından bir ordu gelir. Allah o şahsı ordudan koruyacak, onlar Zilhuleyfe'den Beyda'ya geldiklerinde Allah onları yere batıracaktır. Onların öndekileri arkadakilere yetişemedikleri gibi, arkadakiler de kıyamet gününe kadar onlara yetişemeyecekler.' Ümmü Seleme: 'Ya Rasûlullah istemeden gidenlerin durumu ne olacak' deyince Hz. Peygamber: 'Onlar da niyetlerine göre haşrolunacak.'⁷⁶⁴

Muhakkikler Hammâd'ın ızdırabı sebebiyle bu senedin zayıf olduğunu ifade etmişlerdir. Bu rivayetin en sağlam senedinin Ebû Saîd → Kâsım b. Fadl el Hüdânî → Muhammed b. Ziyâd → Abdullah b. Zübeyr → Âişe → şeklinde olduğunu, Hammâd'ın rivayetinden dolayı tenakuz yaşandığını, dolayısıyla senedin muzdarib olduğunu iddia etmişlerdir.⁷⁶⁵

Ebû Saîd kanalıyla gelen rivayetin metni şudur:

⁷⁶² Bk. Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre et-Tirmizî, *İlelü't-Tirmizî el-kebir*, Subhî es-Sâmerâî-Ebü'l Mu'âfi en-Nurî-Mahmud Halîl es-Sa'îdî, (Beyrut: Mektebetün-Nahdâ el-Arabiyye, 1989), 165. (Hadis No: 286)

⁷⁶³ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 42: 46. (Hadis No: 25111)

⁷⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43: 282-283. (Hadis No: 26227)

⁷⁶⁵ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 43: 282-283. (Hadis No: 26227)

حَدَّثَنَا أَبُو سَعِيدٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا الْقَاسِمُ بْنُ الْفَضْلِ الْحُدَانِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ زِيَادٍ، قَالَ: سَمِعْتُ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ الزُّبَيْرِ، يَقُولُ: حَدَّثَنِي عَائِشَةُ أُمُّ الْمُؤْمِنِينَ، قَالَتْ: بَيْنَمَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَائِمٌ، إِذْ ضَحَكَ فِي مَنْامِهِ، ثُمَّ اسْتَنَيْقَطَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، مِمَّ ضَحَكْتَ؟ قَالَ: «إِنَّ أَنَسًا مِنْ أُمَّتِي يَوْمُونَ هَذَا الْبَيْتَ لِرَجُلٍ مِنْ قُرَيْشٍ، قَدْ اسْتَعَاذَ بِالْحَرَمِ، فَلَمَّا بَلَغُوا الْبَيْدَاءَ، خُسِفَ بِهِمْ، مَصَادِرُهُمْ شَتَّى، يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ عَلَى نِيَّاتِهِمْ» ، قُلْتُ: وَكَيْفَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ عَلَى نِيَّاتِهِمْ وَمَصَادِرُهُمْ شَتَّى؟ قَالَ: «جَمَعَهُمُ الطَّرِيقُ، مِنْهُمْ الْمُسْتَبْصِرُ، وَابْنُ السَّبِيلِ، وَالْمَجْبُورُ يَهْلِكُونَ مَهْلِكًا وَاحِدًا، وَيَصْدُرُونَ مَصَادِرَ شَتَّى»

Ebû Saîd → Kâsım b. Fadl el-Hudânî → Muhammed b. Ziyâd → Abdullah b. Zübeyr → Hz.

Âişe'den rivayet etmiştir. ⁷⁶⁶

Sekizinci Rivayet

حَدَّثَنَا حَسَنُ بْنُ مُوسَى، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحَسَنِ، عَنِ فَاطِمَةَ، قَالَتْ: دَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَكَلَ عَرَقًا، فَجَاءَ بِلَالٌ بِالْأَذَانِ، فَقَامَ لِيُصَلِّيَ، فَأَخَذْتُ بِنُؤْيِهِ، فَقُلْتُ: يَا أَبَهَ، أَلَا تَتَوَضَّأُ؟ فَقَالَ: «مِمَّ. اتَّوَضَّأُ يَا بِنِيَّةُ؟» فَقُلْتُ: مِمَّا مَسَّتِ النَّارُ. فَقَالَ لِي: «أَوْلَيْسَ أَطْيِبٌ. طَعَامِكُمْ. مَا مَسَّتُهُ النَّارُ؟»

Hasan b. Mûsâ → Hammâd b. Seleme → Muhammed b. İshâk → Ebî → Hasan b. Hasan → Fatıma'dan rivayetle: 'Hz. Peygamber bize geldi. Yemekte kemik üzerindeki eti yedi. O sırada Bilâl ezan okuyunca Hz. Peygamber namaz kılmak için ayağa kalktı. Ben de elbisesinden tutarak 'Babacığım abdest almayacak mısınız? Hz. Peygamber: 'Neden abdest alayım' diye sorunca, Hz. Fatma: 'Ateşte pişmiş şeylerden yemedin mi? diye sorunca Hz. Peygamber: 'Yemeklerin en güzeli ateşte pişmiş yemek değil midir? dedi. ⁷⁶⁷

Arnaût, senedinin zayıf, isnadında inkıtâ olduğunu Hasan b. Hasan'ın nenesi Fatıma'yı görmediğini söylemiştir. Hadisin senedinde bulunan Muhammed b. İshâk'ın müdellis bir râvi olduğunu, bu sened'de ihtilaf meydana geldiğini, Hammâd'ın da Muhammed b. İshâk'tan rivayeti sebebiyle tartışma konusu olduğunu zikretmiştir. ⁷⁶⁸

Dokuzuncu Rivayet

⁷⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 41: 257. Hadis No: 24738)

⁷⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 16. (Hadis No: 26418)

⁷⁶⁸ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 16. (Hadis No: 26418)

حَدَّثَنَا عَفَّانُ. حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أُمِّ الْحَسَنِ، أَنَّ أُمَّ سَلَمَةَ، حَدَّثَتْهُمْ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شَبَّرَ لِفَاطِمَةَ شَبْرًا مِنْ نِطَاقِهَا

Affân → Hammâd b. Seleme → Ali b. Zeyd → Hasan → Ümmü Seleme'den rivayetle Hz. Peygamber Fatıma'nın elbisesinin baldırdan aşağı sarkan kısmını bir karış olarak ayarlamıştı. Muhakkikler isnadın zayıf olduğunu Hammâd'ın bu sened ile ihtilafa konu olduğunu, bazı nüshalarda (عن امه) yerine (عن ابيه) ibaresinin yer aldığını söylemişlerdir.⁷⁶⁹

Onuncu Rivayet

حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، عَنْ ثَابِتِ الْبُنَّانِيِّ، قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ عُمَرَ بْنِ أَبِي سَلَمَةَ، بِمِثْلِي، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " مَنْ أَصَابَتْهُ مُصِيبَةٌ، فَلْيُقِلْ: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ، اللَّهُمَّ عِنْدَكَ أَحْتَسِبُ مُصِيبَتِي، فَأَجْرُنِي فِيهَا وَأَبْدَلْنِي بِهَا خَيْرًا مِنْهَا ". فَلَمَّا مَاتَ أَبُو سَلَمَةَ فَلْتُنُّهَا، فَجَعَلْتُ كُلَّمَا بَلَغْتُ: وَأَبْدَلْنِي بِهَا خَيْرًا مِنْهَا، قُلْتُ فِي نَفْسِي: وَمَنْ خَيْرٌ مِنْ أَبِي سَلَمَةَ، ثُمَّ قُلْتُهَا: فَلَمَّا انْقَضَتْ عِدَّتُهَا، بَعَثَ إِلَيْهَا أَبُو بَكْرٍ يَخْطُبُهَا، فَلَمْ تَرَوْجُهُ، فَبَعَثَ إِلَيْهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ يَخْطُبُهَا عَلَيْهِ، فَقَالَتْ: أَخْبَرُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّي امْرَأَةٌ غَيْرِي، وَأَنَّي امْرَأَةٌ مُصِيبَةٌ، وَلَيْسَ أَحَدٌ مِنْ أَوْلِيَائِي شَاهِدًا. فَاتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَذَكَرَ لَهُ ذَلِكَ [ص:] ، فَقَالَ: ارْجِعِ إِلَيْهَا، فَقُلْ لَهَا: أَمَّا قَوْلُكَ: إِنِّي امْرَأَةٌ غَيْرِي، فَسَادَعُو اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ، فَيُدْهِبُ غَيْرَتَكَ، وَأَمَّا قَوْلُكَ: إِنِّي امْرَأَةٌ مُصِيبَةٌ، فَسَتُكْفَيْنَ صِيبَانِكَ، وَأَمَّا قَوْلُكَ: إِنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ مِنْ أَوْلِيَائِكَ شَاهِدًا، فَلَيْسَ أَحَدٌ مِنْ أَوْلِيَائِكَ شَاهِدٌ وَلَا غَائِبٌ يَكْرَهُ ذَلِكَ "

Yezîd b. Hârûn → Hammâd b. Seleme → Sâbit el-Bünânî → İbn Ömer b. Ebî Seleme → Ümmü Seleme'den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kendisine bir musibet gelen bir Müslüman biz Allah’tan geldik tekrar O’na döneceğiz. Ya Rabbi bana bu musibet için mükâfat ver ve bundan daha hayırlısını bahşet derse, Allah o musibeti ondan kaldırır ve ona daha hayırlısını bahşeder.” Ümmü Seleme kocam Ebû Seleme vefat edince ben: ‘Ondan daha hayırlı olan hangi Müslüman var? Hz. Rasûlullah’a ilk hicret eden oydu. Ben bunu söylerken Allah onun yerine bana Rasûlullah’ı verdi.⁷⁷⁰

⁷⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 178. (Hadis No: 26554)

⁷⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 293-294 (Hadis No: 26697)

Muhakkikler bu senedin de zayıf olduğunu Hammâd'ın bu rivayetinde ihtilaf olduğunu dile getimişlerdir.⁷⁷¹

On birinci Rivayet

حَدَّثَنَا عَفَّانُ، حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ، قَالَ: أَخْبَرَنَا دَاوُدُ، عَنْ عَامِرٍ، عَنْ فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَاءَ ذَاتَ يَوْمٍ مُسْرِعًا، فَصَعِدَ الْمِنْبَرَ فَنُودِيَ فِي النَّاسِ: الصَّلَاةُ جَامِعَةٌ، فَاجْتَمَعَ النَّاسُ فَقَالَ: " يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنِّي لَمْ أَدْعُكُمْ لِرَغْبَةٍ نَزَلَتْ وَلَا لِرَهْبَةٍ وَلَكِنَّ تَمِيمًا الدَّارِيَّ أَخْبَرَنِي: أَنَّ نَاسًا مِنْ أَهْلِ فَلَسْطِينَ رَكِبُوا الْبَحْرَ فَقَدَفَتْهُمُ الرِّيحُ إِلَى جَزِيرَةٍ مِنْ جَزَائِرِ الْبَحْرِ، فَإِذَا هُمْ بِدَابَّةٍ أَشْعَرَ، لَا يُدْرَى أَذَكَرٌ أَمْ أُنْثَى مِنْ كَثْرَةِ شَعْرِهِ، فَقَالُوا: مَنْ أَنْتَ؟ فَقَالَتْ: أَنَا الْجَسَّاسَةُ، قَالُوا: فَأَخْبِرِينَا، قَالَتْ: مَا أَنَا بِمُخْبِرَتِكُمْ وَلَا بِمُسْتَخْبِرَتِكُمْ، وَلَكِنْ فِي هَذَا الدَّيْرِ رَجُلٌ فَعِيرٌ إِلَى أَنْ يُخْبِرَكُمْ وَيَسْتَخْبِرَكُمْ، فَدَخَلُوا الدَّيْرَ، فَإِذَا رَجُلٌ ضَرِيرٌ وَمُصَفَّدٌ فِي الْحَدِيدِ، فَقَالَ: مَنْ أَنْتُمْ؟ قُلْنَا: نَحْنُ الْعَرَبُ قَالَ: هَلْ بُعِثَ فِيكُمْ النَّبِيُّ؟ قُلْنَا: نَعَمْ، قَالَ: فَهَلْ اتَّبَعَهُ الْعَرَبُ؟ قَالُوا: نَعَمْ، قَالَ: ذَاكَ خَيْرٌ لَهُمْ، قَالَ: مَا فَعَلْتَ فَارِسُ؟ هَلْ ظَهَرَ عَلَيْهَا؟ قَالُوا: لَمْ يَظْهَرْ عَلَيْهَا بَعْدُ، قَالَ: أَمَا إِنَّهُ سَيَظْهَرُ عَلَيْهَا، ثُمَّ قَالَ: مَا فَعَلْتَ عَيْنُ زُغَرٍ؟ قَالُوا: هِيَ تَدْفُقُ مَلَأَى، قَالَ: فَمَا فَعَلْتَ بُحَيْرَةَ طَبْرِيَّةَ؟ قَالُوا: هِيَ تَدْفُقُ مَلَأَى، قَالَ: فَمَا فَعَلْتَ نَخْلُ بَيْسَانَ؟ هَلْ أَطْعَمَ بَعْدُ؟ قَالُوا: قَدْ أَطْعَمَ أَوَائِلُهُ، قَالَ: فَوَثَبَ وَثْبَةً ظَنْنَا أَنَّهُ سَيَقْلِبُ، فَقُلْنَا: مَنْ أَنْتَ؟ قَالَ: أَنَا الدَّجَالُ، أَمَا إِنِّي سَاطَأُ الْأَرْضَ كُلَّهَا غَيْرَ مَكَّةَ وَطَيْبَةَ، " فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَبْشِرُوا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ، فَإِنَّ هَذِهِ طَيْبَةٌ لَا يَدْخُلُهَا الدَّجَالُ

Affân → Hammâd → Dâvûd → Amr → Fatıma bint Kays'tan rivayet etmiştir. Hz. Peygamber bir gün mescidde namaz kıldırdıktan sonra, herkes namaz kıldığı yerde kalsın deyip, sizi neden burada topladığımı biliyor musunuz? dedi. Sahâbe Allah Rasûlü daha iyi bilir karşılığımı verince, O da daha önce Hristiyan olup sonradan Müslüman olan Temîm ed-Dârî'nin hikâyesini anlattı. Bu hikâyenin Mesih Deccâl hakkında kendisinin anlattığına paralel olduğunu söyleyerek bir grup insanın gemi içinde denizde dalgalarla boğuşmasını, karaya vardıklarında gördükleri yaratık ile aralarında geçen diyalogu bir bir anlattı.⁷⁷²

⁷⁷¹ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 44: 293-294. (Hadis No: 26697)

⁷⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45: 314-315. (Hadis No: 37331)

Ana hatlarıyla bu şekil olan bu uzun hadisi muhakkikler sahîh olarak değerlendirmiş, ancak Hammâd b. Seleme'nin bazı lafızlarda ihtilaf konusu olduğunu söylemiştir. Kimi rivayetlerde (رجل ضرير) kör adam, kimi rivayetlerde (رجل اعور) tek gözlü, bazen de (رجل مريير) güçlü, keskin bakışlı adam lafızlarıyla rivayette bulunduğunu ve bu rivayetlerinin ihtilafı olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁷³

Enbiya Yıldırım *Hadis Problemleri* adlı çalışmasında bu rivayeti ayrıntılı bir şekilde ele almış, bunun Temîm ed-Dârî'nin Hristiyan iken dinlediği bir hikâye olduğunu, Hz. Peygamber ile bağlantısı olmayan İsrâîlî bir haber olduğunu iddia etmiştir.⁷⁷⁴

Kütüb-i Tis'a'daki rivayetleri (Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta* hariç) ana hatlarıyla incelemeye çalıştık. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hammâd b. Seleme'nin akranı olan Mâlik b. Enes'ten rivayeti yoktur. Şimdi diğer muhtelif hadis kaynaklarında Hammâd b. Seleme'den gelen rivayetler hakkında da kısaca bilgi vermek istiyoruz.

5. Müsnedi İbn Ebû Şeybe'deki Rivayetleri

Hz. Peygamber'in hadisleriyle birlikte sahâbe ve tâbiîn uygulamalarının da senedleriyle birlikte zikredildiği ve konularına göre tertip edilen en hacimli eseri olan ve kaynaklarda *el-Müsned* adıyla kaydedilen *el-Musannef*'te Hammâd yoluyla gelen kırk iki rivayet bulunmaktadır.⁷⁷⁵ Eserin muhakkikleri Âdil b. Yusuf el-Gazavî ve Ahmed Ferîd el-Mezîdî bu rivayetlerin yirmi tanesini isnadı sahîh, sekiz tanesini isnadı hasen, altı tanesini isnadı zayıf olarak vasıflandırmış, geri kalanları ise hasen li-gayrihî, isnadı ihtilafı-ızdırablı, ricâli sika gibi isimlerle değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.

6. Sahîh-i İbn Hibbân'daki Rivayetleri

Sahîh hadislerin yanında hasen hadisleri de ihtiva eden bu eserde Hammâd b. Seleme'nin sened zincirinde bulunduğu iki yüz seksen bir rivayet vardır. Muhaddis ve muhakkik Şuayb el-Arnaût bunların yüz yetmiş sekiz tanesini isnadı sahîh olarak değerlendirirken sadece yedi tanesini isnadı zayıf olarak görmüştür. Otuz dört rivayeti isnadı-hasen, geri kalanları isnadı kuvve, ricâli sika olarak isimlendirmiştir.⁷⁷⁶

7. Sahîh-i İbn Huzeyme'deki Rivayetleri

Fıkıh bablarına göre düzenlenen bu eserde Hammâd'ın senedinde yer aldığı yirmi'den fazla rivayet vardır. Eserin hadislerini tahrîc eden ve sıhhat durumunu değerlendiren

⁷⁷³ Muhakkiklerin açıklamaları için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45: 314-315. (Hadis No: 37331)

⁷⁷⁴ Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 221-246.

⁷⁷⁵ Bk. İbn Ebî Şeybe, *Müsned*, 1: 21, 2: 82.

⁷⁷⁶ Bk. İbn Hibban, *Sahîh*, 1: 190, 2: 264.

Muhammed Mustafa el-A‘zami, bunlardan iki tanesini isnadı zayıf olarak görürken diğerlerini isnadı sahîh ve isnadı hasen olarak değerlendirmiştir.⁷⁷⁷

⁷⁷⁷ Bk. İbn Huzeyme, *Sahîh*, 1: 36, 2: 145.

SONUÇ

Hız. Ömer döneminde ordugâh bir şehir olarak inşa edilen Basra, daha sonraları gelişerek İslâm dünyasının önemli ilim ve kültür merkezlerinden birisi olmuştur. Özellikle sahâbenin burada kurmuş olduğu ilim meclislerinde birçok âlim yetişmiştir. Sahâbenin rahle-i tedrisinden geçmiş olan tâbiîn ve sonraki nesil olan tebe-i tâbiîn, öğrendikleri bilgileri geliştirerek daha daha sonraki nesillere intikallerini sağlamışlardır.

Hammâd b. Seleme de bu ilim meclislerinde talebelik yapmış muhaddislerdendir. Emevîler ve Abbâsîler döneminde yaşamış, Basra'da büyümüş, farklı beldelere rihleler yaparak ilim tahsil etmiş etbâu't-tâbiîn'in tanınmış hadis, fıkıh ve nahiv âlimidir. Meşhur birçok âlimden ilim tahsil etmiş ve kendisi de farklı alanlarda birçok önemli âlimin yetişmesine katkı sunmuştur. Ayrıca sünneti koruma, bid'at'lara karşı çıkma yönüyle ön plana çıkan Hammâd b. Seleme dünya malına fazla rağbet göstermeyip sadece geçimini sağlamak için çalışmış; ilmî kişiliği, yaşam tarzı ve tavırlarıyla örnek bir şahsiyet olmuştur.

Hadis münekkitleri tarafından sika ve kesîrû'l-hadis olarak tavsif edilen Hammâd aynı zamanda münekkit kişiliğiyle de tanınmıştır. Hammad b. Seleme Basra'da tedvîn hareketinin öncü isimlerinden biri olup aynı zamanda bazı âlimlerce ilk musanniflerden biri olarak kabul edilmiştir. Kendisine isnad edilen eserlerden bahsedilmiş, ancak bunların günümüze ulaşmış ulaşmadığı tam netlik kazanmamıştır.

Ömrü boyunca ilmî bir çabanın içinde yer alan Hammâd b. Seleme, ömrünün sonlarına doğru ihtilâta uğramakla itham edilmiştir. Hatta bu sebeple Buhârî'nin ondan rivayette bulunmadığı iddia edilmişse de kanaatimizce Buhârî, onun eserlerine farklı kişilerce eklemeler yapıldığı için ondan rivayette bulunmamıştır. Hammâd b. Seleme'nin muhtelit olarak tenkit edilmesi ilim ehli tarafından kabul görmemiş ve bu durum hafif hafıza zayıflığı olarak değerlendirilmiştir.

Humejd et-Tavîl ile Sâbit el-Bünânî'nin rivayetlerini en iyi bilen râvi olarak kabul edilen Hammâd'ın rivayetleri *Kütüb-i Sitte* ve diğer muteber hadis kaynaklarında tahrîc edilmiştir. *Kütüb-i Tis'a'da* bin beş yüzden fazla rivayeti bulunan Hammâd, bu rivayetlerin çoğunda rivayet sîgası olarak (عن) 'an' kullanmış, (حَدَّثَنَا) 'haddesena', (أَخْبَرَنَا) 'ahberena' ve (أَنْبَأَنَا) 'enbeena' sîgalarıyla da rivayette bulunmuştur. Rivayet ettiği hadislerin çoğunun ahkâm, ibadet ve fazilete dair konularda olması Hammâd b. Seleme'nin dini kişiliğinin ve fakih kimliğinin bir göstergesidir. Rivayetlerini hocalarına göre incelediğimizde, en çok rivayetleri Sâbit el-Bünânî ve Ali b. Zeyd'den aldığı görülür. Ondaki en fazla hadis nakleden öğrencileri

ise Abdurrahman b. Mehdî, Hasan b. Mûsâ, Yezîd b. Hârûn ve Behz b. Esed'dir. İclî'nin sahîh rivayetler dışında rivayetlerinin olmadığını haber verdiği Hammâd b. Seleme'den nakledilen on binlerce sağlam hadis olduğu rivayet edilmiştir.

Zühd ve takvâsı ahlak ve fazileti ile tanınan Hammâd b. Seleme, sünnet konusunda oldukça titiz davranmış, bid'atçıları tenkid ederek dönemin sünnet savunucusu olarak ön plana çıkmıştır. Ayrıca birçok rivâyetin günümüze kadar ulaşması ve tedvîn-tasnif sürecine öncülük etmesiyle hadis ilmine katkı sağlayan âlimlerden biri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybanî. *el-Müsned*. Thk. Şuayb Arnaût-Âdil Murşit. 50 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, yy. 2001.
- Akgündüz, Ahmet. "Eyyûb es-Sahtiyânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 19. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halil b. Keykeldî. *Kitâbu'l-Muhtelitîn*. Thk. Rıfat Fevzî Abdülmuttalib-Ali Abdülbâsit Mezîd. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1996.
- Ali b. Medînî, Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ca'fer es-Sa'dî. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1980.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hammâd b. Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hammâd b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Altıkulaç, Tayyar. "İbn Kesîr, Ebû Ma'bed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20: 131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Aşıkutlu, Emin. "Cerh ve Ta'dîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7: 394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aşıkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Aşıkutlu, Emin. *Ricâl İlmine Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2007.
- Aycan, İrfan. "Emevîler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri". *A. Ü. İ. F. Dergisi* 39/1 (1999): 147-174.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. "Muan'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 326. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- A'zamî, Ali Zarif. *Muhtasaru't-tarihu'l-Basra*. Bağdâd: Matba'atü'l-Furât, 1927.
- Bağcı, H. Musa. *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l Musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, 1951.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Futûhu'l-buldân*. Thk. Abdullah Enis et-Tubbâ – Ömer Enis et-Tubbâ. Beyrût: Mevsuatü'l-Me'arif, 1987.
- Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *Delâilü'n-nübüvveve ma'rifetü ahvali sâhibi'ş-şerîa*. Thk. Addulmu'tî Kal'acî. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubul İlmîyye, 1988.

- Birişik, Abdülhamit. “Katâde b. Diâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi. *Edebü’l-müfred*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. Beyrut: Darü’l-Beşairil-İslâmiyye, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi. *Sahîhü’l-Buhârî*. Thk. Mustafa Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi. *Târîhu’l-kebîr*. 12 Cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmîyye, ts.
- Bulut, Ali. “Yûnus b. Habîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 606-607. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Can, Yılmaz. “Hulefâ-i Râşidin Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine Bir Değerlendirme”. *İstem Dergisi* 6 (Konya 2005): 215-235.
- Cirit, Hasan. “Sâbit el-Bünânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 350. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Ana Hatlarıyla Hadis*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Çelik, Ali. “Muhtelit Bir Râvi: Ârim/Muhammed b. Fadl es-Sedûsî”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2019): 228-248.
- Çelik, Ali. “Basralı Muhtelit Râviler (Hicrî İlk Üç Asır)”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2016): 157-181.
- Çelik, Ali. İbn Sa‘d’ın Hadisçiliği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (2017): 277-294.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. Thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dârü’l-Muğnî, 2000.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları, 1994.
- Dönmez, İbrâhîm Kâfi. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Ebû Zehv, Muhammed. *Hadis ve Hadisçiler*. Trc. Selman Başaran-M. Ali Sönmez. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Efendioğlu, Mehmet. “Sahâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 491-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Emin, Ahmed. *Fecru’l-İslâm*. Kahire: Kelimât, 1933.

- Erkaya, Musa. "Hicrî III. Asır İtibariyle Basra'da Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *F.Ü.İ.F Dergisi* 13/1 (2008): 177-195.
- Eroğlu, Cengiz-Özgül, Orhan-Babuçoğlu, Murat. *Osmanlı Vilâyet Salnâmelerinde Basra*. Ankara: Orsam, 2012.
- Erul, Bünyamin. "Zabt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44: 61-62. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Fayda, Mustafa. "Zimmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 428-434. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân. *el-Ma'rifetü ve't-târîh*. Thk. Halil el-Mansûr. 3 Cilt. Beyrut: Darû'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.
- Güler, Zekeriya. "Yezîd b. Hârûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Güner, Osman. "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü". *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (1999): 55-77.
- Halebî, Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî. *Merâtibu'n-nahviyyîn*. Thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetu Nahda, ts.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdr, 1988.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*. Thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbil İslâmiyye, 1993.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*. Thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1971.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybanî, *Kitâbu't-tabakât*. Thk. Ekrem Ziyâ Ömerî. Bağdad: Câmi'atü'l-Bağdâd, 1967.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybanî. *Târîh'u Halife b. Hayyât*. Thk. Ekrem Ziyâ Ömerî. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 1985.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. Çev. Salih Tuğ. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.

- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. Thk. Âdil Ahmed-Ali Muhammed. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Kûfî. *Müsnedu İbn Ebi Şeybe*. Thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazavî-Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 2 Cilt. Riyad: Darü'l-Vatan, 1997.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1953.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Takrîbu't-tehzîb*. Thk. İbrâhîm Zeybak-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Nüzhetü'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*. Thk. Nüreddîn Itr. Dımaşk: Matbaatü'l-Dibâ', 2000.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1995.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Tehzîbü't-tehzîb*. Thk. İbrâhîm Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Târihü İbn Haldûn*, Thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Fikr, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitabü's-sikât*. Thk. Muhammed Abdülmüîd Hân. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu'l-mecruhîn mine'l-muhaddisîn*. Thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Riyâd: Daru's-Sumey'î, 2000.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Târîhu's-sahâbe*. Thk. Bevrân ed-Dannâvî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1988.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*. Thk. Mecdî b. Mansûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. Thk. Şuayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî. *Sahîhi İbn Huzeyme*. Thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslamî, 1970.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdülkadîr el-Arnâvût-Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 20 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Kitâbu'l-me'ârif*. Thk. Servet Ükâşe. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1981.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikr, ts.
- İbn Maîn, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Murrî. *Kitâbu't-târih*. Thk. Ahmed Muhammed Nur Seyf. 4 Cilt. Mekke: y.y., 1979.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed. *Kitâbü'l-Fihrist*. Thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. “*Şerhu 'İleli't-Tirmizî*”. Thk. Nureddîn Itr. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Maslâh, 1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâllüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *Sifâtü's-safve*. Thk. Mahmûd Fâhûrî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Maârif, 1985.
- İbnü'l Cezerî, Ebü'l Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Ali. *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. Thk. Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubul İlmîyye, 2006.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. Thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-Gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l Fazl İbnü'l Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî. “Kütüb-i Sitte Musanniflerinin Hadis Kabul Şartları”. Trc. Selahattin Yıldırım. *Türkiye Eğitime Destek Vakfı Hadis Tetkikleri Dergisi* 14/2 (2016): 95-104.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-hadis*. Thk. Nureddin Itr. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1986.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât*. Thk. AbdülÂlim Abdülazîm el-Bestevî. 2. Cilt. Kahire: Matba' tu'l-Medîne, 1984.
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis İlk Üç Asır*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kahraman, Abdullah. “Ubeydullah b. Ömer b. Hafs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42: 25-26. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar. “Affân b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 399-400. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, M. Yaşar. “Hişâm b. Urve”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 155-156. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karahan, Abdullah. *Hadis Râvilerinde Güvenirlilik*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları 2018.

- Karataş, Mustafa. *Hadis Rivayet Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Rihle Kitap, 2011.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-Müellifîn Terâcimü Müsannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Zeyd b. Eslem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 318-319. Ankara: TDV Yayınları, 2014.
- Kettânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. İdris. *Hadis Literatürü*. trc. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 117. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdiramân b. Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1983.
- Müslim b. Haccâc, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Küseyrî en-Neysâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1991.
- Nâcî, Abdülcebbar. *Târîhi'l-hareketi'l-fikriyye fi'l-Basra fi'l-'asri'l-İslâm*. Basra: Dâru'l-Hikme Câmîatü'l-Basra, 1991.
- Nesâî, Ebû Abdiramân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *el-Müctebâ mine's-sünen*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbuati'l-İslamiyye, 1986.
- Özafşar, M. Emin. "Simâk b. Harb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özafşar, M. Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43: 8-9. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37: 130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özen, Şükrü. "Rebîa b. Ebû Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Özkan, Mustafa. *Emevîler Döneminde İktidar-Ulema İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2008.
- Özpinar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Paça, Hüseyin. "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (Bahar 2019): 76-99.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdiramân. *el-Muhaddisu'l fâsil beyne'r-râvi ve'l-vâî*. Thk. Muhammed el-Accâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1984.

- Safedî, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, Thk. Ahmet el-Arnâvut-Tezkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Darû İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sâlih, Ahmed Ali. *et-Tanzîmâtu'l-içtimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Basra*. Bağdât: Matba'atü'l-Ma'arif, 1953.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *İslâm Târîhi*. trc. Şerafettin Şenaslan-Faruk Aktaş, 4 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2009.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Müminlerin Emiri Hz. Ali Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi*. trc. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayınları, 2018.
- Saîd, Abdulcabbâr. *İhtilâtu'r-Ruvât es-Sikât*. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Sandıkçı, Kemal. *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- Sarı, Mehmet Ali. "Âsım b. Behdele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Ahbârü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*. Thk. Muhammed b. Abdilmün'im b. Hafâcî b. Süleyman. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Babî el Halebî, 1955.
- Subhî es-Sâlih, Sübhî b. İbrâhîm es-Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. Trc. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2012.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvi fi şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*. Beyrut: Şirketü'r-Reyyân, 2016.
- Süt, Abdulnasır. *Basra ve Mutezile I-III. Asırlar*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Şâfî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. Thk. Abdullatîf el-Humeym-Mâhir Yâsîn el-Fehl. Beyrut: Darül-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Şahyar, Ataullah. *Ehl-i Hadis ve Ehl-i Re'y İhtilafları*. İstanbul: Akdem Yayınları 2011.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târihü't-Taberî*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Me'arif, 1967.
- Tahhân, Mahmûd. *Teyşîru mustalahi'l-hadis*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2010.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *İlelü't-Tirmizî el-kebir*. Subhî es-Sâmurâhî-Ebü'l Muâtî en-Nurî-Mahmud Halil es-Saîdî. Beyrut: Mektebetün-Nahdâ el-Arabiyye, 1989.

- Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünen*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdulâkî-İbrahim Âtvâ. 5 Cilt. Mısır: Şeriketü Mektebetü ve Matbaatü Mustafâ Babî el-Halebî, 1975.
- Toksarı, Ali. “Âlî İsnad Açısından Abd b. Humeyd ve Kütüb-i Sitte İmamlarının Sülâsiyâtı”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1990): 221-236.
- Toksarı, Ali. “Humeyd et-Tavîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Uğur, Mucteba. “Abdurrahmân b. Mehdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 167-169. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Uğur, Mucteba. “İhtilât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ulu, Arif. “Tâbiîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 328-330. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ulu, Arif. “Tebeu’t Tâbiîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 217-218. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Yaprakdal, Erol. “*Cemel Vak’ası*”. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2016.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Problemleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “İbnü’l-Eş’as Abdurrahman b. Muhammed”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21: 32-33. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınlar, 2011.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2014.
- Yücel, Ahmet. “Kâle”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 242-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: M. Ü. İFAV Yayınları, 2012.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fî haberi men gaber*. Thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmîyye, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehû rivayetun fil Kütübi’s-Sitte*. Thk. Muhammed Avvâme-Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. 2 Cilt. Cidde: Dâru’l-Kıble li’s-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1992.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mizânu'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mûkiza fî ilmi mustalahi'l-hadis*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Mektebetü Matbûâti'l-İslamiyye, 2005.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, Thk. BeşşârAvvâd Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûri, Beyrut: 53 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-Arabi, 1990.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezhibu Tehzibi'l-Kemal fî esmai'r-ricâl*. Thk. Guneym Abbâs Guneym-Mecdî Seyyid Emîn. 11 Cilt. Kahire: el-Fâruku'l-Hadîs, 2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Zikru men yu'temedu kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dil*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, ts.
- Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî. *el-A'lâm kamusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisa mine'l-Arab ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melayîn, 2002.

ÖZGEÇMİŞ

Adı – Soyadı : Mehmet SALCAN

Doğum Yeri ve Tarihi : Bingöl 04.03.1979

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Kamu Yönetimi, Sosyoloji, İlahiyat

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Diyanet İşleri Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı

İletişim

E-Posta Adresi : h.ecrin12@hotmail.com

Tel. : 0 533 436 7819

Tarih : 04.09.2020